

341.231.14(528.1)

34
198

ГУЛОМ АҲМЕДОВ
АБДУҒОФУР САТТОРОВ

ЎЗБЕКИСТОН:
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ
ВА ҚОНУНЛАР

2032205

ЎЗБЕКИСТОН ҲУҚУҚ
О'QUV ZALLI

KUTUBXONA
TEAI

Тошкент
«Адолат»
1999

Ф. Аҳмедов, А. Сатторов
Ўзбекистон: Инсон ҳуқуқлари ва қонунилари /масъул муҳаррир
А. Х. Саидов.—Тошкент: Адолат, 1990.—168 б.

67.99 (54)0

Мазкур китоб XXI асрга интилаётган мустақил Ўзбекистон аҳолиси ўртасида ҳуқуқий билимларни тарғиб қилиш ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда муайян кўмак беришга қаратилган.

У олий ўқув юрти талабалари, ўрта мактаб ҳамда академик лицей ўқитувчи ва ўқувчилари, «Давлат ва ҳуқуқ» асослари, «Инсон ҳуқуқлари» ўқув курсларини ўрганувчилар ҳамда ҳуқуқий масалаларга қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

А—С $\frac{1203130000-020}{(04) 99}$ эълонсиз, 99.

© «Адолат» нашриёти, 1999.

Ўзбекистон ички ишлар вазирлиги Академияси.

© Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ҚОНУНЛАР ДУНЁСИГА САЁҲАТГА МАРҲАМАТ!

(Сўзбоши ўрнида)

Истиқлол шарофати ила «дунё харитасида жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган янги давлат — Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди»¹

Мустақиллик йилларида тубдан янги ўзбек миллий ҳуқуқий тизими шаклланди. Ўзбекистон парламенти салкам саккиз йил мобайнида мамлакатимиз асосий қонуни бўлмиш Конституция, 12 та Кодекс ва 300 дан ортиқ қонунларни қабул қилди. Натижада, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган эркин бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган демократик давлатнинг конституциявий ва ҳуқуқий асослари яратилди, инсон ҳуқуқларига оид қонунлар тизими барпо этилди.

«Жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш таъминланганда у чинакам ҳуқуқий, фуқаролик жамияти бўлади. Ҳар бир киши ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиши лозим. Бунинг учун аввало, мамлакатимиз аҳолисининг ҳуқуқий маданиятини ошириш зарур. Шу билан бир вақтда ҳар бир инсон тўраларча ўзбошимчаликдан, қонунсизликдан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган идоралар мавжудлигига амин бўлмоғи керак»².

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг биринчидан, қонуний, иккинчидан, ташкилий, учинчидан тарбиявий ва тўртинчидан халқаро-ҳуқуқий асослари яратилган.

1. Авваламбор, инсон ҳуқуқлари тўғрисида асосий қонун нормалари қабул қилинди.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Инсон ҳуқуқларига бағишланган Иккинчи умумжаҳон анжуманининг тавсияларига қўра, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизими яратилди. Бу тизимга Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (омбудсман), Олий Мажлис ҳузуридаги амалдаги қонунчилик мониторингинг институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази киради.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг тарбиявий асосларини ташкил этади. Юртбошимиз ташаббуси билан мамлакатимизнинг барча мактаб ва олий ўқув юртларида «Инсон ҳуқуқлари» курси ўқитила бошланди.

4. Жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида Ўзбекистон Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қирқдан ортиқ халқаро шартномаларга қўшилди ва улар бўйича ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятларни бажариб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган.

Биринчидан, давлат суверенитети ва янги конституциявий ту-

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда — Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 8-бет.

² Уша жойда, 31-бет.

зумни мустақамлашга қаратилган қонунлар жумласига, авваламбор, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, мустақил давлат рамзлари — байроқ, герб, мадҳия, тил тўғрисидаги қонунлар, давлат органлари — Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат органлари, Конституциявий суд, судлар, прокуратура ҳақидаги қонунлар ва бошқалар киради. Бу қонунлар давлат мустақиллигининг ҳуқуқий асосларини ва ҳокимият ваколатларини таъминлаш конституциявий тамойили асосида тубдан янги давлат органлари тизimini шакллантирди.

Иккинчидан, мулкчиликнинг турли шакллари ва эркин рақобатга асосланган ҳамда ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётининг қонуний асослари яратилди. Фуқаролик кодекси бозор иқтисодиётининг том маънодаги хартиясига айланди. Мулкчилик, тадбиркорлик, фермер хўжалиги, қишлоқ хўжалиги кооператив (шаркат хўжалиги), товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисидаги қонунлар, Божхона, Солиқ, Ер, Фуқаролик процессуал, Хўжалик процессуал Кодекслари — бозор муносабатларига оид қонунлар тизимининг муҳим таркибий қисмларидир. Ўзбекистонда бозор ҳуқуқи асослари шаклланди.

Учинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бевосита ҳимоя қилишга қаратилган юздан ортиқ қонунлар тизими яратилди. Бу қонунлар фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларига оиддир. Улар жумласига таълим, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари, адвокатура, нотариат, сиёсий партиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (омбудсман) тўғрисидаги қонунлар, Оила, Жиноят, маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекслар киради.

XXI аср бошларида Ўзбекистон фуқаролари яратилган муҳим Қонуний мезонга таянган ҳолда «барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур»¹. Бу борада оммавий ҳуқуқий тарбиянинг ажралмас таркибий қисми бўлмиш ҳуқуқий адабиётларни чоп этиш алоҳида аҳамият касб этади.

Барча фуқаролар томонидан ҳуқуқий нормаларга риоя этиши, қонун талабларини бажариш, қонунга итоаткорлик демократик фуқаролик жамияти ҳуқуқий маданияти даражасининг кўрсаткичидир.

Юридик фанлари доктори, профессор Ф. Аҳмедов ва Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академияси докторанти, юридик фанлари номзоди А. Сатторовларнинг «Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлар» номли китоби аҳоли ўртасида ҳуқуқий билимларни тарғиб қилишда муайян кўмак беришга қаратилган. Муаллифлар давлат ва ҳуқуқ, инсон ва қонун, инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий маданият, Конституция, асосий Кодекслар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари вазифалар тўғрисида қисқача ҳамда лўнда ва тушунарли маълумотлар беради. Китобнинг энг асосий хусусияти шундан иборатки, у, авваламбор, кенг китобхонлар оmmasига бағишланган. Ундан мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилари, олий ўқув юрглари талабалари, «Давлат ва ҳуқуқ асослари», «Инсон ҳуқуқлари» ўқув курсларини ўрганувчилар

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 20-бет.

ҳамда ҳуқуқий билимларга барча қизиқувчилар фойдаланишлари мумкин.

Муҳтарам китобхон! Ушбу китоб сизни инсон ҳуқуқлари ва қонунлар оламига саёҳат қилишингизда муҳим қўлланма бўлади, деб умид қиламиз.

А. Х. САИДОВ,
*ҳуқуқшунослик фанлари
доктори, профессор.*

ИНСОН ВА ҚОНУН

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов ўзининг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» номли китобида таъкидлаганидек, «мустақиллик йилларида ҳаётнинг ўзи кўп нарсаларга бизнинг кўзимизни очиб берди, кўп нарсаларга ўргатди».¹

Мустақил Ўзбекистонда тубдан янги давлат ва ҳуқуқий тизим таркиб топди. Ҳар қандай суверен давлатда бўлганидек бизда ҳам қонун чиқарувчи олий орган— Олий Мажлис бор, сайлаб қўйиладиган маҳаллий ваколатли органлар — Кенгашлар бор, Бош вазир, Бош вазир ўринбосарлари бор, тегишли ваколатга эга бўлган вазирлар ва маҳкамалар бор. Жойларда ҳоким ва ҳокимликлар бор. Ўзбекистонда шаклланган давлат ҳокимияти тизимининг ўзагини— Президентлик бошқаруви ташкил этади. Мустақил суд ҳокимияти шаклланмоқда.

Юртбошимиз айтганларидек XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасида энг долзарб вазифалардан бири — «қонунчилик фаолиятимиздаги қамчиликларни танқидий баҳолаб, бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришмоғимиз ва энг муҳими, барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур».²

Истиқлолга қадар бирорта ҳам ҳуқуқий журнал бўлмаган Республикамизда мустақилликка эришиш муносабати билан Адлия вазирлигининг «Ҳаёт ва қонун», Ўзбекистон Республикаси Прокуратурасининг «Қонун ҳимоясида» Ўзбекистон ИИВ лигининг «Қалкон» (Щить), ИИВ Академиясининг «Ҳуқуқ» Ўзбекистон республикаси Олий судининг «Қонун номи билан», Ўзбекистон олий хўжалик судининг «Хўжалик ва ҳуқуқ», Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Марказининг «Демократлаштириш ва Инсон ҳуқуқлари» каби ойлик журнал, шунингдек, «Инсон ва қонун», «Ҳуқуқ» ва бошқа ҳуқуқий газеталар вилоятларда ҳам чоп этилмоқда.

¹ Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил, 6-бет.

² Уша асар, 20-бет.

Маълумки, ҳозирги кунда ривожланган, юксак маданиятли жамиятда яшайпмиз, жамият, мамлакат эса давлат ва ҳуқуқсиз бўлмайди. Қаерга борманг, кишилар ўртасидаги муносабатлар, бозор иқтисодиёти муносабатлари, корхона, муассаса, ташкилот ва мансабдор шахслар фаолияти қонун-қоидалар билан тартибга солинади. Ҳозирги ҳаёт ғоят мураккаб. Одамлар ўзаро, корхона, муассаса ва ташкилотлар билан турли ҳуқуқий, мулкӣ муносабатларни, хизмат ва турмуш соҳасини, транспорт, савдо, алоқа ҳамда бошқа хилма-хил соҳадаги ижтимоӣ муносабатларни амалга оширадилар. Уларни қамраб, муайян тартибга солиш учун юзлаб, минглаб қонун-қоидалар керак. Энг муҳим ижтимоӣ муносабатлар қонунлар билан, қонунлардан келиб чиқадиган яна бошқа муайян масалалар, турли қарор, низом, буйруқ, фармойиш ва қўлланмалар билан тартибга солинади. Булар ҳаммаси бир бутун бўлиб ҳуқуқ системасини ташкил қилади.

Ҳуқуқ алоҳида ўзига хос соҳадир, унинг тили, услуби, амал қилиш доираси ҳам ўзгача ва ўзига хос хусусиятларга эга. У инсон ҳаётининг у ёки бу томонинигина эмас, балки одамнинг жамиятдаги бутун ҳаётини ўз ичига олади. Қонун-қоидалар инсон ҳаёти ва фаолиятини тартибга солади. Шунини айтиш лозимки, кишилик жамияти синфсиз, давлатсиз яшаган неча минг йиллик ибтидоӣ жамоа даврида ҳам ҳуқуқий нормалар ўрнида турлича ижтимоӣ нормалар, масалан, одат, анъана, диний маросимлар шаклида ифодаланган удум тарзидаги социал нормалар мавжуд бўлиб, улар ўша даврдаги уруғ ва қабила аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қоидалар эди. Кейинчалик вужудга келган қонунлар ҳам ана шундай нормалар ва қоидаларни ифодаласа-да, улар бошқача ва алоҳида шаклда расмий равишдаги юридик нормалар бўлиб, аввалги урф-одат ва анъаналардан кескин фарқ қилади.

Илгари социал нормаларни амалга оширишда жамоатчилик фикри, ҳарбий лашкарбошилар, қабила бошлиқлари ва оқсоқолларнинг обрў-эътиборига таянилган бўлса, кейинроқ ҳуқуқий нормаларни ижро этиш ва ҳуқуқ талабларининг бажарилишини таъминлашда давлатнинг мажбурулов органларига таянилган. Инсон ҳуқуқ субъекти бўлиб, бутун ижтимоӣ муносабатлар, ер-сув, мулк ва шунинг каби барча қийматликлар ҳуқуқ объекти ҳисобланади.

Одамнинг ҳуқуқий лаёқати у туғилган кундан бош- ланиб, ўзи учун мустақил ҳуқуқ ва мажбуриятлар ву- жудга келтириш лаёқати, яъни муомала лаёқати (де- еспособность) 18 ёшдан бошланади. Лекин ўсмир ана шу маънода 15 ёшдан чекланган муомала лаёқатига эга, жиноят қонунида эса 14 ёшдан айрим жиноятлар учун жавобгарлик мажбурияти кўзда тутилади.¹

Ҳуқуқ талабларини бузган ҳар бир шахс юридик жа- вобгарликка тортилади. Ҳуқуққа хилоф қилмиш содир этган шахсга нисбатан давлат мажбурлов чоралари қўл- лайди. Ҳуқуқ соҳасида жиноий, маъмурий, интизомий, моддий ва мулкӣ жавобгарлик белгиланган.

Ҳуқуқ системаси ҳуқуқ соҳаларидан, унинг айрим ин- ститутлари ва аниқ масалалар юзасидан чиқарилган қо- нун-қоидалардан иборатдир.

Мамлакатимизда энг Асосий Қонун бу Ўзбе- кистон Республикаси Конституцияси бўлиб, у давлат ва жамият аҳамиятидаги энг муҳим ижтимоий муносабат- ларни тартибга солади. Ўзбекистон Конституцияси ҳу- қуқнинг барча соҳалари учун муҳим юридик база бў- либ хизмат қилади. Фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, ер-сув ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, жиноят ва процессуал ҳу- қуқ ва бошқа соҳадаги барча қонунлар Конституцияда белгиланган умумий қоида ва принципларга асосан иш- лаб чиқилади. Бу муҳим қонунлар Республика миқёси- да қабул қилинади.

Ҳаёт шунини талаб қиладики, барча фуқаролар ва ман- сабдор шахсларнинг давлат, жамоат ташкилотлари ва бирлашмаларининг ҳаёти ва фаолияти қонун-қоидалар билан тартибга солиноғи ва ҳар бир шахс қонун-қои- даларга аниқ риоя қилмоғи, давлатимизнинг амалдаги қонунларини пухта бажармоғи лозим. Қонунлар янги жамият қуришда, хўжалик ва маданий ҳаётимизни бош- қаришда таъсирчан восита бўлмоғи зарур. Бинобарин, ҳозирги ҳаёт ҳамма фуқароларнинг амалдаги қонунлар- ни яхши билишларини тақозо қилади. Чунки, айна за- монда Асосий Қомусимиз бўлган Конституция ва барча соҳа қонунлари талабларини билиш жуда муҳимдир.

---

¹ Фақат айбни оғирлаштирувчи ҳолатларда одам ўлдирганлик учун ўсмир 13 ёшдан жавобгарликка тортилади (Ўзбекистон Рес- публикаси ЖК 97-моддасининг 11-қисми).

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ

Давлат ҳақида айрим манбаларда, тарих ва бошқа ижтимоий фанларда бирмунча маълумот берилса-да, сўнгги йилларгача аҳоли ўртасида энг кам ўрганилган, деярли энг нотаниш соҳа ҳуқуқ соҳаси, қонунларимиз ҳисобланар эди. Бир вақтлар Р. Бахтамов ўзининг «Закон есть закон»¹ («Қонун — бу қонун») номли ажойиб асарида ҳуқуқ соҳасини ҳақли равишда номаълум ва мутлақо ўрганилмаган ўлкага қиёс қилган эди.

Илгари чиндан ҳам аҳвол шундай эди. Қонунлар билан аҳоли яхши таниш эмас, ҳуқуқ фани фақат юридик ўқув юртларидагина ўрганилиб, бошқа олий ва ўрта мактабларда ҳуқуқий таълим берилмас эди. Ваҳоланки, юқорида айтганимиздек, қонунлар инсон ва жамият ҳаётида жуда катта роль ўйнайди. Чунки у ҳаётнинг барча соҳаларида ижтимоий муносабатларни тартибга соловчи воситадир.

Маълумки, давлат ва ҳуқуқ кишилик жамияти тараққиётининг муайян босқичида вужудга келган бўлиб, аста-секин ривожланиб борди. Инсоният тарихи турли типдаги давлатлар ва турли характердаги қонунларни билади. Қадимги ва ўрта аср давридаги қонунлар анча номукамал бўлиб, ҳаётнинг кўп томонларини ҳали тартибга сололмаган эди. Лекин у қонунлар ҳам ўзинча, ўз даври ва маданияти даражасига мувофиқ асосий масалаларни кўзда тутарди. Масалан, қулдорлик давридаги муҳим қонунлардан бири — қадим Вавилон подшоси Ҳаммураппи қонунини эди. Эра-миздан ўн саккиз аср илгари харсанг тошга ўйиб ёзилган бу қонун кишилик жамиятидаги дастлабки ҳуқуқий актлардан бизгача етиб келган ва кам учрайдиган ёдгорликлардан биридир. Унда ўша замонда, яъни ибтидоий жамоалар замирида эндигина давлат ва ҳуқуқ пайдо бўла бошлаган даврдаёқ хусусий мулк жуда ҳам қаттиқ қўриқланганлигини кўрамиз. 282 моддадан иборат ушбу қонуннинг жуда кўп моддаларида хусусий ва шахсий мулкка қарши жиноятлар учун жазо белгиланган. Аввало, бировнинг мулкига етказилган ҳар қандай зарар тўланиши керак бўлган. Агар айбдорнинг

¹ Бахтамов Р. Закон есть закон. М., 1968.
1968 г.

маблағи бўлмаса, унинг ўзи қул тариқасида сотилган ва хўжайиннинг мулкига айлантирилган.

Ўғирлик учун ҳам жуда қаттиқ жазо чоралари кўзда тутилган. Деҳқоннинг молини ўғирлаганлик учун ўша молнинг қийматидан 10 баравар ошиқ миқдорда жарима, агар чорва моли подшо саройи ёки диний муассасага қарам бўлса, 30 ҳисса ошиқ жарима солинган. Агар буни тўлашга қурби етмаса, айбдор ўлим жазосига ҳукм қилинган. Борди-ю, шахс талончилик қилиб қўлга тушса, шу жойнинг ўзида ўлдирилган, ёнғин вақтида ўғирлик қилса, ўтга ташлаб ёндирилган. Шу қонунида ўша даврдаги асосий йўналиш — талион системаси акс эттирилган. Чунончи, агар бирон киши ўзига (мавқеи) тенг шахснинг тишини синдирса, унинг ҳам тишини синдириш, кўзини ўйса, унинг ҳам кўзини ўйиш каби жазолар қўлланилган. Одам ўлдирганлик учун албатта ўлим жазоси қўлланилган.

Қадим замон қонунлари ҳамма жойда ҳам бениҳоя қаттиқ оғир, эзувчи ва шафқатсиз, қонли қурол тариқасида қўлланилган. Қадимги Мисрда ҳар қандай зино учун ўтда ёндириш ёки михга ўтқазиш усули билан ўлим жазоси, ундан ташқари бошқа хил жиноятлар учун жисмоний, яъни қўлни, бурун ва тилни кесиш, калтаклаш, ярадор қилиш каби жазолар қўлланилган.¹ Қадим ҳуқуқий манбаларда кўрсатилишича калла кесиш, тошбўрон қилиш, сувга чўктириш ва устига девор қулатиш каби усуллар ҳам қўлланилган. Хитой давлатида ҳам ўлим жазоси халқни қўрқитиш мақсадида жуда кенг равишда қўлланилган. Ўтда ёндириш, тириклайин ерга кўмиш, қатл қилинган кишининг жасадни дарахтга, йўл ёқасига ёки бозорга осиб қўйиш расм бўлган. Кейинчалик бундай жазолар ўрнига хун тўлаб қутулишга ҳам йўл қўйилган бўлди.

Кўҳна тарих Ҳиндистонда чиққан Ману қонуни, муслмонларнинг шариат қонуни, қадимги юнонларнинг Дракон ва Салон қонунлари. Римда XII жадвал ва бошқа қонунлар. Германиянинг XVI асрдаги «Королина» (Жиноят кодекси), Петр I қонунлари каби кўплаб қадимий ва ўрта аср даврининг турли бошқа қонун манбаларини билади. Бу қонун актларида ҳуқуқнинг бир

---

¹ Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқ тарихи. Тошкент, «Адолат», 1999. 45—65-бетлар.

қанча соҳалари, шу жумладан, жиноят ҳуқуқи, айниқса фуқаролик ҳуқуқи анчагина ривож топган эди.

Умуман ана шу йўсинда турли тарихий даврларда турли соҳалар бўйича қонунлар чиқарилиб, ҳаётнинг у ёки бу масалалари тартибга солиниб келинди. Лекин ижтимоий муносабатлар жуда ҳам ривожланган давр— капиталистик тузум шароитида қонунлар тизими тараққий топди. Буржуа синфи тенг ҳуқуқлилиқ, адолатлилиқ, инсонпарварлик қонунийлик ўрнатиш тўғрисидаги илғор шиорларни кўтариб чиқди. Бу шиорларни халқ оммаси қўллаб-қувватлади.

XVII—XIX асрларда Англия, Франция ва бошқа кўпгина Ғарбий мамлакатларда кўп сонли қонунлар қабул қилинди. Булардан энг муҳими ва энг мукамал қонунлар деб XIX аср бошларида Наполеон даврида Францияда қабул қилинган фуқаролик ва жиноят кодексларини тилга олсак бўлади. Уларда Рим ҳуқуқи таъсири катта эди.¹

Бу давлатларда хусусий мулкни қўриқлашга қаратилган қонунлар тез суръатлар билан ривожланди, хусусий мулк дахлсиз ва муқаддас деб, эълон қилинди. Россияда бу янги ижтимоий муносабатларни ўзида акс эттирувчи қонунлар мавжуд эди. Булардан XVII асрда қабул қилинган подшо Алексей Михайлович қонунлари («Соборное уложение»), 1845 йилги жиноий жазолар ҳақидаги қонун ва 1903 йили қабул қилинган «Уголовное уложение» — қонунлар мажмуасини курсатиш мумкин. Уларнинг ҳаммасига хос бўлган хусусият ҳукмрон синф мулкни муқаддас ҳисоблаб, озгина бўлса-да путур етказишдан, уларни ҳар қандай йўл билан қаттиқ қўриқлаш, мавжуд тузум негизига зарар етказувчи ҳаракатларни жиноят ҳисоблаб, айбдорга оғир жазолар қўллашидан иборат эди. Айниқса, сўнгги қонун («Уголовное уложение») Россия империясининг энг ашаддий реакцион қонунларидан бири бўлиб, у биринчи рус революцияси арафасида, яъни революцион ҳаракатлар ўсиб бораётган бир даврда қабул қилинган эди. Бу қонунда асосан чор самодержавиясига қарши курашчиларга нисбатан анча оғир жазолар, террористик характердаги жазо чоралари кўзда тутилган эди.

Ўрта Осиё республикаларида, шу жумладан, Ўзбе-

¹ Қаранг: Саидов А. Х. Сравнительное правоведение, юридическая география мира. Москва, 1993.— С.

кистонда ҳам ана шу қонунлар ва мусулмонлар учун шарият қонунлари амал қилар эди. Шарият қонунларига асосан фуқаролик ишлари ҳам, мерос ва оила никоҳ ҳақидаги ишлар, ҳам кўриглаверарди.¹

Ўрта Осиёда одат ҳуқуқи ҳам мавжуд бўлиб, бундай ҳуқуқ нормалари Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркменистон ҳудудларида кўпроқ қўлланилар эди.

Амир Темур даврида, сўнгра Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги ва Хоразм хонлигида шарият қонунлари қўлланилар эди.

Қозоқ одат ҳуқуқида 1680—1718 йилларда тўпланган Таукехон қонунлари — «Жети жарға» қозоқ феодал давлатини мустақкамлашга хизмат қилди. Бу қонунда фуқаролик ва никоҳ, жиноят ҳуқуқи нормалари мавжуд бўлиб, ўрта аср муносабатлари акс эттирилган эди. Унга асосан жисмоний ва кўпгина бошқа оғир жазолар қўлланилар эди. Туркменистонда ҳам шу сингари одат ҳуқуқи ва Чор Россияси қонунлари амалда эди.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

«...Халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим. Зеро, мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуғ ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётади.²

Ҳар қандай мамлакатнинг демократик ва инсонпарварлик хусусиятларидан бири — инсонга бўлган муносабат, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари қандай ҳимоя қилинаётганлиги билан белгиланади. Шунинг учун ҳам кўпгина мамлакатлар тарихий ривожланиш жараёнида инсон ҳуқуқларига оид ўз қонунлар системасини яратган. Лекин давлат ва ҳуқуқ вужудга келган даврдан то 1948 йилгача жаҳон мамлакатларида бир йўналишда «Инсон ҳуқуқлари»нинг халқаро қонуний асосининг аниқ бир шаклда яратилиши муаммоси ҳал қилинмаган эди.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги фикр олимлар томонидан турлича талқин қилинар эди.

Ўз тараққиёти даврига қараб инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунларни учта босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 1789 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари

¹ Қаранг: Саидов А., Тошқулов Ж. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, Тошкент, 1995.

² Каримов И. А. Юксак ҳуқуқий тафаккур демократик жамият тақозоси ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т. 6. — Т.: Ўзбекистон, 1998. 30-бет.

француз Декларациясидан бошланиб, то биринчи жа-
ҳон урушига қадар давом этган.

Бу босқичда инсоннинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар тез ривожланган. Бунга мисол та-
риқасида АҚШ конституциясига киритилган биринчи
ўнта қўшимча — Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Биллни
кўрсатиш мумкин. Бу даврда шахс эркинлиги ва дахл-
сизлиги, хусусий мулк ва сайлов ҳуқуқи билан боғлиқ
муаммоларни тартибга солишга алоҳида эътибор бе-
рилган.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар тараққиёти-
нинг иккинчи босқичи XX асрнинг биринчи ярмини ўз
ичига олган. Бу босқичда социалистик гоялар таъсири-
да инсонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид
қонунлар тез суръатда ривожланган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий
ёрдам олиш ҳуқуқи тўғрисида қонунлар алоҳида аҳа-
мият касб этган.

Франция ва Швециядаги социал қонунлар, 1920 йил-
ги Веймар Конституцияси Франция ва Италиянинг 1946
йилги Конституциялари бунга яққол мисол бўла олади.
Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб,
бу босқичда Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонун-
ларнинг янги системаси шаклланди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 80 га яқин, Ов-
рупо Кенгаши томонидан 160 дан зиёд, Юнескода 70 дан
ортиқ, Оврүпода хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти
томонидан 30 дан кўпроқ; турли минтақавий халқаро
ташкилотлар томонидан ҳам кўплаб инсон ҳуқуқларига
оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларация-
лар, пактлар қабул қилинди.¹

Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб инсон ҳуқуқлари бўйи-
ча 500 га яқин халқаро ҳужжатлар мавжуд. Дунёдаги
барча мамлакатларда инсон ҳуқуқларига оид қонунлар
системаси шаклланган бўлиб қуйидаги беш таркибий
қисмдан иборат:

биринчиси: фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид
қонунлар — виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожа-
ат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақида
қонунлар;

иккинчи: фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қо-

¹ Саидов А., Султонов А. «Ўзбекистон Республикаси Консти-
туцияси ва инсон ҳуқуқлари» Адолат. 1998. 7-бет.

нунлар — жамоа бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар.

учинчиси: фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунлар — мулк, тадбиркорлик, ер, ижара хусусийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар.

тўртинчи маданий ҳуқуқларга оид қонунлар—фан, таълим, маданият, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар.

бешинчиси: инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар кўп томонлама ва икки томонлама — миллий ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ҳозирги дунё мамлакатларидаги демократия ва инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат.

— инсон ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш;

— конституциявий судловни ривожлантириш;

— инсон ҳуқуқларига оид халқаро ва миллий институтларни шакллантириш;

— янги демократик институтларни, жумладан омбудсман институтини тараққий эттириш.

Барча мамлакатлар қатори мустақил Ўзбекистон Республикасининг ҳам асосий мақсади ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Ана шу мақсадда у мустақилликка эришилган дастлабки кунларда ноқ инсон ҳуқуқларига оид қонунлар системасини яратиш йўлидан борди.

Қисқа муддат ичида Республика Олий Мажлиси томонидан 300 га яқин қонунлар қабул қилинди. Шулардан 100 дан ортиғи инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига тааллуқлидир.

Инсон ҳуқуқларига оид қонун 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Бош қонуннинг иккинчи бўлими инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари эркинликлари ва бурчларига бағишланган.

Конституциянинг 18-моддасида Республикамиздаги барча фуқароларнинг тенглигини эътироф этиб шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши

эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдир». Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинишида Умумжаҳон ва халқаро ҳуқуқ нормалари ўрганиб чиқилганлигини таъкидлаш лозим. Айниқса, инсон ҳуқуқларига оид иккинчи бўлимида халқаро ҳуқуқ нормалари мужассамлашгандир. Масалан 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 3-моддасида «Ҳар бир инсон яшаш, эркин бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқларига эга» дейилган бўлса, Ўзбекистон Конституциясининг 25-моддасида «Ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи» мустақкамланган.

Шундан кўриниб турибдики, мамлакатимиз Конституциясида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ нормалари эътироф этилган: Шу билан бирга Конституция ва бошқа қонунларимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш борасида ўзига хос хусусиятлари ҳамда анъаналари ҳисобга олингандир.

Республикаимизнинг ўзига хос хусусияти ва анъаналари эътиборга олинган ҳолда Конституциямизда демократик ва инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим қоидалар мустақкамланган.

1. Демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш — бу давлат мажбуриятидир.

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги;

3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши;

4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлиги;

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этиши;

6. Фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;

7. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслик зарурлиги;

Шу билан бирга Республикаимизнинг Конституцияси инсонга кенг кўламдаги ҳуқуқ ва эркинликлар бериши билан бирга, унга маълум мажбуриятлар ҳам юклайди.

Асосий конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча муҳим соҳаларини ўз ичига олади. Лекин, унинг бошқа хилдаги ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларини батамом қамраб олмайди. Инсон ҳуқуқи, эркинликлари ва унинг мажбуриятлари инсон ҳуқуқларига оид бошқа қонунлар билан ҳам тартибга солинади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги қонунда Республика фуқароларининг давлат билан сиёсий ҳуқуқий муносабатларини, бу муносабатлар уларнинг ўзаро ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини ифодалашда аниқ ифодаланган.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида мамлакатимиз фуқаролигини олиш ва уни тўхтатиш қоидалари, ота-оналар ҳуқуқлари, бурчлари, болалар ҳуқуқи, фуқаролар ҳуқуқларини таъминлашда ташкилотларнинг ва давлат идоралари тизими, уларнинг вазифалари, фуқароларнинг ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш тартиби, ҳар бир шахснинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқи ва бошқа шу каби масалалар ўзининг ҳар томонлама демократик ечимини топган.

Умуман олганда Конституция ва инсон ҳуқуқларига оид барча қонунлар ҳар бир инсон учун, ҳаётини зарур бўлган ҳуқуқ ва эркинликларни ўзида мужассамлаштириб мустақил давлатимизнинг буюк келажак сари одимлаб боришига асос бўлиб хизмат қилади. Инсон ҳуқуқларига оид қонунларнинг яратилиши билан бирга, уларнинг мазмуни ва моҳиятини ҳам биллиб олиш лозим.

Ҳар қандай ҳуқуқ, шу жумладан инсон ҳуқуқлари инсоннинг биологик моҳияти билан эмас, балки унинг ижтимоий моҳияти, муайян жамият аъзоси эканлигидан келиб чиқади.

Франция буржуа инқилобининг 1789 йилги «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси» табиий ҳуқуқ мактаби ғояларидан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқларига баҳо берган. Декларацияда инсонга икки жиҳатдан изоҳ берилди: бир томондан, алоҳида олинган инсон, одам тарзида, иккинчи томондан — фуқаро, яъни бирон бир жамиятнинг сиёсий-ижтимоий гуруҳининг аъзоси сифатида тавсифланади.

Шунга биноан, Декларация «Инсон ҳуқуқлари» ва

«Фуқаронинг ҳуқуқлари»ни белгилаб берган. Инсон ҳуқуқлари қаторига у туғилиши, билан мавжуд бўладиган, одамнинг инсоният жамиятига қўшилгунга қадар ҳолатидаги ҳуқуқлари йиғиндиси кирази.

Фуқаронинг ҳуқуқлари деганда эса, инсон сиёсий жамиятга қўшилгандан кейин эга бўладиган ҳуқуқлари тушунилади.

Г. Гроций, Б. Спиноза, Дж. Локк, Ш. А. Монтескье, Т. Жеферсон ва бошқа кўплаб ҳуқуқшунос, файласуф олимлар табиатдан келиб чиқиб, ҳар бир кишига; яшаш ҳуқуқи, эркинлик ҳуқуқи ва мулк ҳуқуқи тегишлидир, деб таъкидлайдилар. Мазкур мутафаккирлар бўлажак янги давлат моделини ишлаб чиқиб, унда ҳар бир фуқаро эга бўлиши лозим бўлган асосий сиёсий ҳуқуқлар кўламини ҳам белгилаб бердилар. Бу ҳуқуқлар «Фуқаронинг ҳуқуқлари ёки фуқаровий ҳуқуқлар» номи билан юритиладиган бўлди.

Сиёсий ҳуқуқлар ёки фуқаровий ҳуқуқлар фуқаронинг давлат билан бўладиган ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган ҳуқуқлар йиғиндисидир. Шундай қилиб, буржуа давлатлари қарор топаётган даврда инсон ҳуқуқлари деганда инсоннинг табиий ҳуқуқлари, фуқаронинг ҳуқуқлари деганда эса ҳуқуқ, яъни давлат томонидан яратилган ҳуқуқлар тушуниладиган бўлди.

Француз Декларацияси инсон ҳуқуқлари қаторига эркинлик, мулк, хавфсизлик ва зулмга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқларини киритади; фуқаронинг ҳуқуқларига эса фуқаронинг давлат-сиёсий ҳаётида иштирок этиш имкониятларини берувчи ҳуқуқлар, давлат ҳокимиятининг ўзбошимчалигидан муҳофаза этувчи ҳуқуқлар, шахснинг дахлсизлигини таъминловчи ҳуқуқларни киритади.

Инсоният тараққиётнинг барча босқичларида инсон ҳуқуқлари бўйича Шарқ мутафаккирлари ўз таълимот ва ғояларини тарғиб қилиб келганлар.¹

Шарқ файласуфи Абу Наср Форобий, инсон ҳуқуқи ҳақида фикр билдириб, инсон бахтиёр ва тинч ҳаёт кечириши учун қандай бир жамиятда яшаш керак деган саволга жавоб қидириб «Ороу-аҳлилмадийнатилфозила» Маданиятли шаҳар аҳолисининг қарашлари» асарини ёзган.

¹ Бу масалага бағишланган қуйидаги йирик монографик тадқиқотга қаранг: Саидов А., Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. Тошкент, 1999.

Форобий жамиятни «алмадина» деб атаб, уни, яъни «алмодий — натул — Фозила» ва «алмадийнатул — нозила»га ёки «алмадийнотул — жоҳила»га (тубан ва Билимсиз жамиятга) бўлади. Унингча «Мадийнаи фозила»да адолат ва ҳақиқий саодат ҳукмрон бўлиб, у Билимдон ва ақлли ҳукмрон томонидан бошқарилади.

Бундай раҳбар томонидан бошқариладиган жамиятда тартиб-қоида ўрнатилган бўлиб, одамларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари таъминланган, ҳамда тинч ва осойишта яшаши учун шароит яратилган бўлади.

Шарқнинг буюк шоирлари Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Шайх Саъдий ва бошқалар ўз асарларида инсонпарварлик ғояларини тараннум этиб, одамлар ўртасида меҳр, оқибат, адолат ва инсоф бўлишини таъкидлаганлар.

Адолат, инсонпарварлик ғояларига Амир Темур салтанати даврида ҳам алоҳида эътибор берилганлигини таъкидлаш жоиз.

Темурийлар буюк давлатининг асосчиси Темурбек Ибн Тарағай, ёшлигиданоқ зўравонлик ва зўравонларга қарши кураш олиб бориб, жамиятда адолат меъёрларига мувофиқ иш юритиш туйғулари билан бирга ўсди. Темур асос солган давлатда ўрнатилган ҳуқуқий система ҳар доим устун туриб, унинг нормаларига риоя қилиб амалга ошириш барча учун мажбурий, тартибни бузган ва ўз вазифасини бажармаган кишиларга қаттиққўллик билан муносабатда бўлган.

Айтиш мумкинки, Темурийлар даврида қолган бирон бир бинони ҳам илм-адолат, ҳикмат, айниқса, илмга доир оятлар, ҳадислар ва ҳикматли сўзларсиз кўриш мумкин эмас.

Амир Темур давлатида мусулмон ҳуқуқининг асосий қондаларидан бири бўлмиш ва ҳозирда ҳам халқаро миқёсда қабул қилинган қоида, яъни «жиноят учун шахсий жавобгарлик»ка жиддий риоя қилинган; яъни жиноятчининг гуноҳи учун унинг қавм-қариндоши, оғанилари жиноятда иштирок этмаган ҳолда жавобгар бўлмагандар, шунингдек, жиноятга қўл урган киши, жазосиз қолдирилмаган. Амир Темур ушбу қондани давлат ҳуқуқ системасининг асосий қондаларидан бири, деб билган. Ана шундай, қонданинг ҳаётга тадбиқ этилиши, ўша даврда салтанат томонидан ҳимоя қилинганлигидан далолатдир.

Маълумки, Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳурмат ва

этиборга молик меросларидан бири унинг сиёсий — ҳуқуқий қарашлари бўлган «Темур тузуқлари»дир. Дунёнинг турли тилларига таржима қилинган ушбу асар, давлатни идора қилиш усуллари, қўшинни ташкил этиш қоидалари, урушларда амалга оширилиши зарур бўлган турли ҳарбий услублар сингари қатор сиёсий, ҳуқуқий, ҳарбий ва ахлоқий ғоялар ва меъёрларни ўз ичига олган.

✓ «Темур тузуқлари»да инсонни ҳимоя қилиш, унинг қадр-қимматини эъозлаш муҳим ўрин тутади. Тараққиётнинг кейинги даврларида ҳам инсон ҳуқуқлари бўйича кўпгина ҳуқуқшунослар ва файласуфлар томонидан фикр ва мулоҳазалар билдириб келинган¹. Жумладан, хориждаги ҳуқуқшунос олимларнинг инсон ҳуқуқи ҳақидаги фикрлари бўйича Россия ҳуқуқшунос олими С. А. Комаров шундай деб ёзади: «Хорижда, аксарий ҳолларда «Инсон ҳуқуқлари» деганда шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни, «Фуқаронинг ҳуқуқлари» остида эса сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларни тушунадилар».²

Инсон ҳуқуқлари мураккаб ва кўпқиррали бўлиб, одамнинг туғилиши ва инсон ҳуқуқларига оид ҳуқуқий нормаларнинг яратилиши билан боғлиқдир.³

Инсон ҳуқуқларининг ўзи нимадан иборат деган саволга БМТ нашриёти томонидан нашр этилиб «Инсон ҳуқуқлари: саволлар ва жавоблар» деб аталган рисолада қуйидагича жавоб берилган: «Инсон ҳуқуқлари, уларсиз ҳаёт кечириш мумкин бўлмаган, бизнинг барча инсоний, туғма ва табиий ҳуқуқларимиздан иборатдир.

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлар, бизга ўз истеъдодимиз, ақл, виждонимиздан мукамал суратда фойдаланиб, ўзимизнинг барча маънавий ва жисмоний эҳтиёжларимизни қондириш учун имконият беради».⁴

Дунё мамлакатларидаги кўпгина олимлар ўз фикр ва мулоҳазалари билан инсон ҳуқуқларига оид таълимотни янада бойитмоқда. Маълумки, инсон ҳуқуқларига оид асосий ҳужжат Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясидир. У Муқаддима ва 30 моддадан иборат бўлиб, унда инсоннинг асосий ҳуқуқлари, қадр-қиммати,

¹ Темур тузуқлари. Тошкент, 1996 й.

² Комаров С. А. Общая теория гос и права: Курс Лекций — М., 1996.

³ Общая теория прав человека. М., 1996, 3 с. 4.

⁴ Инсон ҳуқуқлари: саволлар ва жавоблар. Т., 1997, 17-бет.

инсон шахсининг беназирлиги ҳамда эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги ўз ифодасини топган.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси инсониятнинг барча аъзоларига хос ажралмас ва бузилмас ҳуқуқларни эълон қилувчи асосий халқаро ҳужжатдир.

Унда мустақамланган ҳуқуқ ва эркинликларни тўрт гуруҳга ажратиб таснифлаш мумкин.

Биринчи гуруҳга элементар ҳуқуқ ва эркинликлар киради. Булар: яшаш, эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи (3-модда); қулликдан эркин бўлиш ҳуқуқи (4-модда); қийнаш ё шафқатсиз, ғайриинсоний муомала қилишнинг ёки жазолашнинг таъқиқланиши (5-модда), қонун олдида тенглик (7-модда); одил судловнинг процессуал кафолатларига оид қатор ҳуқуқлар (8—11-моддалар); шахсий ва оилавий ҳаётга ўзбошимчалик билан аралашувдан ҳамда кишининг шаъни, обрў-эътиборига дахл қилинишидан ҳимояланиш, уй-жой дахлсизлиги, ёзишмаларнинг сир сақланиши. (12-модда).

Иккинчи гуруҳга фуқаровий ҳуқуқлар киради: шахсининг ҳуқуқ соҳиби эканлигини жой олинишига бўлган ҳуқуқи (6-модда); давлат ҳудудида эркин ҳаракат қилиш ва турар жойни эркин танлаш ҳуқуқи (13-модда), сиёсий бошпана сўраш ҳуқуқи (14-модда); фуқароликни олиш ҳуқуқи (15-модда); никоҳга кириш ва онла қуриш ҳуқуқи (16-модда) мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи (17-модда).

Учинчи гуруҳга сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар киради; фикрлаш, виждон, дин эркинлиги (18-модда); эътиқод ва уни баён этиш эркинлиги (19-модда); тинч йиғилишлар ўтказиш ва уюшмаларга бирлашиш эркинлиги (20-модда); мамлакатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи (21-модда);

Тўртинчи гуруҳга иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, яъни меҳнат қилиш ва эркин касб танлаш ҳуқуқи, тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқи, касаба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, муайян ҳаётий даражага бўлган ҳуқуқ илм олиш ҳуқуқи (22—28-моддалар).

Демократик тараққиёт йўлини танлаган ва жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлган ҳар бир давлат ўз фуқаролари учун юқорида санаб ўтилган ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни ўз зиммасига олади.

Хусусан Ўзбекистон Республикаси ҳам ҳуқуқий, демократик ва адолатли фуқаролик жамият қуриш йўли-

дан бориб инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида ижобий ишларни амалга оширмоқда.

Республикамизда қисқа вақт ичида инсон ҳуқуқларига оид қонунлар системасининг яратилиши ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу борада Олий Мажлисининг ўн биринчи чақириқ XII сессиясида Президентимиз И. А. Каримов «...бошқа соҳалар қатори давлат қурилиши, иқтисодий ислоҳ қилиш, маънавий янгиланиш, сиёсий тузумни шакллантириш ва жамиятнинг демократик асосларини вужудга келтириш, инсон ҳуқуқларини ва эркинликларини ҳимоя этиш соҳаларида ҳам янги мустаҳкам ҳуқуқий замин яратилганлигини»¹ алоҳида таъкидлади.

Янги қонунлар яратилиши жараёнида мамлакатимизда ҳуқуқий давлат барпо этилмоқда ва у инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш, аҳолининг ижтимоий ҳуқуқий фаоллигини оширишда мужассамлашмоқда. Ана шу тариқа қабул қилинаётган қонунлар ёш мустақил давлатимизнинг буюк келажак сарф одимлаб боришига асос бўлиб хизмат қилади. Лекин, юртбошимиз таъкидлаганидек; «Қонун қабул қилиш — бу ишнинг ярми холос»², амалда қонунларнинг ижросини таъминлаш республикамизда яшаётган ҳар бир фуқаронинг кундалик вазифаси бўлмоғи керак.

Қонунларни амалда қўллаш, уни ҳаётга тадбиқ қилиш мураккаб жараён. Қабул қилинаётган қонунлар моҳиятини, мазмунини тўлиқ ўрганиш, унинг амалда ижросини таъминлашда ҳуқуқий маданият муҳим роль ўйнайди. Ҳар бир фуқаронинг қонунда кўрсатилган ижтимоий муносабатларини онгли равишда бажариш, демократик ҳуқуқий жамиятни шакллантиришнинг, инсонни давлат олдидаги бурчларини англашни ва қонунда кўрсатилган ўз ҳуқуқ ва эркинликларини онгли равишда ўзи ҳимоя қилишнинг зарур шартидир.

Инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда ҳуқуқий маданиятнинг аҳамияти катта. Жамиятда демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришни тақозо этади. Афсуски, ҳамма фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти онги, уларнинг ҳуқуқий қарашлари ва фаоллиги

¹ Каримов И. А. Халқимиз жипслиги — тинчлик ва тараққиёт гарови — Т.: Ўзбекистон, 1998, 5—6-бетлар.

² Ўша жойда. 7-бет.

етарлича эмас. Бунинг эса кундалик ҳаёти ҳуқуқий муносабатларга салбий таъсири бўлиб, биринчидан, ҳар бир фуқаро ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонунда назарда тутилган механизмдан фойдалана олмасалар; иккинчидан, қонуннинг моҳиятига ва мазмунига тушунмаслиги туфайли, қонунда белгилаб қўйилган мажбуриятларни бажармайдилар, натижада эса қонунбузарликлар рўй беради.

Қонуннинг моҳиятини тўлиқ тушунмаслик ва идрок этмаслик ҳоллари нафақат фуқаролар, балки мансабдор шахслар томонидан ҳам иш фаолиятларида лоқайдлик, масъулиятсизлик рўй бермоқда, натижада қонунбузарлик, инсон ҳуқуқи ва манфаатларини камситиш ҳолатлари содир бўлмоқда. Аңа шундай салбий ҳолатларга кескин танқидий баҳо бериб, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 1997 йил 20 майда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи муассасалар раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашувда, ҳамма фуқаролар ҳам етарли даражада ҳуқуқий маданият ва онга эга эмасликлари, ахборот олишда ижтимоий фаоллик кўрсатмаётганликлари, республикада жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳуқуқий билимларнинг ҳсч бўлмаганда энг асосийларини ўзлаштириб олиш учун ҳамда аҳоли турли ижтимоий гуруҳларининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таъқалаштирилган ҳуқуқий маориф учун амалий механизм яратилмаганлиги, мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари камситилиши ҳоллари кўпинча ҳуқуқий билимларнинг етарли эмаслиги, ҳуқуқий маданият даражаси пастлиги туфайли юз бераётганлигини таъкидлаб ўтди. Мана шу сабабларга кўра, кўпгина ҳолларда фуқаролар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишда амалдаги мавжуд қонунлардан фойдаланмайдилар. Фуқароларнинг ижтимоий ҳаётда, ҳуқуқий муносабатларда фаол иштирок этмаслигининг асл сабаби — ҳуқуқий маданият даражасининг етарли эмаслигидир.¹

Шу муносабат билан табиий савол туғилади: «Ҳуқуқий маданият тушунчаси қандай? «Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда у қандай роль ўйнайди?»

---

¹ Каримов И. А. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият турлари. — Т., 1999, 412—416-бетлар.

Ҳуқуқий маданият тушунчаси, ҳуқуқнинг ривожланиш даражаси, аҳолининг ҳуқуқ ҳақидаги тушунчаси, қонунчиликнинг аҳволи, ҳуқуқни амалга ошириш ишларини ташкил этиш, ҳуқуқнинг обрўйи ва шу сингари тушунчалардан ташкил топади. Демократик жамият қуриш жараёнида қонунларнинг қабул қилиниши, жамоат ташкилотлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг амалиётда қай даражада олиб борилаётганлиги ҳуқуқий маданият ҳолатига кўп жиҳатдан боғлиқ. Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятни шакллантириш ва мустаҳкамлашда қисқа муддат ичида фаоллият кўрсатаётган бўлса-да, «Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ», «Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили», ижобий натижаларга эришмоқда. Улар томонидан тайёрланаётган ва нашр этилаётган кўпгина илмий-оммабоп китоблар Республикамызда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ва Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини янада ривожлантиришда муҳим роль ўйнамоқда.

Ҳуқуқий маданиятнинг юксалишида ҳуқуқий тарғибот ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам янги қонунларни халқ ўртасида тушунтириш, мақолалар чоп этиш, газета ва журналларда ҳуқуқ масалалари бўйича маслаҳатлар бериб бориш, қонун ва ҳуқуқий нормалар тўпламларни бўйича шарҳлар чиқариш, ҳуқуқ бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалар нашр этиш, кенг жамоатчилик ўртасида маърузалар билан чиқиш, телевидение орқали янги қабул қилинган қонунларга тушунчалар бериб бориш орқали фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириб бориш зарур. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси, бошқа ўқув юртлари билан ҳамкорликда фаоллик кўрсатмоқда ИИВ Академияси ҳуқуқшунос олимлари томонидан инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий маданият тўғрисида жуда кўп илмий-назарий китоблар чоп этилди¹.

Қисқа вақт ичида Академиянинг «Ҳуқуқ—Право»—журнали, Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий марказнинг

¹ Тожихонов У., Саидов А. Х. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2 томлик, Тошкент, 1998 Саидов А. Х., Султонов С. А. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. Т., 1998 Қаюмов Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Т., 1998 Тожихонов У. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий маънавий муаммолари. Т., 1996; Инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий маданият. Т., 1997; Тожихонов У. Мустақиллик, ҳуқуқий мафкура ва Конституция. Т., 1996. Раҳмошқулов Х., Раҳматов А. Права человека. История современность.—Т., 1998. ва бошқалар.

«Демократиялаш ва инсон ҳуқуқлари» журнали, «Ижтимоий фикр» журналларида инсон ҳуқуқи ва эркинлиги назариясига оид мақолалар чоп этилиб, республика-мизда бу соҳадаги қонунлар мажмуини бойитишга катта ҳисса қўшмоқдалар.

Қонунларни тарғиб қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқий билим савияларини оширишда маҳаллий ҳокимиятлар, ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотлари, суд, прокуратура ва милиция органларининг роли катта.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш органларидан бири — одил судловдир.

Президентимиз И. Каримов Олий Мажлиснинг VI сессиясида «Суд — жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатдан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим»¹ деб уқтирган эди. Ўзбекистон Конституциясига асосан ҳар бир шахс ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилишга ҳақлидирлар. Судлар Фуқароларнинг шикоятларини кўриб чиқиб қонун асосида қарор қабул қиладилар.

Суднинг фуқаролик, жиноят ишлари юзасидан чиқарган ҳукми ва қарорлари биронта идора томонидан бекор қилинмасдан, уни фақат юқори судларгина касаси ва назорат тартибда кўриб бекор қилишлари, ўзгартиришлари ва ўзгартирмасдан қолдириш ҳуқуқига эгадирлар. Ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган айрим турдаги фуқаролик ва жиноят ишлари жамоат ташкилотларига ва жамоат судларига берилиши мумкин бўлса-да, лекин уларнинг чиқарган қарорлари қонунийлигини текшириш вазифаси судларга юклатилган. Суд бажарадиган вазифаларни бошқа идоралар ўз зиммасига оладиган бўлса, бундай ҳолда одил судлов тўғрисида Конституцияда белгиланган қоидаларнинг бузилиши рўй беради. Шунинг учун, судлар ва бошқа идоралар ишларига тааллуқлилиқ қондасинга риоя қилган ҳолда иш тутишлари лозим.

Бу қондага кўра, Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари жинси, irqи, миллати, тили, дини, иж-

¹ Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т.: Ўзбекистон, 1996, 35-бет.

тимоний келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқандан қатъий назар қонун ва суд олдида тенгдирлар.

Фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги икки турдаги мазмунга эга: биринчиси, ҳаммага бирдай бўлган ягона суд тўғрисидаги қонундан иборат бўлса, иккинчидан ҳаммага баробар татбиқ қилинадиган ҳуқуқнинг ягоналиги (бир хиллиги) тўғрисидаги қонундан иборат. Шундай экан, Конституцияда эътироф этилганидек, суд фақат қонунга бўйсуниб инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилган ҳолда иш кўришлари лозим.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилувчи қонунларга риоя этишни назорат қилишда Прокуратура органлари алоҳида роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддасида Прокуратура органларининг инсон ва фуқароларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат олиб бориши зарурлиги белгиланган.

Прокуратура органлари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузиш ҳолларини аниқласа, тегишли муассаса ёки мансабдор шахсларга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш ҳақида тақдимнома юборади, прокурорнинг тақдимномасини бажариш ҳамма учун мажбурийдир. Прокурор фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади ва бу соҳада амалий фаолият кўрсатади.

Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун уларнинг тегишли мансабдор ваколатли шахсларга мурожаат этиши тегишли қонунлар билан тартибга солинган бўлсада, бироқ айрим мансабдор шахсларнинг ҳаракатларида қонунларни менсимаслик иллатлари мавжудлиги ва қонун устуворлиги масалаларига аҳамият бермаслиги амалиётдан маълум.

Қонунларга амал қилиш учун уларнинг мазмуни ва моҳиятини ҳар бир фуқаро ва мансабдор шахслар тўғри аниқлаши лозим.

Ҳақиқатан ҳам ҳар бир фуқаро хоҳ у мансабдор шахс бўлсин, хоҳ оддий ишчи бўлсин қонунда белгиланган ҳақ-ҳуқуқларини яхши билишлари, шу билан бирга қонунда белгиланган бурчларини ҳам унутмасликлари лозим.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилувчи органлардан яна бири ички ишлар органларидир. Инсон ҳуқуқларини, эркинликларини ва хавфсизликларини таъминлаш борасида ички ишлар органларига жуда катта масъулият юклатилган.

Бу борада ички ишлар органлари ходимлари нима-ларга эътибор бериши керак? Шу даврга қадар, назарияда ҳам, амалиётда ҳам инсон ҳуқуқларининг ички ишлар органлари томонидан ҳимоя қилиниши масаласига кам эътибор бериб келинган эди. Бугунги кунда ички ишлар органлари инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда асосий куч сифатида гавдаданмоқда. Мисол учун, бир ҳуқуқбузарнинг жамоат жойда қонунга хилоф хатти-ҳаракатини бартараф қилиш билан бир неча фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинаётганлигини эътиборга олинса ёки бир ўғирлик жиноятини фош қилиш билан жабрланувчининг мулкани қайтариб бериш ёхуд бир қидирувда бўлган ашаддий жиноятчини ушлаш билан бир неча фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш шубҳасиз, инсон ҳуқуқларининг ички ишлар органлари томонидан ҳимоя қилинаётганлигини айтиб ўтиш мумкин. Шундай экан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги ички ишлар органларининг роли катта эканлигини айтиб ўтиш жонз.

Лекин, амалиётда ички ишлар органлари томонидан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида жуда кўп муаммолар мавжуд. Хусусан ички ишлар органлари ходимлари жамоат тартибини сақлаш, фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш пайтида қонунбузарлар томонидан уларнинг ҳуқуқлари бузилса, баъзан ички ишлар органлари ходимларининг ўзлари томонидан инсон ҳуқуқларини бузиш ҳоллари ҳам учраб туради. Ана шундай салбий оқибатларга барҳам бериш учун нима-ларга эътибор бермоқ керак.

Биринчидан, ҳар бир ички ишлар органларининг ходимлари амалдаги қонунларни яхши ўрганишлари, унинг моҳиятига тушуниб етишлари керак;

Иккинчидан, Қонунларни ва ички ишлар вазирлиги томонидан чиқарилган буйруқларни оғишмай бажариш, яъни қонунийлик принципига риоя қилиш зарур;

Учинчидан, мавжуд қонунларни унинг моҳиятини кенг омма ўртасида тарғиб қилиб бориши керак;

Тўртинчидан, ҳар бир милиция ходими янгича фикр-

лаш қобилиятига эга бўлиши, ҳуқуқий маънавият ва маданият эгаси бўлмоғи керак.

Умуман олганда ички ишлар органлари ходимларини янгича фикрлашга ўргатиш, уларда янгича ҳуқуқий онгни шакллантириш, шубҳасиз инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда катта аҳамият касб этади. Мамлакатимиздаги ҳуқуқий муносабатлар ўзгариши жараёнида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда маҳаллий ҳокимият, ўзини-ўзи бошқариш органлари, жамоат ташкилотларининг ҳам масъулияти оширилган.

Ўзбекистон Конституциясининг 2-моддасида мустақамлаб қўйилганидек, давлат идоралари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар. Ана шу қоидага мувофиқ инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга жамоат ташкилотларининг ҳам жалб қилинганлигини айтиб ўтиш лозим. Бу масалага ҳукуматимиз томонидан алоҳида эътибор берилмоқда.

Президентимиз И. Қаримов 1996 йил 10 декабрдаги «Болали оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш тўғрисида»ги Фармони билан кўп болали оилаларга нафақалар фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан тайинланиши белгилаб қўйилган бўлса, 1999 йил 13 январдаги «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролни ошириш тўғрисида»ги Фармонига биноан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда ушбу органларнинг ваколатлари янада кенгайтирилиб, масъулиятлари оширилди.

Президентимиз томонидан қабул қилинган бу фармон бир вақтнинг ўзида аҳолини, айниқса, кам таъминланган оилаларга ижтимоий мадад кўрсатиш билан бирга, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги муҳим ҳужжатдир.

Фармонда белгилаб қўйилганича, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан аҳолига ижтимоий мадад кўрсатиш чоғида ижтимоий адолат тамойилларига, қарорларни қабул қилиш чоғида ошкораликка риоя этиш ва ажратилган маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш асосий шартлардан ҳисобланади.

Шунингдек, ўзини-ўзи бошқариш ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда жамоат ташкилотлари ҳам қонун доирасида юқори органларга мурожаат қилиш, уларнинг поймол қилинган ҳуқуқларини тиклашда ҳам фаол иштирок этишлари зарур. Инсон

ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги яна бир орган сўнги пайтда тўртинчи ҳокимият деб аталувчи оммавий ахборот воситаларидир. Газета ва журналларда инсон ҳуқуқ ва манфаатларига ва уларнинг мажбуриятларига оид кўпроқ мақодалар чоп этилса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Кейинги вақтда фуқароларимиз парламент томонидан қабул қилинган янги қонунларни билмасликлари, билса-да, тўлиқ моҳияти ва мазмунига тушуниб етмасликлари, вилоят, шаҳар, туманларда ҳокимият вакиллари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан ҳуқуқий тарғибот ишларида сусткашликка йўл қўйилаётганлигидан далолат бермоқда. Чунки жойларда ҳокимиятлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан ҳуқуқий тарғибот масалаларига кам эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1998 йил август ойида бўлиб ўтган XII сессиясида Президентимиз И. А. Каримов ўз маърузасида ана шундай камчиликлар ҳақида тўхталиб «Фуқароларга берилган ҳуқуқ ва эркинликлар жамиятимиз қабул қилган қонунқондалар доирасида амал қилиниши керак. Бу ҳуқуқларни ҳаётга жорий этиш учун ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро ўз конституциявий ҳуқуқларини унга шу ҳуқуқни берадиган қонунларни пухта билишлари зарур. Бусиз инсон ҳуқуқлари ва инсон эркинликлари тўғрисидаги барча мушоҳадалар қуруқ гап бўлиб қолаверади»¹ деган эди. Юртбошимиз ўз маърузасида фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти тўғрисида гапириб, бу ўринда жўп нарсаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи раҳбарларга боғлиқлигини, энг муҳими, уларнинг ўзлари қонун талабларини сўзсиз бажаришда қонунларга итоат қилишда бошқаларга ўрдак бўлишлари лозимлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Инсон ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда ҳуқуқий тарғиботнинг ҳуқуқий маданиятнинг нечоғлиқ узвий боғлиқлигини гапириб ўтмасдан бўлмайди.

Ҳуқуқий тарғибот йўли билан ҳуқуқий билимларни халқимизга етказиш ҳуқуқий маданиятнинг янада юксалишининг зарур шартидир. Хулоса қилиб айтганда, инсон ўз ҳуқуқини ва манфаатларини юксак ҳуқуқий маданиятга эришмасдан ҳимоя қилиб бўлмайди.

¹ Каримов И. А. Халқимиз жипслиги — тинчлик ва тараққиёт гарови. Т.: Ўзбекистон, 1998, 10-бет.

Жамиятимизда ҳуқуқий муносабатларнинг барча иштирокчилари, ҳокимият, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари, жамоат ташкилотлари, ўзини-ўзи бошқариш органларининг раҳбарлари ва давлатимизнинг ҳар бир фуқароси юксак ҳуқуқий маданиятга эга бўлсалар, қонунийликни таъминлаш ва инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш механизми самарали ишлайди.

Хуллас, инсон ҳуқуқлари ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш жамиятимиздаги давлат ва жамоат ташкилотларининг, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг, ҳар бир мансабдор шахснинг олдида турган юксак вазифасидир. Фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш эса, инсон ҳуқуқларининг тўла таъмин этилишининг муҳим шартидир.

КОНСТИТУЦИЯ — АСОСИЙ ҚОНУН

1991 йил 31 августда мамлакатимиз олий органи — Олий Кенгаш ватанимизни мустақил Ўзбекистон Республикаси деб эълон қилди. Ушбу воқеа Ўзбекистон халқлари учун жуда катта ҳурлик ва озодлик олиб келди ва элимизга зўр бахт ва саодат бахш этди. Раҳбар доираларда тузилган тегишли Конституция Комиссияси тез орада ишга тушиб, озод мамлакатимизнинг энг демократик ва замон талабларига жавоб берадиган янги конституциясини тузишга киришди.¹

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов раҳбарлигида тез суръатлар билан иш олиб борган мутахассис ва олимлар маъмур Конституциянинг лойиҳасини тайёрлаб, жаҳоннинг бир неча илғор демократик мамлакатларида экспертизадан ўтказиб, республикамиз XII чақириқ Олий Кенгашининг XI сессиясига тақдим этди. Ана шу сессияда 1992 йил 8 декабрь куни Конституция лойиҳаси чуқур муҳокамадан сўнг бир овоздан қабул қилинди.²

Бу Конституция мустақил мамлакатимизнинг демократик принципда тузилган дастлабки асосий қонун бўлиб, республикамиз ижтимоий, иқтисодий ҳаёти-

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясини яратиш тизими бўйича батафсил қаранг: Ғразаев Ш. З.: Мустақил Ўзбекистон Конституцияси, Тошкент; Адолат, 1994.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т.: Ўзбекистон, 1995, 16-бет; Тожионов У. Закон, человек, государство. Т.: 1997. с. 11—19.

ни тартибга солиб, барча соҳа қонунлари учун юридик асос бўлди. Ушбу қонун 6 бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат бўлиб, унда давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташқи сиёсат, фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлари фуқароларнинг бурчлари, жамиятнинг иқтисодий негизлари, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилиши, Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети, сайлов системаси каби масалалар кўзда тутилган.

Собиқ совет давридаги Конституцияга нисбатан бу бош қонун давлатимизнинг мустақиллиги, тўлиқ суверенитетга эга эканлиги, сайлов системасининг кенг демократик асосга қурилганлиги, инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг кенгайтирилганлиги, инсонга хусусий мулк, тижорат, тадбиркорлик, бозор муносабатларини ривожлантириш масалаларида тўла эркинлик берилганлиги, Президентлик идора усули ўрнатилганлиги, фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқлари кенгайтирилганлиги ва бошқа шу каби кўпгина имтиёзлар кўзда тутилганлиги билан фарқ қилади.

Ўзбекистон Конституцияси ўзида республика халқларининг эрки, руҳияти, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Энг аввало у халқаро ҳуқуқнинг умуминсоний қадрияти ва бирламчи ҳуқуқига суянган¹ Конституция ўзида инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг деярли асосий қондалари: инсон ҳаёти, шахсияти ва эркинлиги дахлензлигини қамраб олган. Конституцияда мустаҳкамланган асосий ҳуқуқ ва эркинликлар ҳар бир инсонга ирқи, жинси, миллати, келиб чиқишдан қатъий назар ҳар бир фуқарога тааллуқли бўлиб, барча учун тенг ва баробардир. Фуқароларнинг ҳамма соҳаларда тенг ҳуқуқлилиги 18-моддада қуйидагича таърифланган: «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаро бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар қонун олдида тенгдирлар». Шу билан бирга баъзи бир

¹ Ўзбекистон Республикаси— мустақил давлат. Тошкент, «Адолат». 1995. 16-бет.

фуқароларга имтиёзлар фақат қонун билан белгилаб қўйилиши ҳамда ижтимоий адолат принциплари асосида бўлиши тўлиқ кафолатланган. Асосий қонун ҳар бир фуқаро учун ҳаётий зарур бўлган ҳуқуқ ва эркинликларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан ҳам муҳим ҳужжатдир. Шахс ёки фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги боб ва ундаги моддалар мантиқий мазмунга эгадир. Булар ҳуқуқ ва эркинликларнинг, шахс ва фуқаролар турмуш даражаларининг ўзига хос хусусиятларини ифода этади. Ана шу белгиларига асосланиб, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар уч гуруҳга бўлинган.

Биринчи гуруҳга фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари киради. У инсон ҳуқуқининг ҳамма жабҳаларини қамраб олган бўлиб ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу хусусият ўз моҳияти билан инсон, яъни ҳар бир шахснинг ҳуқуқлари ҳисобланиб, уларнинг қайси давлатнинг фуқаролигига мансуб эканлиги билан боғлиқ бўлмайди. Бу туғрисида Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 2-моддасида қуйидагича баён қилинган: «Ҳар бир инсон ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур.

Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёки ҳуқуқнинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро мақомидан, ушбу ҳудуд мустақилми, восийми, ўз-ўзини идора қиладими ёки бошқача тарзда чекланганлигидан қатъи назар бирор бир айирмачилик бўлмаслиги керак».

Демак, Декларацияда ҳам, Конституциямизда ҳам эътироф этилганидек, шахснинг мазкур ҳуқуқлари дахлсиздир ва ҳар бир шахс туғилиши биланоқ ана шу ҳуқуқларга эга бўлади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг Конституцияда юридик жиҳатдан мустақамланиши, табиийки бизнинг янги давлатимизнинг демократик ҳуқуқий ва фуқаролик жамияти қураётганлигидан далолат беради. Инсоннинг энг муҳим ҳуқуқларидан бири — унинг яшаш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ Конституциянинг 7-бобида мустақамланган. Инсоннинг тинч, осойишта ҳаёт кечирishi учун шароит яратиш мажбуриятини давлат ўз зиммасига олади. Бир вақтнинг ўзида фуқароларга ҳам тегишли мажбуриятлар юклатилиб улар қо-

нунларга ва ички тартиб қондаларга риоя қилишлари зарур. Конституция яшаш ҳуқуқини кафолатлаш билан бирга, инсонларни ҳимоя қилиш мақсадида, оғир жиноят содир этганларга нисбатан ўлим жазоси қўллаш ҳолларини камайтириш чораларини ҳам белгилайди.

Биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг XII-сессияси қарори билан Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексининг бешта моддасидан ўлим жазосининг олиб ташланиши, фикримизга мисол бўла олади.¹

Инсоннинг шахсий ҳуқуқлари доирасига давлат томонидан унинг шаънини ҳимоя қилиш ҳуқуқи киради. Асосий қонунда эътироф этилган давлат муҳофиза этаётган ҳуқуқлар қаторида шахснинг соғлиғини ҳимоя қилиш, турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи, республика ҳудудида эркин ҳаракат қилиш, эркин чиқиб кетиш ва эркин қайтиб келиш ҳуқуқи, эркин фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, ўз хоҳиши бўйича бошқа усуллар билан ҳар қандай маълумот олиш ва тарқатиш каби инсон ҳуқуқларининг муҳим томонлари ҳам қайд қилинган.

Шахсий ҳуқуқлар тизимида виждон ва диний эътиқод эркинликлари ҳам муҳим ўрин тутади. Бизнинг фуқаролик жамиятимизда динга ишониш ҳар бир инсоннинг шахсий ишидир. Конституциянинг 31-моддасида таъкидланишича, «ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Бош қонунимиздаги инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларининг иккинчи гуруҳига унинг сиёсий ҳуқуқлари киради. Ҳар бир давлат ўзининг сиёсий ва иқтисодий шароитига кўра аҳолиснинг инсоний ҳуқуқларини амалга оширишни қай ҳолатда таъминлашни ўзи ҳал қилади. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пактга кўра, давлат барча аҳолига шахсий, фуқароларга эса сиёсий ҳуқуқларни амалга оширишни кафолатлаши шарт. Инсоннинг асосий сиёсий ҳуқуқларидан бири — бу унинг давлат бошқарув ишларида иштирок этишидан иборат.

Ҳозирги кунда республикамиз фуқаролари ўзларининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат ва жамият

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Ахборотномаси. 1998 й. № 9.

ишларини бажариш, уларни идора этишда фаол иштирок этишлари орқали амалга ошироқдалар. Фуқароларнинг бундай иштироки икки йўл билан амалга оширилади.

Биринчидан, ҳар бир фуқаронинг давлат бошқарувида бевосита иштироки, иккинчидан, ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳуқуқидан фойдаланиши билан. Юртбошимиз Н. А. Каримов Олий Мажлиснинг XII-сессиясида фуқароларнинг давлат бошқарувидаги иштироки ҳақида гапириб «Конституцияга биноан ҳар бир кишига эркин танлаш, эркин сайлов ҳуқуқи берилган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари аниқ белгилаб қўйилган. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар давлат ҳокимиятининг бутун кучи, қонун кучи билан ишончли тарзда ҳимоя қилинади. Барчамиз жамиятнинг ҳар бир аъзоси фикри билан ҳисоблашишни ўрганишимиз, унинг ҳуқуқларини, аввало, ҳар бир кишининг ўз келажагини ўзи яратиш ҳуқуқини ҳурмат қилишимиз лозим»,¹ — деган эди. Шундай экан, фуқароларнинг давлат бошқарувидаги фикр мулоҳазаларини Давлат бошқарув идора раҳбарлари иш фаолиятларида ўрганиб чиқишлари ва инобатга олишлари керак.

Фуқаролар жамият ҳаётига доир масалаларни ҳал қилишда фикр-мулоҳазаларини, таклифларини сиёсий ҳокимиятларга билдиришлари, улар олдига аниқ талаблар қўйишлари, бунда оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишлари мумкин.

Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан яна бири — сиёсий ташкилотларга аъзо бўлиш ҳуқуқидир.

Маълумки, мамлакатимизда кўп партиявийлик тизими ташкил топган. Мавжуд сиёсий партиялар фуқароларнинг дунёқарашлари, манфаатлари, мақсадларининг муштараклиги асосида тузилган.

Ўзбекистон Республикасида ташкил топган сиёсий партиялар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрь қонунига ва бошқа қонунларга ҳамда ўз Уставларига асосан амалга оширадilar. Ана шундай сиёсий ташкилотларга аъзо бўлиш ҳуқуқи — Конституциямизнинг 34-моддасида қўйидагича эътироф этилган «Ўзбекистон

¹ Каримов Н. А. Халқимиз жипслиги — тинчлик ва тараққиёт гарови, Т. Ўзбекистон, 1998 й. 9—10 бетлар.

Республикаси фуқаролари қабаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадрқимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас».¹ Демак, фуқароларнинг сиёсий ва жамоат ташкилотларга бирлашиши ва уларнинг фаол иштирок этиши ўзининг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятини яратди. Инсоннинг барча сиёсий ҳуқуқлари қатори уларнинг турли муассаса ва ташкилотларга ариза, шикоят ёки таклифлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳам қонун орқали ҳимоя қилинади. Ана шундай қондан ҳаётга тадбиқ этиш ва фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлашнинг барча томонларини ҳуқуқий тартибга солиш мақсадида Олий Мажлис томонидан 1994 йил 6 майда «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида» қонун қабул қилинган.² Ушбу қонун Конституция асосида инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида қабул қилиниб, унда фуқаролар мурожаатларининг мақсади, мурожаатларга қўйиладиган талаблар, мурожаат турлари, уларни кўриб чиқиш, муддатлари, мурожаат қилувчининг ҳуқуқи ва бурчлари ва бошқа масалалар ҳуқуқий жиҳатдан мустақкамлаб қўйилган.

Инсон ҳуқуқи ва эркинликларининг учинчи гуруҳига иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар киради. «Энг асосий ижтимоий институт бўлган мулкка (асосан, ҳусусий мулкка) муносабатнинг ўзгариши — деб таъкидлайди И. Қаримов, бутун жамиятни ва ҳусусан, иқтисодий ҳаётни демократиялашнинг бош бўғини бўлди. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади».³

Дарҳақиқат, мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг, мулкчилик шакллари ўзгариши билан, инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари соҳасида бутунлай туб ўзгаришлар ясалди.

Мулкка эгалик ҳуқуқи, ишсизликдан ҳимояланиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгаши Ахборотномаси, 1997 № 2

² Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Ахборотномаси, 1994 й. № 5.

³ Қаримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон 1998 йил. 558—559-бетлар.

ҳуқуқи, меҳнатнинг оқилона шарт-шароитларига эга бўлиш ҳуқуқи, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар янги Конституцияда илк бор мустақамланди. Бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар (меҳнат, таълим олиш, ижтимоий таъминот ҳуқуқлари, илмий техника, ижод эркинлиги ва бошқалар) ҳозирги замон ва келажакни ҳисобга олган ҳолда мазмунан бойитилди.

Инсоннинг иқтисодий ҳуқуқларининг қонунда мустақамланишига мулкчилик муносабатларига алоҳида эътибор берилди. Мулкка бўлган эгаллик ҳуқуқи нафақат Конституциянинг 36-моддасида, балки янги Меҳнат кодексига,¹ «Мулк тўғрисида»ги,² «Тадбиркорлик тўғрисида»ги³ қонунларда ҳам ўз аксини топган. Умуман олганда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш — Асосий Қомусимизнинг энг буюк мақсадидир. Конституциямизда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари гоёси ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, балки Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг барча асосий гоё ва қоидаларини ўзига сингдирганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Асосий Қомусимизда эътироф этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари гоёси кейинги вақтларда қабул қилинаётган қонунларда янада мустақамланмоқда.

Ушбу Конституциямиз мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш учун ҳуқуқий пойдевор яратди. Эндиликда, мустақиллигимиз муносабати билан ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалда бўлиб келатган қонунларни бутунлай ўзгартириш ва янгилаш керак бўлади. Бу гап биринчи навбатда муҳим қонун соҳалари — кодексларга тегишли бўлиб, булар Фуқаролик Кодекси, Меҳнат Кодекси, Оила Кодекси, Жиноят ва фуқаролик процессуал кодекслари, Ер, сув ва бошқа Кодекслар ишлаб чиқилмоғи лозим эди.

ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИ

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисми 1995 йил 21 декабрда, иккинчи қисми эса 1996 йил 29 августда қабул қилиниб, ҳар иккиси

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлис Ахборотномаси, 1996 й. № 1.

² Ўзбекистон ССР Олий Советининг Ведомостлари, 1990 й. № 31—33.

³ Ўзбекистон ССР Олий Советининг Ведомостлари, 1991 й. № 4.

1997 йил 1 мартдан амалга киритилди.¹ Ушбу кодекс VI бўлим, 71 боб, 1199 моддадан иборатдир. Унинг биринчи бўлимида Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши, Фуқаролар (жисмоний шахслар), юридик шахслар, тижорат ташкилотлари, тижоратчи бўлмаган ташкилотлар, объектлар, моддий неъматлар, номоддий неъматлар, битимлар тушунчаси, турлари, ҳақиқий бўлмаган битимлар вакиллик ва ишончнома, муддатлар, даъво муддати, мулк ҳуқуқи, хўжалик юритиш ҳуқуқи, олди-сотди, чакана олди-сотди, кўчмас мулкни сотиш, корхонани сотиш, ҳадя, рента, мулк ижараси, прокат, транспорт воситалари ижараси, бинолар ва иншоотлар ижараси, текни фойдаланиш, пудрат, майший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш, йўловчи, багаж ва юк ташиниш, транспорт экспедицияси, қарз ва кредит, омонат сақлаш, омонат сақлашнинг алоҳида турлари оддий ширкат, оммавий танлов, мукофотни ошкора ваъда қилиш, қимор ва гаров ўйинлар ўтказиш шартлари, интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, саноат мулкига бўлган ҳуқуқ (ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига бўлган ҳуқуқ), ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига бўлган ҳуқуқ, ошкор этилмаган ахборотларни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш, фуқаролик муомаласи қатнашчилари, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш воситалари, ворислик ҳуқуқи, меросни эгаллаш, халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга нисбатан тадбиқ қилиш, шахсий номулкий муносабатларга нисбатан тадбиқ этиш, ва шахсий номулкий ҳуқуқлар каби масалаларни назарда тутди.

Фуқаролик Кодекси мустақилликка эришган республикамизда бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларини ҳар томонлама ривожлантиришга, хусусий мулкни мустаҳкамлашга ва унинг барча шаклларини бир хилда муҳофаза қилишга қаратилган бўлиб, давлат ва фуқаролар, корхона, муассаса ва бирлашмалар ўртасидаги шартномалар, ижара, пудрат ва шу каби барча фуқаровий муносабатларни ривожлантиришга олиб келади. Унда барча нормалар, шу жумладан, мерос ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи каби соҳа нормалари умумбашарий қад-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й. № 2.

рийтлардан ва халқаро ҳуқуқдан келиб чиқиб жуда ба-
тафсил берилган.

Жаҳон давлатлари Кодексларидаги ҳуқуқ нормала-
рининг барча афзалликлари ҳисобга олинган. Биноба-
рин, ушбу Кодекс моддаларининг сони ҳам илгаригиси-
га нисбатан қарийб икки барабар ошган.

Шубҳасизки, бу Кодексни амалда қўллаш жараёни-
да унинг баъзи камчиликлари ҳам аниқланади ва маз-
муни, айрим нормаларининг таҳрири тобора такомил-
лашади.

Фуқаролик процессуал кодекси

Ўзбекистон Республикасининг «**Фуқаролик процес-
суал Кодекси**» 1997 йил 29 августда қабул қилиниб,
1998 йил 1 январдан амалга киритилди¹. Ушбу Кодекс
391 моддадан иборат бўлиб фуқаролик ишларини юри-
тиш тартибларини, судда иш кўриш; қарор ва ҳал қи-
лув қарорлари, судда вакиллик қилиш, суд харажатла-
ри, процессуал муддатлар, суд хабарлари ва чақириқ-
лари даъво ишини юритиш, маъмурий ҳуқуқий муноса-
батлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича иш юргизиш,
алоҳида тартибда кўриладиган ишлар, кассация инстан-
циясида иш юритиш, қонуний кучга кирган ҳал қилув
қарорларининг ижроси ва бошқа шу каби процессуал
масалаларни назарда тутди. Шунингдек, фуқаролик
ишларини судда кўриш ва ижро этиш муддатларини
белгилайди.

Ушбу Кодексда ҳам мустақил Ўзбекистонимизнинг
демократик, инсонпарварлик, одиллик ва бошқа барча
ҳуқуқий принциплари акс эттирилган ва уни тадбиқ
этиш жараёнида бу принциплар янада такомиллашиб
боради.

Хўжалик процессуал кодекси

Ўзбекистон Республикасининг «**Хўжалик процессуал
Кодекси**» 1997 йил 30 августда қабул қилиниб, 1998 йил
1 январдан эътиборан амалга киритилди.¹ Ушбу Кодекс
V бўлим, 24 боб, 226 моддадан иборат бўлиб, корхона-
лар, муассасалар, ташкилотларнинг манфаатларини ҳи-
моя қилади ва ваколатли воситалар ёрдамида иқтисодий
муносабатларда қонунга риоя қилинишга кўмаклашади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси Ахборотномаси,
1997 й. № 9.

² Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси, Тошкент, «Адо-
лат», 1996 й.

Ҳар бир шахс ўзининг хўжалик соҳасида бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб хўжалик судига ушбу Кодексда белгиланган тартибда мурожаат қилишга ҳақли. Хўжалик судида суд ишларини юритиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

1) иқтисодиёт соҳасида корхона муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

2) иқтисодиёт соҳасида қонунни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш.

Жумладан, хўжалик судида суд ишларини юритиш вазифалари; судда иш қўзғатиш; чет давлат ҳуқуқини қўллаш; хўжалик судининг таркиби; судда масалаларни ҳал қилиш тартиби; судьяга отвод бериш; прокурор, эксперт ва таржимонга отвод бериш; хўжалик судида вакиллик; далиллар; даъвони таъминлаш; иш юритишни тугатиш; даъвони кўрмасдан қолдириш; суд харажатлари; процессуал муддатлар; суд жарималари; суд буйруғи; суд ҳайъати; ҳал қилув қарори; кассация инстанциясида иш юритиш; назорат; назорат тартибида иш юритиш; ишларни талаб қилиб олиш; протестни кўриш тартиби; суд ҳужжатларини ижро этиш каби масалаларни тартибга солади.

Меҳнат кодекси

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси 1995 йил 21 декабрда қабул қилиниб, 1996 йил 1 апрелдан амалга киритилган. Бу кодекс умумий ва махсус қисмлардан иборат бўлиб, XVI боб, 294 моддани ўз ичига олган, бу кодекс мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек, айрим фуқаролар ихтиёрида меҳнат шартномаси (контракт) бўйича ишлаётган жисмоний шахсларнинг меҳнатга оид муносабатлари, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Меҳнат соҳасидаги барча муносабатлар, чунончи меҳнатга оид муносабатларнинг субъектлари, ходимлар ва иш берувчиларнинг вакиллиги, жамоа шартномалари ва келишувлари, ишга жойлаштириш, иш вақти, дам олиш вақти, меҳнатга ҳақ тўлаш, кафолатли тўловлар ва компенсация тўловлари, меҳнат интизоми, меҳнатни муҳофаза қилиш, айрим тоифадаги ходимларга берила-

диган қўшимча кафолат ва имтиёзлар, меҳнат низола-ри, давлат ижтимоий суғуртаси каби масалалар тар-тибга солинади.

Уйлаймизки, мамлакатимиз янги тузумга ва бозор муносабатларига ўтаётган ҳозирги даврда қабул қили-наётган қонунларимиз халқимиз турмушини яхшилаш-га ва давлатимиз фаровонлигини оширишга хизмат қи-лади.

Оила кодекси

Маълумки, 1997 йил 5 декабрь куни Ўзбекистон Рес-публикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 5 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали йнғилишда Президентимиз И. А. Каримов, келаётган 1998 йилни «Оила йили» деб эълон этилишини таклиф қилган эди. Уша йнғилишда Президентимиз оиланинг ҳар бир ин-сон ҳаёти, жамият ва давлат тараққиётида тутган ўр-нини атрофлича шарҳлаб оилага эътиборни тубдан уз-гартириш, оилаларни аввало ижтимоий ҳимоялаш, эъзозлаш, қўллаб-қувватлаш — бугунги кунимиз ва эр-танги истиқболимиз учун нақадар муҳим ва долзарб эканлигини яхши тушунишимиз ва англашимиз зарур-лиги ҳақида таъкидлаганди.

Шунингдек, матбуотда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика Оила» илмий-амалий марказини ташкил этиш тўғри-сида»ги қарори оила манфаатларини такомиллаштириш йўлида қўйилган янги қадамдир.

Оила равнақи йўлида давлатимиз томонидан Олий Мажлиснинг 1998 йил 30 апрелда бўлиб ўтган сессия-сида «Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси» қа-бул қилиниб, 1 сентябрь 1998 йилдан эътиборан амалга киритилган. Ушбу қонун оила манфаатларини таъмин-лаш борасидаги зўр аҳамиятга эга.

Ушбу Кодекс оилани мустаҳкамлаш, оилавий муно-сабатларни ўзаро ҳурмат, ҳамжиҳатлик, оила аъзолари ўз ҳуқуқларини ҳеч қандай тўсқинликсиз амалга оши-ришни ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини ифо-далайди.

Оилавий муносабатларни тартибга солиш эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳланиб тузган иттифо-қи, ички оилавий муносабатларни ўзаро келишилган ҳолда ҳал қилиш, оилада болалар тарбияси, вояга ет-

маган ва меҳнатга лаёқатсиз оила-аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш асосида амалга оширилади. Барча фуқаролар оилавий муносабатларда тенг ҳуқуқларга эгадирлар. Никоҳ тузиш чоғида жинси, irqи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи ва бошқа ҳолатларга қараб, ҳуқуқларни муайян тарзда бевосита ва билвосита чеклашга, бевосита ва билвосита афзалликлар белгилашга ҳамда оилавий муносабатларга аралаштиришга йўл қўйилмайди.

Она ва бола манфаатларини муҳофаза қилиш аёлларнинг меҳнати ва соғлиғини сақлашга доир махсус тадбирлар кўриш, меҳнатни оналик билан боғлаб қўшиб олиб бориш учун аёлларга шароит яратиш, оналик ва болаликни ҳуқуқий ҳимоя қилиш, моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш назарда тутилган.

Ушбу Кодекс VII бўлим, 30 боб, 238 моддадан иборатдир. Жумладан, уни умумий қоидалар; никоҳ; қон—қариндошлик ва болаларнинг насл-насабини белгилаш; ота-она ҳамда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; оила аъзоларининг ва бошқа шахсларнинг алимент хусусидаги мажбуриятлари; ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни жойлаштириш шакллари; фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш; чет эл фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги оилавий муносабатларни тартибга солиш каби бўлимлар қамраб олган.¹

Кодексда асосий қоидалар; оилавий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилиш; никоҳ тузиш тартиби ҳамда шартлари; эр-хотиннинг шахсий ҳуқуқлари, мажбуриятлари; эр ва хотин мол-мулкнинг шартномавий тартиби; никоҳнинг тугатилиши; никоҳнинг ҳақиқий эмаслиги; қариндошлик; болаларнинг насл-насабини белгилаш; вояга етмаган болаларнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари; ота-онанинг шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари; ота-она ҳамда болаларнинг алимент хусусидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари; эр-хотинлар ва солиқ эр-хотинларнинг алимент хусусидаги мажбуриятлари; алимент тўлаш тўғрисидаги масалалар; ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва жойлаштириш; фарзандликка олиш; васийлик ва ҳомийлик;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 5—6.

болаларни асраб олиш; (патронат); туғилишни қайд қилиш; ўлимни қайд қилиш; фамилия, исми ва ота исми-ни ўзгартириш; далолатнома ёзувларига ўзгартириш, тузатиш ва қўшимчалар киритиш; фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларини тиклаш ва бекор қилиш каби масалаларни тартибга солиди.

Ушбу оила Кодексининг шўролар давридаги кодексдан фарқи шундан иборатки, бу қонунда республикамиз ерли халқининг миллий хусусиятлари деярли тўла ҳисобга олинган. Қонуннинг жуда кўп бошқа афзалликлари ҳам борки, булар ота-она ва катта ёшдагиларни ҳурматлашда, ёш авлод тарбиясида таълим ҳамда эътиқодни мустақкамлашда намоён бўлади.

Ер кодекси

Ўзбекистон Республикасининг Ер Кодекси 1998 йил 30 апрелда қабул қилиниб, 1998 йил 1 июлдан эътиборан амалга киритилди.¹ Ушбу Кодекс 14 боб, 91 моддадан иборат бўлиб, булар ер тўғрисидаги қонуларнинг асосий вазифалари, ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб ердан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва оширишни, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ер муносабатларини тартибга солишдан иборатдир.

Кодексда ер фонди; ер тузиш; ерга бўлган мулкчилик, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари; ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; қишлоқ хўжалигига мўлжалланган (шаҳарлар, посёлкалар ва қишлоқ аҳолиси пунктларининг) ерлари; саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ер); алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг ерлари; ўрмон фонди, сув фонди ерлари ва захира ерлар; ерларни муҳофаза қилиш; ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назорат; ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарар ҳамда қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги ишлаб чиқариши, нобудгарчиликларнинг ўрнини қоплаш; ер хусусидаги низоларни ҳал этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 5—6.

ҳамда ер тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарликка оид масалаларни батафсил кўзда тутуди.

Ер давлат мулки бўлиб, у давлат томонидан муҳофаза қилинади ва олди-сотди қилинмайди, ҳада этилмайди, айирбошланмайди, гаровга қўйилмайди.

Юридик шахслар ушбу кодексе ва бошқа қонунларга мувофиқ доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Жисмоний шахслар мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Кодексега мувофиқ ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдорининг ҳуқуқларига қуйидагилар кирди:

— ер участкасида ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқ мустақил хўжалик юритиш;

— қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари, қишлоқ хўжалик маҳсулоти ва уни реализация қилишдан олинган даромадга бўлган мулк ҳуқуқи;

— ерларни суғориш ва уларнинг захини қочириниш; агротехника ва бошқа мелиорация ишлари ўтказиш;

— белгиланган тартибда уй-жой бинолари, ишлаб чиқариш; маданий-маиший ҳамда бошқа иморатлар қуриш;

— ер участкаси олиб қўйилган тақдирда унга етказилган зарарнинг (шу жумладан бой берилган фойдаланиш) қопланишини ёки ер участкасидан ихтиёрий равишда воз кечилганда сарфланган харажатларнинг тўланишини талаб қилиш каби ҳуқуқларга эгадир.

Ушбу Ер Кодексига асосан, сувга бўлган муносабат тубдан ўзгариши лозим. Қонунга мувофиқ ерларга эгалик қилиш, узоқ муддат ундан фойдаланиш, мерос қолдириш тартиблари ернинг сифатини яхшилашга олиб келади ва уни бузилишдан, заҳарланишдан сақлайди.

Кодекс нормаларига қатъий риоя қилиш, ерга бўлган мулкчиликни мустаҳкамлайди, тупроқ унумдорлигини оширади ва халқимиз фаровонлигини таъминлайди.

Божхона кодекси

Ўзбекистон Республикасининг Божхона Кодекси 1997 йил 26 декабрда қабул қилиниб, 1998 йили 1 январдан амалга киритилган Ушбу Кодекс XI бўлим, XIX боб 198 моддадан иборат бўлиб, Республика ҳудудида са-

маралн божхона назоратини ҳамда товар айирбошлаш-
ни тартибга солишни, иқтисодиёт ривожланишини рағ-
батлантиришни, ички бозорни ҳимоялашни назарда ту-
тади.¹

Биринчи бўлим — товарлар, Ўзбекистон товарлари,
чет эл товарлари, транспорт воситалари, ташувчи, дек-
ларант, божхона чегарасидан олиб ўтиш, божхона на-
зорати, каби масалаларни ўз ичига олган.

Иккинчи бўлимда — товарлар ва транспорт восита-
ларини Ўзбекистон божхона чегарасидан олиб ўтиш қои-
далари кўрсатилган.

Учинчи бўлим, божхона назорати деб аталиб, бунда,
божхона назорати учун зарур бўлган ҳужжатлар ва
маълумотлар, товарлар ва транспорт воситаларини бож-
хона кўригидан ўтказиш, уларни божхона чегараси ор-
қали олиб ўтишнинг қонунийлигини аниқлаш, уларни
ҳисобга олиш, бож солиқлари, йиғимлар олиш, шахсни
кўздан кечириш каби масалалар назарда тутати.

Тўртинчи бўлим — божхона расмийлаштируви бўлиб,
унда божхона расмийлаштирувининг муддатлари, товар-
лар ва транспорт воситаларини декларациялаш, декла-
рантнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, божхона брокери,
божхона расмийлаштируви бўйича мутахассиснинг ҳу-
қуқи кўрсатилган.

Бешинчи бўлим — божхона тўловлари, тўловларни
тўлаш тартиби, тўловларни ундириш ва жавобгарлик
чораларини кўзда тутати.

Олтинчи бўлим — дастлабки қарорлар деб номланиб,
божхона органлари товарларнинг таснифи уларнинг
божхона қиймати ва қайси муддатда тайёрланганлиги,
божхона тўловлари миқдори ва божхона ишнинг бош-
қа масалалари юзасидан дастлабки тарзда қарор қа-
бул қилишни назарда тутати.

Еттинчи бўлим — «Чет эллик шахсларнинг айрим тои-
фалари учун бож имтиёзлари» деб аталиб, бунда чет
давлат дипломатия ваколатхонасининг дипломатия аген-
тлари учун бож имтиёзлари, чет давлатларнинг консул-
лик муассасалари ва уларнинг жамоа аъзолари учун
бож имтиёзлари, чет давлатларнинг дипломатия почта-
си ва консуллик почта қопларини божхона чегарасидан
олиб ўтиш тартибларини ёритади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси,
1998 й. № 2.

Саккизинчи бўлим — «Назорат остида товар етказиб бериш» деб номланиб, бунда, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва бошқа ашёларни етказиб бериш, назорат остида товар етказиб бериш усули қўлланилганда мусодара қилинган пул маблағлари ва мол-мулкни тасарруф этиш масалалари кўрсатилган.

Тўққизинчи бўлимда — божхона қонунларини бузганлик учун жавобгарлик, божхона қонунларини бузишнинг айрим турлари учун юридик шахсларнинг тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахсларнинг якка шахсга айланмасдан тadbиркорлик жавобгарлиги белгиланган.

Унинчи бўлим — Божхона ҳақидаги қонунларни бузганлик тўғрисидаги ишларни юритиш, уларни кўриб чиқиш, божхона органининг қарори устидан шикоят қилиш (протест келтириш) тартибларини кўзда тутди.

Ун биринчи бўлим — божхона ҳақидаги қонунларни бузганлик учун жазо бериш тўғрисидаги қарорларни ижро этиш, жарима солиш, мусодара қилиш тўғрисидаги қарорни ижро этиш ҳамда товарлар ва транспорт воситаларини давлат мулкига айлантириш тартибини белгилайди.

Шунингдек, 1998 йил 1 январдан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг «Бож тарифи ҳақида»ги¹ ва «Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги² қонунларида, унинг иш юритиш тартиблари, божхона вазифаларни ва бошқа ҳуқуқий масалалар белгилаб берилган.

Жумладан, «Бож тарифи ҳақида»ги қонун, бож тарифини шакллантириш ва қўлланиш тартибини, шунингдек, Ўзбекистоннинг божхона чегарасидан олиб ўтилаётган товарлардан бож ундириш қоидаларини белгилайди.

Солиқ кодекси

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси 1997 йили 24 апрелда қабул қилиниб, 1998 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилган.³ Кодекс VII бўлим, 30 боб, 135 моддадан иборатдир.

Ушбу Кодекс Солиқ тизимининг ҳуқуқий асосларини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1997. № 9.

² Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1997. № 9. 1998. № 5—6.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й. № 4—5.

солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятларини белгилайди, солиқ ишини юритиш ва солиқ ҳақидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик масалаларини тартибга солади.

Солиқ солиш — юридик шахсларга нисбатан мулкчилик шаклидан қатъий назар, қонун олдида тенглик, жисмоний шахсларга эса жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, шахсий ва ижтимоий мавқандан қатъий назар, қонун олдида тенглик асосида амалга оширилади.

Олинган манбалардан қатъий назар, барча даромадларга солиқ солиниши шарт. Солиқ имтиёзларини белгилаш эса ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши керак.

Республикамиз ҳудудида умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар жорий қилинади.

Солиқлар ва йиғимлар бўйича имтиёзлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ё у ваколат берган давлат органи томонидан белгиланади.

Умумдавлат солиқларига қуйидагилар киради:

1. юридик шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи;
2. жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи;
3. қўшилган қиймат солиғи;
4. акциз солиғи;
5. ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
6. экология солиғи;
7. сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;

Умумдавлат солиқлари ҳар йили қонуний тартибда белгиланadиган нормативлар бўйича тегишли бюджетлар ўртасида тақсимланади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга қуйидагилар киради:

1. Мол-мулк солиғи;
2. Ер солиғи;
3. Реклама солиғи;
4. Автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ.
5. Савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари;

6. Юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фао-

лияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим;

7. Автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим;

8. Ободончилик ишлари учун йиғим;

Ўзбекистон Республикаси ҳудудда солиқлар ва йиғимни Республика пул бирлиги — сўмда ҳисоблаб чиқарилади.

Солиқ тўловчилар қуйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга:

— солиқ органлари ўтказган текширув материаллари билан танишиш ва текширув далолатномаларини олиш текширувларнинг натижаларидан норози бўлган тақдирда солиқ органларига ўзининг ёзма эътирозларини ўн кунлик муддат ичида тақдим этиш;

— солиқ органларининг қарорлари ва уларнинг мансабдор шахслари хатти-ҳаракатлари устидан юқори солиқ органларига ёки судга шикоят қилиш;

Белгиланган тартибда ва муддатларда солиқ органларида рўйхатдан ўтиш, юридик манзили ўзгарган тақдирда эса, бу ҳақда солиқ органига ўн кунлик муддат ичида хабар бериш;

— бухгалтерия ҳисобини ва ҳисоб ҳужжатларини қонунга мувофиқ юритиш;

— молиявий ҳисоботни, солиқлар бўйича ҳисоб-китобларни ёки даромадлар тўғрисидаги декларацияларни қонунларда белгиланган тартибда солиқ органларига тақдим этиш;

— бу органларнинг солиқ ҳақидаги қонунларни бузиш ҳолларини бартараф этиш тўғрисидаги талабларни бажариш;

Жисмоний шахслар даромадига солинадиган солиқларни тўлашдан қуйидагилар озод қилинади;

1. Тўлалигича;

— хорижий давлатлар дипломатия ваколатхоналарининг бошлиқлари ва аъзолари ҳамда консуллик муассасаларининг мансабдор шахслари, уларнинг оила аъзолари;

— мудофаа, ички ишлар ва фавқулодда вазиятлар вазирликларининг, миллий хавфсизлик хизматининг ҳарбий хизматчилари, ички ишлар органлари ва божхона органларининг оддий хизматчилари ва бошлиқлар таркибига мансуб шахслар, шунингдек ўқув ёки синов йиғинларига чақирилган ҳарбий хизматга мажбурлар—

хизматни ўташ муносабати билан олган пул таъминоти, пул мукофоти ва бошқа суммалари бўйича;

2. Қисман, ҳар бир тўлиқ ой учун энг кам иш ҳақининг тўрт баробари миқдориди;

— «Ўзбекистон Қаҳрамони», уруш қатнашчилари, Совет Иттифоқи қаҳрамони, Меҳнат Қаҳрамони уивонларга сазовар бўлган шахслар;

— Ички ишлар органларининг бошлиқлари ва оддий хизматчилари жумласидан бўлиб, хизмат вазифаларини бажариш чоғида яраланиш, контузия бўлиш ва шикастланиш оқибатида ногирон бўлиб қолганлар;

— болалиқдан ногирон бўлиб қолганлар, шунингдек, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари;

— қаҳрамон оналар, ўн ва ўндан ортиқ боласи бўлган аёллар;

— ҳарбий Афғонистон Республикасида ва жанговор ҳаракатлар олиб борилган бошқа мамлакатларда вақтинча бўлган қўшинларнинг чекланган контингенти таркибида ўтадиган ҳарбий хизматчилар;

— Чернобиль АЭС даги фалокат оқибатида жабр кўрган шахслар;

— икки ва ундан ортиқ ўн олти ёшга тўлмаган болалари бор ёлғиз оналар;

— болалигидан ногирон бўлган ва донмий парваришни талаб қиладиган фарзанди билан бирга яшаб, уни тарбиялаётган ота-оналаридан бири;

— корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ва ўқув юртлари томонидан қишлоқ хўжалик ишларига юборилган фуқаролар.

Солиқ ҳақидаги қонунларни бузганлик учун солиқ тўловларига молиявий жазо чоралари қўлланилади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси 1994 йил 22 сентябрда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелдан эътиборан амалга киритилган.¹ Ушбу қонун фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мулкни, давлат ва жамоат тартибини, табиий муҳитни муҳофаза қилишни, ижтимоий адолат ва қонунийликни таъминлашни, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларнинг ўз вақтида ҳолисона кўриб чиқилишини ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., «Адолат», 1995 й.

Ушбу қонун VI бўлим, XXXI боб, 348 моддадан иборат бўлиб, улар умумий ва махсус қисмларга бўлингандир. Умумий қисмда маъмурий ҳуқуқбузарлик тушунчаси, маъмурий жавобгарликка тортилиш ёши, маъмурий жазонинг турлари, маъмурий жазонинг қўлланилиши, маъмурий жазо қўлланиш муддатларини ўз ичига олган.

Махсус қисмида эса фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилганлик учун жавобгарлик; аҳоли соғлигини сақлаш соҳасидаги қонунбузарлик, табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги қилмишлар; қишлоқ хўжалиги, ветеринария-санитария соҳасидаги ноқонуний ҳаракатлар; транспорт, алоқа, шунингдек, фуқароларнинг турар жойларини ободонлаштиришдаги, ноқонуний ҳаракатлар, савдо, тадбиркорлик, молия соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар, одил судловга жамоат тартибига тажовуз қилувчи, бошқарувнинг белгиланган тартибига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик; маъмурий жавобгарлик тўғрисида протокол тузиш, маъмурий йўл билан ушлаб туриш, ашёлар ва транспорт воситаларини кўздан кечириш, ашёлар ва ҳужжатларни олиб қўйиш тартиблари; маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартиблари;

жарима солиш тўғрисидаги қарорни ижро этиш бўйича; махсус ҳуқуқдан маҳрум этиш тўғрисидаги қарорни ижро этиш бўйича иш юритиш тартиблари; қарорнинг мулкий зарарни ундириб олиш хусусидаги қисмини ижро этиш бўйича иш юритиш тартиблари каби масалаларни назарда тутати.

Ушбу Кодекс жуда кўп ҳаётий масалаларни тартибга солиб, қонунийликни мустаҳкамлашда катта роль ўйнаши назарда тутилган.

НОЖУЯ ҲАРАКАТ ВА МАЪМУРИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Қонунларимизнинг ҳамма соҳалари ҳам муҳим ва уларга хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шахсга, жамиятга ва давлатга зарар келтиради ва маълум даражада ижтимоий хавф туғдиради. Фуқаролик ҳуқуқлари, яъни кишининг мулкӣ ва шахсий ҳуқуқлари поймол қилинган ёки бирон жиҳатдан бузилган бўлса, бу ҳолда фуқаролик кодекси, меҳнат ҳуқуқи соҳасида қо-

нун бузилган бўлса, меҳнат ҳақидаги қонунлар кодекси ва шу каби ҳар бир соҳанинг ўз кодекси ва бошқа қонунларга асосан фуқаролик ҳуқуқи тикланади. Лекин маъмурий ҳуқуқ ва айниқса жиноят ҳуқуқи нормаларига зид ҳаракатлар жамият учун жуда ҳам хавфлидир. Бу ҳолларда давлат томонидан ҳар бир шахснинг қилмишига яраша тегишли жазо чоралари қўлланилади. Шунинг учун ҳам фуқаролар, ўсмир ва ёшларимиз маъмурий ва жиноят қонунлари билан пухта таниш бўлмоқлари лозим.

Ҳуқуқ нормаларини билиш айрим беқўним шахсларни тийиб туриш учунгина эмас, балки мустақил республикада демократияга, ҳуқуқий давлатчиликка, инсон ҳуқуқларига рия этишга қаратилган давлат сиёсатини изчил амалга оширишда, жумладан аҳолининг ҳуқуқий онгини ошириш, халқимизнинг ўз болаларини тўғри тарбиялашлари ва умуман ёшларнинг ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш ва ҳоказолар учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Маъмурий ҳуқуққа зид ҳаракат, яъни ноҳўя ҳаракат деб умуммажбурий қондаларни бузиб, жамиятга зарар келтирувчи ҳаракат содир этишни тушунамиз. Давлат тегишли тартиб-қондаларни ўрнатиш ва мустаҳкамлашдан манфаатдор бўлгани учун давлат ва жамият учун хавfli ва зарарли бўлган қилмиш ҳуқуқ нормалари ёрдами билан ман қилинади. Демак, ноҳўя ҳаракат албатта ҳуқуққа хилофдир, шунинг учун ҳам бундай ҳаракат учун давлат тегишли жавобгарликни белгилайди.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонунлар Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесининг ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Олий Мажлис депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларининг, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимларининг қарорларидан иборатдир.

Маъмурий тартибда белгиланган қондаларга жамоат тартибини сақлаш, ҳарбий ҳисоб ва паспорт режими қондалари, ер-суддан фойдаланиш, ўрмонни қўриқлаш, ов қилиш қондалари ва бошқалар киратилади. Ана шу қон-

даларда белгиланган ноқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик учунгина шахс жавобгар бўлади.

Ҳаракатсизлик билан қонунни бузиш одатда мансабдор шахс томонидан муайян вазифани бажармасликда ифодаланиши мумкин. Масалан, ёнғин хавфсизлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини, шунингдек, оқинди ифлос сувларни тозалаш қоидаларини бузиш каби қилмишлар одатда ҳаракатсизлик оқибатида содир этилади. Ана шу ножўя ҳаракат ёки ҳаракатсизликни содир этишда айбдор бўлган шахсларгина жавобгарликка тортилади. Яъни шундай қилмишга қасддан ёки эҳтиётсизлик орқали йўл қўйилган бўлмаса, маъмурий жавобгарлик келиб чиқмайди. Масалан, транспорт ва алоқа соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар, майда безорилик, жамоат тартибига ва фуқароларнинг хавфсизлигига таҳдид қилувчи материаллар тайёрлаш ва уларни тарқатиш, жамоат жойларида спиртли ичимликлар ичиш ёки маст ҳолда юриш, ов қилиш қоидаларини бузиш, фохшалик билан шуғулланиш, милиция ходимларининг қонуний талабини бажармаслик кабилар фақат қасд билан қилинади. Санитария ёки ёнғин хавфсизлиги қоидаси эса эҳтиётсизлик натижасида бузилиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун 16 ёшдан бошлаб жавобгарлик белгиланган. Айрим ҳаракатлар учун фақат махсус вазифаларда ишловчи шахсларгина маъмурий тартибда жавобгарликка тортилади. 16 ёшга тўлмаган ўсмирлар ҳақидаги материаллар вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи туман (шаҳар), шаҳарлардаги туман комиссияларига ўтказилади ва ана шу комиссиялар ўз ҳуқуқлари доирасида тегишли чоралар кўрадилар.¹

Вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар ранс, ранс ўринбосари, бошқа ишлардан озод масъул котиб ва комиссиянинг 6—12 аъзосидан иборат таркибда тузилади. Зарур ҳолларда комиссия таркибига болалар билан ишловчи назоратчи лавозими ҳам киритилиши мумкин.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ваколатли бошқа хил коллегиял органлар-

---

¹ Бу ўринда шунини айтиб ўтиш керакки, мазкур комиссиялар тўғрисида Низом 1985 йилда қабул қилинган бўлиб, эндиликда у янгилашни талаб қилади.

ни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонун актлари билан белгиланади¹.

Маъмурий жазони қўлловчи ташкилотлар: халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимияти қошидаги маъмурий комиссиялар, ички ишлар органлари, ёнғин ва санитария назорати, сув ресурсларини қўриқлаш органлари, вояга етмаганларнинг ишлари бўйича шуғулланувчи комиссиялар ҳамда туман судьяларидан иборат. Ана шу органлар ва уларда ишлайдиган шахсларнинг ҳар бири ўз ваколатлари, компетенциялари доирасида, ўзларига тегишли масалалар юзасидан муайян Низом, қонун-қондаларга асосан айбдорларга нисбатан тегишли маъмурий жазо қўллайдилар.

Маъмурий жазо турлари эса содир этилган ноҳўя ҳаракат ва қонун бузишнинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб белгиланган. Улар жарима солиш, маъмурий ҳуқуқбузарликнинг содир этилишига сабаб бўлган ёки бевоёнта далил бўлган буюмни ҳақ тўлаш шarti билан олиб қўйиш, буюмни мусодара қилиш, махсус ҳуқуқлардан маҳрум қилиш, маъмурий қамоққа олиш.

Жарима ҳақида шунини айтиш мумкинки, жарима маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этилганда ҳуқуқбузардан давлат ҳисобига пул ундирилади.

Фуқароларга солинадиган жариманинг энг кам миқдори иш ҳақининг элликдан бир қисмидан, мансабдор шахсларга эса — ўндан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёнинг ҳақини тўлаш шarti билан олиб қўйиш, ашёни мажбурий тарзда тортиб олиш, уни кейинчалик сотиб юбориш ҳамда сотишдан тушган пулни ашёнинг собиқ эгасига тортиб олинган ашёни сотиш харажатларини чегириб ташлаган ҳолда топширишдан иборатдир.

Маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш, шу ашё ҳақини тўламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига ўтказишдан иборат бўлиб, бу чора туман, шаҳар судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан қўлланилади. Башarti Ўзбекистон

¹ Алимов Х. Р. Маъмурий ҳуқуқ. Тошкент, 1995 й., 78-бет. Административное право, Тошкент, «Адолат», 1999 й.

Республикаси қонунларида бошқа қоида назарда тутилмаган бўлса, фақат қонунбузарнинг шахсий мулки бўлган ашёгина мусодара қилиниши мумкин.

Муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан) маҳрум қилиш чораси туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан уч йилгача муддатга қўлланилади. Бундай ҳуқуқдан маҳрум қилиш муддати ўн беш кундан кам бўлмаслиги керак.

Маъмурий қамоққа олиш уч суткадан ўн беш суткагача муддатга, фавқулодда ҳолат тартиби шароитида эса, жамоат тартибига тажовуз қилганлиги учун ўттиз суткагача қўлланилади. Маъмурий қамоққа олиш туман (шаҳар) судининг маъмурий ишлар бўйича судьяси томонидан, фавқулодда ҳолат тартиби шароитида эса, шунингдек ҳарбий комендант ёки ички ишлар органи бошлиғи томонидан белгиланади.

Маъмурий қамоққа олиш чораси ҳомиладор аёлларга, уч ёшгача боласи бўлган аёлларга, ўн тўрт ёшгача бўлган боласини якка ўзи тарбиялаётган шахсларга, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронларига нисбатан қўлланиши мумкин эмас.

Арзимас ҳаракатлар учун кўчада, автобус, трамвай ва бошқа жойларда солинадиган жарима жуда оз миқдорда бўлиб, у маъмурий жазо ҳисобланмайди.

Маъмурий жазони қўллаш тартиби тегишли қонунларда кўрсатилган бўлиб, майда, арзимас ҳаракатлар учун тартиб бузилган жойнинг ўзида жарима ундирилади, бошқа ҳолларда белгиланган тартибда 16 ёшдан юқори шахсларга протокол тузилади. Агар шахснинг ҳужжатлари ёки у ҳақда маълумот берувчи гувоҳлари бўлмаса, у ички ишлар бўлимига келтирилиб, бу ерда унинг кимлиги аниқланади ва протокол тузилади. Ҳар бир мансабдор шахс ўзига топширилган соҳа ва ваколат доирасидагина протокол тузади. Бунда у ўзининг ҳам хизмат вазифасини айтиб, тартиб бузган шахсга ўз гувоҳномасини кўрсатмоғи лозим.

Жиноий кодекси

Жиноятчиликка қарши кураш борасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонун бу **Жиноят Кодекси**дир. Ушбу Кодекс республикамизда 1994 йил 22 сентябрда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелдан амалга ки-

ритилган.¹ Бу қонун Умумий қисм ва Махсус қисмлардан иборат. Кодекснинг умумий қисмида Жиноят ҳуқуқининг умумий қондалари, Жиноят Қонунининг вазифалари ва принциплари, унинг амал қилиш доираси, жавобгарлик асослари, жиноят субъекти, айб, унинг шакллари, тамом бўлмаган жиноят, жиноятда иштирокчилик, иштирокчилик турлари, жазо тушунчаси ва турлари, уни тайинлаш тартиби, жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш, унинг турлари, судланганлик каби масалалар назарда тутилади. Булар 1—96 моддаларни ўз ичига олади.

Қонуннинг махсус қисми 97—302 моддалардан иборат бўлиб, улар муайян жиноят учун жавобгарлик ва тайинланадиган жазоларни кўзда тутди. Улар етти бўлим, 24 бобда; шахсга қарши жиноятлар, тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар, иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар, шу жумладан ўзгалар мулкани талон-торож қилганлик ва бошқа мулкий жиноятлар, экология соҳасидаги жиноятлар, ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятларни назарда тутди.

Жиноят қонунининг умумий қисмида жиноят ҳуқуқининг муҳим принциплари ва умумий қондалари белгиланган бўлса, махсус қисмида конкрет жиноятлар таркиби, унинг учун жавобгарлик шартлари, айбни оғирлаштирувчи белгилар ҳамда уни содир этганлик учун тайинланиши мумкин бўлган жазолар тури ва муддати кўрсатилган.

Шахснинг ҳаёти, соғлиғи, қадр-қиммати каби тушунчалар энг юксак қийматлик бўлиб, жиноят қонунлари уларни биринчи ўринга қўйган.

Иккинчи бўлимда тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар назарда тутилган. Улар тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноятлар, Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятлар каби боблардан иборат.

Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар бўлимига ўзгалар мулкани талон-торож қилиш; ўзгалар мулкани талон-торож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар; иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар; хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар учун жавобгарлик кўрсатилган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг жиний жиноят кодексига шарҳлар Ўзбекистон ИИВ Академияси, «Адолат» 1997 й.

Иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар бобиغا 175-модда Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битимлар тузиш, 179-модда — сохта синиш банкротлик, 182-модда — божхона тўғрисидаги қонунларни бузиш, 184-модда — солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш каби янги моддалар киритилган, хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар бобида 190-модда — фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш, 192-модда — рақобатини обрўсизлантириш учун жавобгарлик каби янги моддалар киритилган.

Экология соҳасидаги жиноятлар алоҳида боб қилиб киритилган, шунингдек, 193—204-моддаларда ифодаланган.

Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар бўлимига бошқарув тартибига қарши жиноятлар ва одил судловга қарши жиноятлар каби боблар киритилгандир. Уларнинг тафсилоти қуйида баён қилинади.

Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар бўлимига баъзи янги жазо турлари киритилган бўлиб, улар жумладан, хизмат бўйича чеклаш, қамоқ жазоси, интизомий қисмга юбориш каби жазолардир.

Бундан ташқари янги Жиноят Кодексига табиий муҳитни, инсоният хавфсизлигини жиний тажовузлардан қўриқлаш каби сўнгги вақтгача ЖКда бўлмаган, аммо жамиятимиз ривожига катта аҳамиятга эга бўлган бир қанча муҳим нормалар киритилдики, буларни биз қуйида батафсил кўриб чиқамиз.

ЖИНОЯТ КОДЕКСИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Республикамизнинг мустақилликка эришувчи муносабати билан ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида, шу жумладан, қонунчилик борасида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Янги ижтимоий ва сиёсий системага ўтишимиз жиноят ҳуқуқи соҳасида ҳам катта ислохотлар ўтказилишини тақозо қилди.

Аввалги Жиноят Кодекси 1-моддасида социалистик тузум манфаатларини қўриқлашни ўз олдига биринчи галдаги вазифа қилиб қўйилган бўлса, ҳозирги ЖК да давлат манфаатидан ҳам аввал шахс ва унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш қўйилган бўлиб, сўнгра давлат ва жамият манфаатлари келади.

ЖКнинг Махсус қисми биринчи бўлими «Шахсга

қарши жиноятлар» деб аталади. Унинг 1 боби «Шахс ҳаётига қарши жиноятлар» номи билан 97-модданинг 1-қисмида берилган бўлиб, жазони оғирлаштирадиган ёки енгиллаштирадиган ҳолатлар бўлмаган ҳолда одам ўлдириш кўзда тутилган. Ушбу қилмиш учун жазо муддати аввалги Қодексда кўрсатилган муддатга нисбатан беш йилгача кучайтирилган бўлиб, 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланиши айtilган. ЖКнинг 97-моддаси 2-қисмида эса айбни оғирлаштирадиган ҳолатларда одам ўлдириш жинояти кўзда тутилиб, унда ҳам жазо аввалги Қодексдаги шундай қилмиш учун белгиланган жазога нисбатан 5 йилга кучайтирилган. ЖКнинг 97-моддасининг 2-қисмида айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар аввалги ЖК дан фарқли равишда анча кенг ҳамда инсонпарварлик принципига асосланган ҳолда бир қанча янги ҳолатлар киритилган.

Ўрни илгариги 9 та банд ўрнига ҳозир 17 та банд қилиб кўрсатилган янгиларни қуйидагилардир.

— ожиз аҳволда эканлиги айбдорга аён бўлган шахсни;

- оммавий тартибсизликлар жараёнида;
- номусга тегиш ёки жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайри-табiiй усулда қондириш билан;
- миллий ёки ирқий адоват замирида;
- диний таассуб замирида;
- киши аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплатат) ёки мурданинг айрим аъзоларидан фойдаланиш мақсадида;
- бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд ўша гуруҳ манфаатларини кўзлаган ҳолда одам ўлдириш;

Бу ҳолатларнинг 97-моддага киритилиши жуда ўринли бўлган, чунки суд жазо тайинлашда қонунда кўрсатилмаган айбни оғирлаштирувчи бошқа ҳолатларни ҳисобга олишга ҳақли эмас. Шу билан бирга ушбу модданинг диспозициясида жазони оғирлаштирувчи барча ҳолатларнинг санаб ўтилиши ҳамда озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддати кўзайтирилиб, бу жиноят учун ўлим жазосининг ҳам кўзда тутилиши инсон қадр-қимматининг амалда юксак даражага кўтарилганлигини қонун билан мустаҳкамланаётганлигидан далолат беради.

Янги ЖКнинг қасддан баданга оғир шикаст етказганлик учун жавобгарликни кўзда тутувчи 104-модда-

сида аввалги Кодексга нисбатан бир қанча янгиликлар киритилган. Масалан олдинги Кодексга бинноан жабрланувчининг юзи хунуклашиши оғир шикаст, деб топилган бўлса, янгисида умуман баданнинг хунуклашиши оғир шикаст, деб топилади. Шунингдек, бошқа тушунчаларга ҳам аниқлик киритилиб, бу модданинг таҳрири тубдан ўзгартирилган. Гап шундаки, баданга оғир шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлиши ҳақида сўз юритилар экан, бу ерда ҳам жиноятнинг қандай ҳолатларда ва кимга нисбатан содир этилиши катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун, ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан ёки миллий ёхуд ирқий адоват замирида, ёки трансплантат олиш мақсадида қасддан оғир тан жароҳати етказиш ҳолатларининг юқорида кўрсатилган моддалар диспозициясида кўрсатилиши тўғри бўлган.

Жамиятимиздаги сўнгги ўн йилликлар мобайнида пайдо бўлган иллатлардан яна бири, ичкиликбозлик, гиёҳвандлик оқибатида ҳар хил миллатга мансуб бўлган кишилар орасида тез-тез учраб турадиган қилмишларга қарши ЖК нинг 110-моддаси яхши берилган. Бу нормада «Муттасил равишда дўппослаш ёки бошқача ҳаракатлар билан қийнаш», жумладан бу ҳаракатлар вояга етмаган шахсга нисбатан, ҳомиладорлиги айбдорга олдиндан аён бўлган аёлга нисбатан ночор аҳволдаги айбдорга олдиндан аён бўлган шахсга нисбатан содир этилганлиги учун оғирроқ жазонинг белгиланиши билан аввалги Кодексдан фарқ қилиб, бу турдаги жиноятларни қисқартиришга мўлжалланган.

ЖКнинг 118 моддасида номусга тегиш жинояти учун жавобгарлик белгиланиб, бунда жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар анча конкретлаштирилиб берилган. Илгариги Кодексда кўрсатилмаган икки ёки бир неча шахсга нисбатан номусга тегиш яқин қариндошга нисбатан номусга тегиш, оммавий тартибсизликларнинг иштирокчилари томонидан номусга тегиш, 14 ёшга ва 16 ёшга тўлмаганлиги айбдорга олдиндан аён бўлган шахснинг номусига тегиш каби янги ҳолатлар киритилиб, модданинг таҳрири анча яхшиланган. Қонуннинг бу хил афзалликлари уни қўлланишнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиздир. Шу билан бирга бундай жиноятлар учун бериладиган озодликдан

маҳрум қилиш жазосининг муддати 20 йилгача узайтирилиб, ўлим жазоси ҳам кўзда тутилган.

Янги ЖК нинг 136-моддасида одам ўғирлаш учун жавобгарлик ҳақида гап боради. Бу модда олдинги Кодексда йўқ эди. Ушбу модданинг янги Кодексга киритилишининг боиси шундаки, сўнгги йилларда одам ўғирлаш, айниқса, вояга етмаганларни, ёш болаларни ўғирлаб, уларнинг ота-онасидан катта миқдорда пул талаб қилувчи жиноятлар пайдо бўлди. Фикримизча, бу жиноят учун кўзда тутилган жазо ва айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳаёт талабига жавоб беради.

ЖК нинг 152-моддасида аввалги Кодексда бўлмаган жиноят-геноцид учун жавобгарлик кўзда тутилган. Иккинчи жаҳон уруши вақтида фашизм давлати томонидан кенг миқёсда содир этилган бу хил жиноят умумбашарият учун катта хавф туғдирган эди. Геноцид жиноятини содир этишнинг турли усуллари қўллаганлик учун бу моддада жавобгарлик белгиланиши бизнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсатнинг ифодаси бўлиб, бу турдаги ёвуз Жиноятнинг олдини олишга қаратилгандир.

ЖК нинг 156-моддаси аввалги Кодекснинг 64-моддасида берилган жиноятлардан фарқ қилган ҳолда, ундан миллий, ирқий этник ёки диний мансублигига қараб, аҳоли гуруҳларига нисбатан адоват, муросасизлик ёки нифоқ келтириб чиқариш мақсадида миллий шон-шараф ва қадр-қимматни камситишга, диний эътиқодга ёки даҳрийлигига қараб, фуқароларнинг ҳис-туйғуларини ҳақоратлашга қаратилган қасддан қилинган ҳаракатлар, худди шунингдек, миллий, ирқий, этник мансублиги ёки динга муносабатига қараб, фуқароларнинг ҳуқуқларини бевосита ёки билвосита чеклаш ёхуд уларга бевосита ёки билвосита афзаллик бериш учун жиной жазо белгиланиб, модданинг 2-қисмида айбни оғирлаштирадиган 5 хил ҳолатлар кўрсатилганки, улар аввалги Кодексда ўз аксини топмаган эди. Ушбу жиноятнинг бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавфли усулда содир этилиши ёки оғир тан жароҳати етказган ҳолда содир этилиши ёхуд фуқароларнинг донмий яшаш жойидан зўрлик ишлатиб кўчирган ҳолда содир этилиши, ёки масъул мансабдор шахс томонидан содир этиш, ёки бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда содир этилган бўлса, айбни оғирлаштирувчи ҳо-

латлар, деб қаралади ва жазони кучайтиришга сабаб бўлади.

ЖКнинг 158-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентига тажовуз қилиш учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. 1991 йил 31 август Республикамиз мустақил, суверен давлат деб эълон қилинди. Демократик давлат тузумига айланган Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг таъсис этилиши муносабати билан давлат раҳбарининг ҳаёти, соғлиғи ва қадр-қимматини қонун билан муҳофаза қилиш зарурати вужудга келди. Шунинг учун ушбу моддада унинг ҳаётига тажовуз қилганлик учун, тан жароҳати етказиш ёки уни омма олдида ҳақоратлаш ёки тухмат қилиш, матбуот ёки оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда уни ҳақорат қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланганлиги ўринли бўлган.

Янги ЖКнинг 164-моддаси «Босқинчилик» деб аталади. Маълумки, эски Кодексда бу жиноят тури 116-модда (Давлат ёки жамоат мулкни эгаллаб олиш мақсадида босқинчилик қилиш ва 127-модда — шахсий мулкда берилган эди. Янги Кодексда эса бу фақат битта моддада берилган бўлиб, тўрт қисмдан иборат. Бу моддада мулкнинг ҳамма турлари бирлаштирилган ҳолда аввалгисидан фарқли ўлароқ, бундай жиноятлар учун белгиланган сургун жазоси умуман олиб ташланган ва бериладиган жазонинг энг юқори муддати 15 йил эмас балки 20 йил қилиб белгиланган. Бундан ташқари, эски Кодексда «олдин» бандитлик қилган сўзи киритилган бўлса, янгисида бундай тушунча йўқ. Яна янги Кодексда уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилганлик учун ҳам жиноий жазо белгиланган.

Аввалги Кодекснинг 128-моддасидан фарқли ўлароқ янги ЖКнинг 165-моддасида товламачилик (Рэкет) анча ўзгартирилган таҳрирда ҳамда жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар батафсил баён қилинган ҳолда берилган. Бу модда аввалги таҳрирдаги бир қисм ўрнига янги Кодексда уч қисмдан иборат бўлиб, унинг иккинчи қисмида:

- а) такроран ёки хавfli рецидивист томонидан;
  - б) кўп миқдорда;
  - в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда содир этилган бўлса;
- учинчи қисмда эса:

а) ўта хавфли рецидивист томонидан;

б) жуда кўп миқдорда;

в) уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, деган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар аниқ кўрсатилиб, товламачиликнинг ҳар қандай тури учун аввалги Кодексда белгиланган 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ўрнига 5 йилдан 10 йилгача ва 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган. Рэкет жинояти қенг тарқалган ҳозирги кунларда унинг оғирлаштирувчи ҳолатлари қонунда батафсил кўрсатилиб, қилмишига яраша оғир жазолар бериш кўзда тутилши бу хил жиноятнинг олдини олишга ва уни қисқартиришга мўлжалланган.

Жиноят Кодексининг 166-моддаси «Талончилик» деб аталади. Модда 4 қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми «Талончилик», яъни ўзганинг мулкни очиқдан-очиқ талон-торож қилиш, деб аталади ва қолган қисми санкцияси айбни оғирлаштирувчи ҳолатларга қараб оширилиб берилган. Бу моддага ҳам уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, деган тушунча киритилди. Бу ўринда шуни айтиб ўтиш жоизки, ушбу модданинг русча матни «Грабеж» то есть открытое хищение чужего имущества», «ўзгалар мулкни очиқдан-очиқ талон-торож қилиш», деб берилган. Ваҳоланки, «хищение» сўзи талон-торож қилиш маъносини бермайди. Қонун чиқарувчи бу ерда «хищение» деб мулкни ўғирлаш, эгаллаш, ўзлаштириш маъносини кўзда тутган бўлса, «талон-торож» сўзи мулкни беҳуда сарфлаш, кўкка созуриш, ҳар кимга тарқатиб бериш, исроф қилиш маъносини билдиради. Бизнингча қонунда бу атама ва ибораларга аниқлик киритиш лозим.

ЖҚнинг, 67-моддаси «ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш» деб аталади. Бу модда ҳам эски Кодексдагига нисбатан анчагина мукамал бўлиб, унда хавфли ва ўта хавфли рецидивист томонидан содир қилинган жиноят учун ҳамда уюшган гуруҳ томонидан содир этилган ҳаракатлар учун жиноий жазо белгиланган.

168-модда эса «фирибгарлик» деб аталиб, бу ҳам 4 қисмдан иборатдир. Бунда эски Кодексдан фарқ қилувчи бир қанча ўзгаришларни кўриш мумкин. Масалан, янгисида фирибгар томонидан мулкка бўлган ҳуқуқни ҳам қўлга киритиш учун ҳам жиноий жавобгарлик бел-

гиланган. Яна бу ерда компьютер техникаси воситаларидан фойдаланиб содир қилинган ва уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган фирибгарлик учун жавобгарлик кўзда тутилган. Бу қўшимчаларни жуда ўринли деб, ўйлаймиз, чунки бозор муносабатларига ўтилаётган ҳозирги даврда фирибгарликнинг янги шакл ва усуллари келиб чиқмоқда. Бу эса кейинги вақтда жамиятимизда рўй бераётган ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар натижасидир.

Янги Кодекснинг 169-моддаси «Ўғирлик» деб аталиб, бунда эски Кодекснинг 114 ва 125 моддаларига нисбатан жиноят мазмуни ҳамда жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар замон талаблари ҳисобга олинган ҳолда берилган. Жиноятчиликнинг ҳозирги аҳволи ёки даражасидан келиб чиқиб, жазони оғирлаштирувчи янги ҳолатлар, чунончи, компьютер тизимига рухсатсиз кириб, бу жиноятни содир этиш ёхуд уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган жиноятлар учун ҳам жиноий жавобгарлик белгиланган. Бундай жиноят содир этганлик учун жазо кучайтирилиб, озодликдан маҳрум қилиш муддати 8 йилдан 15 йилгача кўрсатилган. Бу ўринда яна шунини айтиб ўтиш керакки, ушбу модданинг ўзбекча матни анча ноаниқ ва ғализ чиққан. Масалан, модданинг биринчи қисми «Ўғирлик», яъни ўзганинг мол-мулкини яширин равишда талон-торож қилиш», деб аталади. Бизнингча, ўғирлик ва талон-торож қилишнинг маъноси бошқа-бошқадир. Шахс бир нарсани ўғирлаган бўлса, уни бутунлай ўзига олишга ҳаракат қилади, холос, талон-торож қилишда эса шахс бу буюмларни ўзига оладигина эмас, балки у мулкни ўринсиз сарфлайди, қўкка совуради, тамагирлик мақсадида бошқаларга бериб юборади ва ҳоказо. Бундан ташқари, мулкни талон-торож қилиш ҳоллари амалда уни ўғирловчи оддий шахс томонидан эмас, балки тасарруф қилувчи мансабдор шахслар томонидан содир этилиши мумкин. Шунинг учун талон-торож тушунчасининг русча таржимасини «Хищение» эмас, балки «Расхищение» ёки «Разбазаривание» деб олинса, айтилган муддао бўлур эди. Бинобарин, ўғирлик жинояти учун жазони кўзда тутувчи 169-модданинг диспозицияси «Ўғирлик», яъни «Ўзганинг мулкини яширин равишда эгаллаш» деб олинса, бизнингча жуда тўғри бўлур эди.

Янги ЖКнинг XI боби «Ўзгалар мулкни талон-то-

рож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар» деб ата-
либ, 170—174-моддаларни ўз ичига олади.

170-модда «Алдаш ёки ишончни суниестъмол қилиш
йўли билан мулккий зарар етказиш» деб номланиб, бун-
дай жиноий ҳаракат аввалги Кодекснинг 118¹-моддаси-
да берилган эди. Бу модданинг иккинчи қисмида ушбу
ҳаракатни хавфли рецидивист, шунингдек моддий жа-
вобгар шахс томонидан содир қилиниши жазони оғир-
лаштирувчи ҳолат деб кўрсатилиши ҳаёт талабидан ке-
либ чиқиб, шу хил жиноят билан курашда катта аҳа-
мият касб этади. Суд ва тергов амалиётида ушбу жи-
ноятларнинг асосан хавфли рецидивист ёки моддий жа-
вобгар шахс томонидан содир қилиниш ҳоллари учраб
туради.

171-моддада «Жиноий. йўл билан топилган мулкни
олиш ёки ўтказиш» деб берилган. Бу модда аввалги
Кодекснинг 121-моддасида (Жиноий йўл билан қўлга
киритилган мулкларни била туриб олиш ёки сотиш ва
132-модда (жиноий йўл билан қўлга киритилган мулк-
ни олиш ёки сотиш») кўрсатилган. Бу модда Янги Ко-
дексда ҳозир мулкнинг ҳамма тури бир хил қўриқлани-
ши муносабати билан фақат битта моддада баён этил-
ган. Аввалги Кодексдан фарқли ўлароқ, жазони оғир-
лаштирувчи ҳолатлар сифатида бундай ҳаракатларнинг
хавфли рецидивист, ўта хавфли рецидивист томонидан
содир қилиниши, жумладан, такроран содир этилиши
ҳамда уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатла-
рини кўзлаб содир этилишининг кўрсатилиши билан ав-
валгисидан фарқ қилади.

Бизнингча, жиноят ишларида учраб турадиган ана
шундай ҳолатларнинг ушбу моддада кўзда тутилиши
мақсадга мувофиқдир ва шу хилдаги жиноятларнинг ол-
дини олишга қаратилган. Лекин, аввалги Кодексда кўр-
сатилган «Ўша ҳаракатлар касб сифатида қилинса» де-
ган сўзлар бу ерда киритилмай қолган. Бизнингча бу
ҳам жазони оғирлаштирувчи ҳолатлардан бири сифати-
да киритилса ўринли бўлур эди.

172-модда «Мулкни қўриқлашга виждонсиз муноса-
батда бўлиш» деб аталади. Бизнингча «виждонсиз»
эмас, балки «инсофсизларча» сўзи бу ерда ишлатилса
янада аниқроқ бўлур эди.

Аввалги Кодекснинг 122-моддасида (мулкни қасд-
дан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш ва 133-модда-
сида шахсий мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга за-

рар етказиш деб кўрсатилган жиноятлар Янги Кодекснинг 173-моддасида, яъни битта моддада «Мулкни қасдан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш», номи билан акс эттирилган. Бундан ташқари, 173-моддада олдинги Кодексда бўлмаган миллатлараро ёки ирқий адоват ёхуд диний таассублар замирида содир қилинган, хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариши муносабати билан шахснинг ёки унинг яқин қариндошларининг мулкига нисбатан содир қилинган, уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бундай жиноятлар айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида кiritилган. Яна, аввалги Кодекснинг 122 ва 133-моддасида кўзда тутилган «Уша ҳаракатлар ўт қўйиш йўли билан ёки кўпчилик учун хавfli бўлган усуллар билан содир қилинса, ёхуд бу ҳаракатлар одам ўлимига ёхуд бошқа оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса», — деган жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар янги Кодекснинг ушбу моддасида ўз аксини топиши лозим деб ўйлаймиз.

Ушбу модданинг учинчи б) банди ҳам нотўғри таржима қилинган, «уюшган гуруҳ ва унинг манфаатларини кўзлаб...» эмас, балки «уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб...» бўлиши керак. Чунки, «ва», «ёки» сўзларининг маъноси жумланинг юридик маъносини бутунлай ўзгартириб юборади.

Янги Кодекснинг 174-моддаси тараққиётнинг давр талабларига жавоб берадиган, аввалги Кодексда бўлмаган «Ахборотлаштириш қондаларини бузиш» деган ном билан аталади. Бу модда ахборотлаштириш қондаларини бузганлик, яъни ахборот тармоғидан рухсатсиз фойдаланиш ёки фойдаланишга рухсати бўлмагани ҳолда тегишли ҳимоя чораларини кўрмаслик ёки ахборотлар тармоғидан қонунга хилоф равишда ахборотлар олиш, шунингдек, ахборотлар олиш тизимидан фойдаланишга рухсати бўлган ҳолда ундаги маълумотларни қасдан ўзгартириш, йўқотиш, олиб ташлаш ёки йўқ қилиб юбориш жинояти учун жавобгарлик кўзда тутилган. Бу модда — бутунлай янги бўлиб, ЖКга киритилгани ўринли бўлган.

Янги ЖКнинг XII боби «Иқтисодий асосларига қарши жиноятлар» деб аталади. Унинг 175-моддасида Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига хилоф равишда битимлар тузганлик учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Бу модда Республикаимизнинг бозор

иқтисодиётига ўтиш муносабати билан ҳаёт талабидан келиб чиқади.

Бу нормада Давлат органини, мулкчилик шаклидан қатъий назар корхона, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмасининг мансабдор шахси томонидан наф келтирмаслиги аён бўлган битимни тузиш республика манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлган ҳаракатлар учун жиноий жавобгарлик кўзда тутилган. Ушбу мазмундаги модданинг аввалги Кодексда йўқлигининг сабаби шундаки, бундай ҳаракатлар учун жавобгарлик солиқ иттифоқ органларининг ваколатида бўлиб, республика давлат органлари, корхона, муассаса, жамоат ташкилотларига чет эллар билан бевосита битимлар тузиш ваколати берилмаган эди. Шунинг учун республика манфаатларига зид келмайдиган битимлар тузишнинг катта аҳамияти борлиги ҳисобга олиниб, бу норманинг янги ЖК га киритилиши жуда ўринли бўлган.

Ушбу бобнинг 176-моддасида эса қалбаки пул ёки қалбаки қийматдор қоғозлар яшаш, уларни ўтказиш учун жавобгарлик кўзда тутилган. Унинг олдинги Кодексдаги шу хил моддасидан фарқи шундаки, «Давлатга қарши бошқа жиноятлар» бўлимидаги бир қанча жиноят турлари «Иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар» бўлимига кўчирилган. Чунки, қалбаки пул ёки қийматдор қоғоз ясовчи шахс одатда тамагирлик мақсадинигина кўзлайди. Унинг қасди давлатга қарши қаратилмаган бўлади. Иккинчидан бу моддада жазони оғирлаштирадиган бир неча ҳолатларнинг кўрсатилиши жуда ўринли бўлган. Масалан, аввалги Кодексда қалбаки пул яшаш касб сифатида содир этилган бўлса, дейилган бир ҳолат ўрнига янгисида шу мазмундаги модда уч қисмга бўлиниб, иккинчи қисмида шундай ҳаракатлар: а) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан; б) кўп миқдорда; в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса, учинчи қисмда шу ҳаракатлар; а) жуда кўп миқдорда; б) уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, деган айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар киритилган ва ўйлаймизки, бу қўшимчалар Қонуннинг суд амалиёти томонидан қонуннинг аниқ қўлланишини осонлаштиради.

ЖКнинг 178-моддаси «Чет эл валютасини яшириш» деб аталиб, бу ҳам мамлакатимиздаги иқтисодий ўзга-

ришлардан келиб чиққан ҳолда киритилган. Аммо, шу модданинг иккинчи қисмида; а) банди «ғаразгўйлик билан», деб эмас «тамагирлик билан» деб таржима қилиниши лозим.

Янги ЖҚнинг 179-моддасининг номи «Сохта тадбиркорлик» деб аталади. Бу ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида содир бўлаётган бундай жиноятларга қарши курашни кўзда тутати. Тадбиркорликка кенг йўл берилган ҳозирги даврда ҳақиқий тадбиркорлар билан бир қаторда баъзи фирибгарлар ҳам ўзларини тадбиркор деб кўрсатиб, сохта ҳужжатлар тузиш йўли билан давлатдан кредит олиш, фойдани (даромадни) солиқлардан яшириш (солиқни камайтириш) ёки бошқача мулкӣ манфаат кўриш билан шуғулланадилар. Шунинг учун бу модданинг киритилиши катта амалий аҳамиятга эгадир.

Янги Кодексга киритилган 180-модда (банкротлик) ва 181-модда (банкротликни яшириш) моддалар ҳам янги бўлиб, бозор иқтисодиёти билан боғлиқ бўлган жиноятларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Кодекснинг 182-моддасида божхона тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, божхона назоратидан четлаб ёки ундан яшириб ёхуд божхона ҳужжатлари ва воситаларига ўхшатиб ясалган ҳужжатларни алдаш йўли билан фойдаланган ҳолда ёки декларациясиз ёхуд бошқа номга ёзилган декларациядан фойдаланиб, товар ёки бошқа қийматликларни Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан ўтказиш жиноятлари учун жазо белгиланади. Бу албатта, жуда кўп миқдорда ёки хизмат тавозимидан фойдаланган ҳолда содир этилган бўлиши керак. Унинг иккинчи қисмида эса айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида чегарани бузиб ўтиш ёки уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилиши назарда тутилади. Бундай модда, маълумки олдин Республикамиз Жиноят Кодексида йўқ эди. Ҳозирда бу моддаларнинг ЖҚ га киритилиши Республикамиз давлатчилиги ҳамда иқтисодий таянчини мустаҳкамлаш билан бирга кўплаб ҳолларда контрабанда ёки шунга ўхшаш жиноятларнинг олдини олишга хизмат қилади. Агар биз сиёсий ёки иқтисодий система ўзгариб, янги иқтисодий муносабатлар вужудга келганлигини, бозор муносабатларига ўтганлигимизни ҳисобга оладиган бўлсак, илгариги ЖҚ да давлатга қарши бошқа жиноятлар

таркибда бўлган контрабанда ўрнига бу жиноятнинг ушбу моддада ва мазкур таҳрирда берилиши ҳозирги давр талабига мос тушган. Республикамиз иқтисодий қувватини мустаҳкамлашда, халқни озик-овқат ёки кенг истеъмол моллари билан таъминлашда бу хил жиноят билан мунтазам равишда фаол кураш олиб бориш катта аҳамият касб этади.

ЖҚнинг 183-моддаси (монополияга қарши қонунларни бузиш) ва 184-моддаси солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш) каби моддалари ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш муносабатлари билан киритилган моддалардир.

Кодекснинг XIII боби «Хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар» деб аталади. Бу бобнинг 186-моддасида сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш ҳақида сўз юритилиб, товар бозорига сифатсиз маҳсулот чиқариш ёки сотиш солиққа ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлгандан келиб чиқадиган жавобгарлик белгиланган. Сўнгги вақтларда тез-тез учраб турадиган сифатсиз ва ҳатто заҳарловчи спиртли ичимликларни вино, ароқ чиқариш ҳолларини ҳисобга олсак бу норма жуда зарур қонундир. 1994 йилнинг охири ва 1995 йилнинг бoshларида Москвада «Арман коньяги» этикеткаси ёпиштирилган сохта коньяк ва бошқа шу каби ичимликлардан бир неча киши, Душанбеда чиқарилган шампан вино ичиб бир неча киши ҳаётдан кўз юмди. Кўплаб кишилар бир умрга ногирон бўлиб қолдилар. Шунинг учун бу хилдаги жиноятларнинг олдини олишда мазкур модданинг аҳамияти каттадир. Фақат бу модда таржимасида ғализлик мавжуд бўлиб, биринчи қисмида «...уни сотиш соғлиққа зарар қилиб, баданга ўртача ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса» деб ёзилиши керак. Русчаси эса «...повлекшее среднее тяжести или тяжкие телесные повреждения» бўлиши лозим эди деб ўйлаймиз.

ЖҚнинг 187-моддаси «Харидор ёки буюртмачиларни алдаш» деб аталади. Бу мазмундаги модда аввалги Кодекснинг 177-моддасида ҳам мавжуд эди. Лекин ҳозирги Кодексда берилган бу модда мулчилик шаклидан қатъий назар ҳамма соҳа учун бир хил этиб таҳрир қилинганлиги ва жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар жумласидан бу қилмишнинг хавфли рецидивист томонидан содир этилиши қўшилганлиги билан фарқ қилади. Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, фақат дав-

лат ва кооператив корхоналарида эмас, балки ҳар қандай хусусий савдо ва корхоналарда ҳам давлат харидор ва буюртмачиларнинг манфаатларини қўриқлайди. Уларнинг ҳақидан уриб қолишни жиноий қилмиш деб қарайди. Агар бизнинг кундалик ҳаётимизда харидор ва буюртмачиларнинг ҳақларига хиёнат қилиш ҳоллари кўп учраб туришини ҳисобга олсак, қонуннинг бу нормаси жуда зарур ва адолат белгисидир. Энди гап шундаки бу қонунни оғишмай тадбиқ этмоқ лозим.

ЖКнинг 191-моддаси «Қонунга хилоф равишда ахборот тўплаш, уни ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш» деб номланади. Бу модда ҳам икки қисмдан иборат, биринчи қисм сир тутиладиган фан-техника, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, савдога онд ёки бошқа шу каби ахборотни эгасининг розилигисиз ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш мақсадида ҳар қандай усулда тўплаганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Маълумки, шу мазмундаги модда аввалги Кодексда йўқ бўлиб янги ЖК да махсус ҳолатда киритилиши ҳам давр талабидан келиб чиққан. Худди шундай фикрни 192-модда (рақобатчини обрўсизлантириш) ҳақида ҳам айтиш мумкин. Бу моддада (192-модда) босма ёки бошқа усулда кўпайтирилган матнларда оммавий ахборот воситалари орқали хўжалик юритувчи субъектнинг ишбилармонлик нуфузига путур етказиш мақсадида била туриб, ёлғон, ноаниқ ёки бузиб кўрсатилган маълумотларни тарқатганлик учун жавобгарлик белгиланган.

ЖК Махсус қисмнинг тўртинчи бўлими «Экология соҳасидаги жиноятлар» деб аталади. Бу бўлим ўн икки моддадан иборат. Бу ерда аввало шуни айтиш лозимки экологияга қарши жиноятларнинг Кодексдан ўрин олиши ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Аввалги Кодексга нисбатан экологик жиноятлар тўғрисидаги моддалар алоҳида бобга ажратилган.

Тўртинчи бўлим битта боб ва ўн икки моддадан иборат бўлиб, бунда саноат, энергетика, транспорт, коммунал хизмат, агросаноат, илм-фан объектлари ёки бошқа объектларни лойиҳалаш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириш, фойдаланиш нормалари ва қоидаларининг мансабдор шахслар томонидан бузилиши, ёхуд давлат комиссиясининг аъзолари томонидан бу оқибатларни норматив ҳужжатларда белгиланган қоидалари бузиб қабул қилиниши инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, экологияга салбий таъ-

сир қиладиган даражада атроф-муҳитнинг ўзгариб кетишига ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлгани ҳолда келиб чиқадиган жавобгарлик кўрсатилган. Бу ерда яна шуни қайд этиб ўтиш керакки, бундай салбий ҳодисалар ҳозирда республикамиз ҳаётида кам учрасада, лекин секин-аста иқтисодий ҳаётимизда саноатнинг кенг ўрин олиши ва тез суръат билан шаҳарларимиз саноатнинг қудратли саноатлашган объектларга айланиши оқибатида, агарда завод ва фабрикалардаги маҳсулотларни қайта ишлаш чоғида чиқадиган заҳарли химиявий моддаларни филтрлаб зарарсизлантириш йўлга қўйилмаса, бизда ҳам одамларнинг оммавий хасталигини, жумладан улкан экологик фалокатларга олиб келиши мумкин. Оддий мисол, ҳозирда жаҳоннинг саноати ривожланган шаҳарларидан бири бўлган Гонгконгни «1-даражали ажал шаҳри» деб аташади.

Ўз мамлакатимизга келсак, Орол денгизининг қуриши қандай оқибатларга олиб келиши ҳозирдан маълум бўлиб қолмоқда. Олимларнинг айтишича унинг каттагина қисми (сатҳи) ҳозир қуриб қолган, ундан кўтариладиган чанг-тўзонлар кўп жойга етиб бормоқда. Республикамиз иқлими сезиларли даражада ўзгариб, илгари бўлмаган ҳодисалар юз бермоқда. Жумладан, июль-август ойларида ҳам кўп вилоятларимизда ёғингарчилик давом этмоқда. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, янги ЖК да экология ва инсон ҳаётини тобора яхшилашга қаратилган, табиатни қўриқлаш тўғрисидаги қонунларимизни бузишга қарши курашда қаттиқ жазолар қўлланиш кўзда тутилган, бу янги бўлимнинг киритилиши қонуннинг муҳофазасини гуманизм ва одиллик йўлида қўйган яна бир хайрли қадамидир.

Ушбу бўлимнинг қолган моддаларни, яъни «Атроф-табiiй муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш» (194-модда), «Атроф-табiiй муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик» (195-модда), «Атроф-табiiй муҳитни ифлослантириш» (196-модда), «Ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш» (197-модда), «Экинзор, ўрмон ва бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш» (198-модда), «Ўсимлик касалликлари ва зараркунанда билан кураш талабларини (198-модда), «Ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш» (200-модда), «Зарарли

кимёвий моддалардан фойдаланиш қоидаларини бузиш» (201-модда), «Ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибни бузиш» (202-модда), «Сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш» (203-модда), «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг таркибини бузиш» (204-модда)лар тўғрисида ҳам айнан шу фикрларни айтиш мумкин бўлади.

Янги ЖКнинг 5-бўлими «Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар» деб аталиб, у ўттиз етти моддадан иборат. Бу гуруҳга кирувчи жиноятларнинг олдинни олиш, уларга қарши курашиш жиноят кодексининг энг долзарб масалаларига киради. Чунки бу турдаги жиноятлар энг аввало миллатнинг бирлиги, унинг тақдирини белгилайдиган давлат ва жамоат органларининг нормал фаолиятини издан чиқаришга қаратилгандир.

ЖКнинг 206-моддаси «Ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш» деб аталади. Бу модда икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми мансабдор шахснинг ўзига қонун билан берилган ваколатлар доирасидан четга чиқадиган ҳаракатларни қасддан содир этиш фуқароларнинг ҳуқуқларини ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига кўп миқдорда зарар ёки жиддий зиён етказилишига сабаб бўлган жиноят учун жавобгарликни кўзда тутса, иккинчи қисмда эса худди шундай ҳаракатлар;

а) жуда кўп миқдорда зарар етказган ҳолда;

б) уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб;

в) масъул, мансабдор шахс томонидан содир этилган бўлса, айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида келиб чиқадиган жавобгарликни кўзда тутган.

Аввалги Кодекснинг 150-моддасида эса худди шундай жиноят учун айбни оғирлаштирувчи ҳолат қилиб ҳокимият ёки хизмат ваколатидан ташқари чиқиб, зўрлик ёки қурол ишлатиш билан ёки жабрланувчини азоблайдиган ва қадр-қимматини ҳақоратлайдиган хатти-ҳаракатлар кўзда тутилган ва бу ҳаракатлар учун 6 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси белгиланган. Биз бу ерда ҳам Янги Кодексдаги ушбу модда эскисига нисбатан анча аниқ ва равшан тузилганлигини кўрамиз.

207-модда «Мансабга совуққонлик билан қараш» деб аталади. Биринчидан, юқорида айтганимиздек, «мансабга» эмас, балки «хизмат вазифасига» деб аташ керак

бўлади. Иккинчидан, бу ерда ҳам ушбу модда эскиридан фарқ қилиб, амалдаги Кодекснинг 151-моддасида худди шундай ҳаракат фақат биргина қисмда берилган ва икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш белгиланган бўлса, янгисида ушбу модда уч қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмида хизматга совуққонлик билан қараш фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларига кўп миқдорда зарар ва жиддий зиён етказилганда келиб чиқадиган жавобгарлик кўрсатилиб, бундай ҳаракатлар учун 3 йилгача ахлоқ тузатиш жазоси кўзда тутилган.

Иккинчи қисмда эса шундай қилмишлар баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлса, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси, учинчи қисмда бу ҳаракатлар одам ўлимига сабаб бўлса, 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгилангандир.

Янги ЖК 208-моддаси русча «Бездействие власти» деб аталади. Бизнингча, бундай номланиш хато бўлиб, «Бездействие представителя власти» деб номланиши лозим. Чунки, жиноят ҳуқуқида унинг субъекти доимо жисмоний шахс бўлади, деган таълимотдан келиб чиқадиган бўлсак, ҳокимият ҳеч қачон субъект бўла олмайди. Аксинча, ҳокимият вакили унинг жиноят субъекти бўлиши мумкин. Бу модда мансабдор шахснинг ўз хизмат вазифаси юзасидан бажариши шарт ёки мумкин бўлган ҳаракатларни қасддан бажармаслиги фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига кўп миқдорда зарар етказилса ёки жиддий ҳаракатсизлик оқибатида содир этилишига йўл қўйилган бўлса, 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазосини кўзда тутади.

Бизнингча, шу моддага иккинчи қисмини ҳам киришиб, унда «худди шундай ҳаракатлар оғир оқибатларга сабаб бўлса», деган сўзларни қўшиш керак бўлади. Чунки, бир неча ҳолларда тегишли мансабдор шахсларнинг ҳаракатсизлиги туфайли кўплаб фожиалар юз берган. Мисол тариқасида минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлган Уш, Ўзган, Фарғона каби шаҳарларда юз берган тўқнашувларни, техник аварияларни келтиришимиз мумкин. Бу воқеаларнинг бошланиши ва

¹ Ҳуқуқий терминларнинг таржималари муаммоларини юридик атамашунослик бўйича қаранг: Қонун 1-тил, Тошкент, 1917 й.

давом этганлиги кўп миқдорда мансабдор шахсларнинг ҳаракатсизлиги оқибати бўлган.

Янги ЖКнинг 209-моддаси «Мансаб сохтакорлиги» деб аталади. Бизнингча бу ерда ҳам «мансаб» эмас, балки «мансабдор шахснинг сохтакорлиги» деб аталиши керак. Бу модда икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда мансабдор шахснинг тамағирлик ва бошқа манфаатларини кўзлаб, расмий ҳужжатларга била туриб, сохта маълумотлар ёки ёзувлар киритиши, ҳужжатларни қалбакилаштириши ёки била туриб, сохта ҳужжатлар тузиши ва тақдим этиши фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига жиддий зарар етказилишига сабаб бўлса, келиб чиқадиган жавобгарлик кўрсатилиб, 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилади. Бундан ташқари, ўзбекча таржимада «ғаразгўйлик» деб ёзилган. Қолбуки, иккинчи қисмда эса худди шундай ҳаракатлар: а) такроран ва хавfli рецидивист томонидан; б) уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, 5 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси белгилангандир. Айни шу модда аввалги Кодекснинг 155-моддасида ҳам берилган бўлиб, у бир қисмдан иборат, хизмат сохтакорлиги жинояти учун 2 йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси кўзда тутилади.

Аввалгисидан фарқли ўлароқ янги ЖК да айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар киритилган. Фикримизча бу қўшимча ўринли бўлиб, қилмишни квалификация қилишда қулайлик туғдиради.

ЖКнинг 210-моддасида пора олганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, унинг диспозиция ва санкцияси уч қисмдан иборатдир. Ушбу модданинг биринчи қисмида илгариги Кодексда кўрсатилганидек «ҳар қандай тарзда пора олиш «ўрнига янгисида» «...моддий қийматликлар олиш ёхуд мулкий наф кўриш» деган ибора ёзилган. Бизнингча, бу модда иши тушган кишининг хонадонни таъмирлаб бериш ёки фарзандини харажатсиз ё танловсиз ўқишга, ишга киритиб қўйиш каби ҳолатлари кўзда тутилган. Шунингдек, Қонунга «уюшган гуруҳ манфаатини кўзлаб» деган айбни оғирлаштирувчи қўшимча киритилган. Бу ўзгаришлар бизнингча ҳаёт талабидан келиб чиқади. Лекин, шуниси қизиқки, порахўрлик бениҳоя авж олган ҳозирги вақтда ушбу жиноят учун белгиланадиган жазо негадир енгиллаштирил-

ган. Масалан, илгари Кодексга шу модданинг иккинчи қисмида 5 йилдан 15 йилгача жазо белгиланган бўлса, янгисида 5 йилдан 10 йилгача жазо белгиланган. Учинчи қисмида шундай қилмишлар масъул лавозимни эгаллаб турган мансабдор шахс томонидан ва пора олганлик учун илгари судланган шахс томонидан содир этилганда 8 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш, айбни оғирлаштирувчи алоҳида ҳолларда эса ўлим жазосига ҳукм этиш кўрсатилган бўлса, янги Кодекснинг шу моддаси учинчи қисмида шундай ҳаракатлар учун 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўрсатилган. Худди шундай хавфли жиноятлар учун Кодекснинг кўплаб моддаларида қаттиқ жазолар белгиланган бўлишига қарамасдан, порахўрликдай давлат ёки жамият учун ниҳоятда хавфли бўлган бундай жиноят учун кескин ва қаттиқ жазо қўлланиши лозим эди.

ЖҚнинг 211-моддаси «Пора бериш» деб аталади. Бу модда тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми мансабдор шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда содир этиш лозим ёки мумкин бўлган муайян ҳаракатни пора берган шахснинг манфаатларини кўзлаб сажариши ёки бажармаслиги эвазига унга бевосита ёки воситачи орқали қонунга хилоф эканлигини била туриб, моддий қийматликлар берганлик ва уни мулкий манфаатдор этганлик учун 3 йилгача озодликдан маҳрум этишни кўзда тутати. Аввалги Кодекснинг 153-моддаси (Пора бериш)нинг биринчи қисми диспозициясида қисқа қилиб «Пора бериш» деб ёзилган. Янги Кодексда бу модда диспозициясида пора бериш тушунчаси нимадан иборат эканлиги аниқ очиб берилган. Бундан ташқари аввалги ЖҚнинг бу модда диспозицияси икки қисмдан иборат бўлиб, унинг 2-қисмида шахснинг пора берганлиги ҳақида махсус органларга ўз ихтиёри билан келиб айтганда жавобгарликдан озод қилиши кўрсатилган.

Янгисида эса шу ҳаракатнинг а) такроран, хавфли рецидивист ва илгари ушбу Кодекснинг 210 ёки 212-моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир этган шахс томонидан; б) кўп миқдорда содир этилган бўлса мол-мулки мусодара қилиниб, ва мусодара қилинмай 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўрсатилган. Учинчи қисмида шу жиноят а) жуда кўп миқдорда; б) уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб; в) масъул мансабдор

шахс томонидан содир этилган бўлса, 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўзда тутилади. Мазкур модданинг тўртинчи қисмида ушбу шахс жиноятни ўз ихтиёри билан келиб айтса ёки жиноятни очишга фаол ёрдам берса жавобгарликдан озод қилиниши назарда тутилган. Ушбу қонда жиноятчиликнинг олдини олиш учун катта аҳамиятга эгадир.

Янги ЖКнинг 212-моддаси — пора олиш — беришда воситачилик қилганлик учун жавобгарликни кўзда тутди. Ушбу модда тўрт қисмдан иборат. Аввалги ЖКнинг 154-моддасида ҳам шу хил жиноят учун жавобгарлик белгиланиб, у икки қисмдан иборат эди. Янги ЖКнинг бу моддасининг биринчи қисми пора олиш, беришда воситачилик қилишнинг оддий тури 3 йилгача озодликдан маҳрум қилишни кўзда тутса, иккинчи қисмида худди шундай ҳаракат: а) такроран, хавфли рецидивист ва илгари ушбу Кодекснинг 210 ва 211-моддаларидан назарда тутилган жиноятларни содир этганлик учун; б) кўп миқдорда пора олиш ва бериш вақтида; в) бир гуруҳ мансабдор шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб пора олаётганлиги воситачига аён бўлган ҳолда содир этилганда, 3 йилдан 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўзда тутилади. Учинчи қисмида эса пора олиш беришда воситачилик қилиш: а) ҳақ эвазига; б) уюшган гуруҳ манфаатларини кўзлаб; в) масъул мансабдор шахс томонидан содир этилган ҳолларда жавобгарлик белгиланиб, 5 йилдан 8 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўрсатилган.

Охириги тўртинчи қисмида шахс ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиб, тегиншли органга хабар қилса ва жиноятни очишда фаол ёрдам берса жазодан озод қилиниши айtilган. Бу қонда ҳам бундай хавфли жиноятларнинг олдини олишга катта ёрдам беради.

ЖКнинг 213-моддасида хизматчини пора эвазига оғдириш учун жавобгарлик белгиланган. Бундай норма аввалги Кодексда бўлмаган эди. Унинг бу ерга киритилиши бизнингча жуда ўринли бўлган. Чунки қилмиш пора олиш ва беришда юридик жиҳатдан фарқ қилиб, бунда бирон аниқ иш масалан: жиноятни бекитиш, аниқ бир ҳаракатни амалга ошириш учун берадиган порадан фарқ қилиб, мансабдор бўлмаган хизматчини ўзига оғдириш учун мулк ва бошқа қийматликлар берилади ҳамда маълум муддат давомида пора бериб турилади. Ана шундай моддий манфаатдорлик эвазига бирон дав-

лат ва бошқа корхона, муассасаларда хизмат қилаётган шахс ўз хизмат вазифасидан фойдаланиб, уни моддий манфаатдор қилаётган шахс манфаати учун турли ноқонуний ҳаракат ва ҳаракатсизликни амалга оширади. Бинобарин, бу модданинг номи тўғри таржима қилинмаган. Русча «подкуп служащего» ўрнига «хизматчини пора эвазига оғдириш» деб берилган. Унинг ўрнига «хизматчини бирон қийматли нарса эвазига ўзига оғдириш» деб берилса, таржима ва маъно тўғри бўлур эди.

ЖҚнинг 217-моддаси йиғилишлар, митинглар, кўча юришлари ва намойишлар уюштириш тартибини бузганлик учун жавобгарликни белгилайди. Ушбу модда Кодексга янги киритилган бўлиб, давлатимиз мустақиллиги ёки демократик ҳаракатлар ривожланган ҳозирги даврнинг талабларидан келиб чиқади ва Конституция-мизда белгиланган ана шу ҳуқуқларни суистеъмол қилишнинг олдини олишга қаратилган. Бу модда бир қисман иборат бўлиб, унда ушбу ҳаракатлар ташкилотчисига агарда унга нисбатан худди шундай ҳаракатлар учун олдин маълум маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлсагина, жиноий жавобгарлик кўзда тутилади. Бизнингча, ушбу моддага иккинчи қисм ҳам киритилиб «Агарда бу ҳаракат оғир оқибатларга олиб келса», деб аталса ёки бунинг учун санкцияда оғирроқ жазо белгиланса, модда анча мукамал бўлур эди.

ЖҚнинг 218-моддасида («Тақиқланган иш ташлашга раҳбарлик қилиш ва фавқулодда ҳолат шароитида корхона, муассаса ёхуд ташкилотлар ишига тўсқинлик қилиш учун жавобгарлик белгиланган. Бу модда ҳозирги иқтисодий қийинчиликларни назарда тутиб, юз бериши эҳтимол тутилган фавқулодда ҳолат шароитида иш ташлашларнинг олдини олишга қаратилган. Афсуски, мазкур модданинг русча ва ўзбекча матни ҳам ғалз, ноаниқ таҳрирда берилган. Масалан: русчасида модда номи «Руководство запрещенной забастовкой или воспрепятствование работе предприятия учреждения или организации в условиях чрезвычайного положения» деб аталган бўлса, унинг матнида «Руководство запрещенной забастовкой, а равно воспрепятствования работе предприятия...» деб берилган. Ўзбекча матнида эса «Тақиқланган иш ташлашга раҳбарлик қилиш, шунингдек, фавқулодда ҳолат шароитида корхона, муассаса ёхуд ташкилотлар ишига тўсқинлик қилиш» дейлади.

Демак, бу модданинг мазмуни шундай бўлиб қолмоқдаки, «Фавқулодда ҳолат» ибораси биргина корхонанинг ишлашига тўсқинлик қилишига тааллуқли бўлиб қолмоқда. Ваҳоланки, тақиқланган иш ташлашга раҳбарлик қилиш ҳам фавқулодда ҳолатда жазоланмоғи лозим. Шунинг учун бу модданинг таҳририга аниқлик киритилиб, «Фавқулодда ҳолатларда тақиқланган иш ташлашга раҳбарлик қилиш ёки корхона, муассаса ёхуд ташкилотлар ишига тўсқинлик қилиш» деб тузатилмоғи лозим.

ЖКнинг 222-моддаси «Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш» деб аталиб, бу модда аввалги Кодексдаги худди шу мазмунни 166-моддадан бир қанча афзалликлари билан фарқ қилади, яъни 222-модданинг иккинчи қисмида айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида а) баданга енгил ёки ўртача оғир шикаст етказган ҳолда, б) ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилиши кабиларнинг кўрсатилиши шулар жумласидандир. Бизнингча, ана шу жавобгарликини оғирлаштирувчи ҳолатларга яна битта банд киритилиши лозим эди, яъни шу ҳаракатлар зўрлик ишлатиш йўли билан содир этилиб, одам ўлими ва бошқа оғир оқибатларга олиб келса, деган жумла қўшиб қўйилиши лозим. Бундан ташқари, ушбу модданинг ўзбекча матни ҳам, бизнингча «Озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш» деб эмас, балки «Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларидан қочиш» деб номланиши лозим.

ЖКнинг 225-моддаси «Ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш» деб аталиб, ушбу модда республикамиз Қуролли Кучлари ва ҳарбий интизомини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши ва ўз ҳарбий кучларига эга бўлиши муносабати билан Ватанни ҳимоя қилиш ҳозирги вақтда жуда катта аҳамият касб этади. Унинг устига ҳарбий хизматни ўз республикамизда ўташ ва ҳатто уни муқобил хизмат билан алмаштириш мумкин бўлган бир вақтда ҳарбий хизматдан бўйин товлаш, Ватан ҳимоясига бефарқ қараш деб ҳисобланиши табиийдир ва бизнингча бу модда қисмларида бундай шахсларга нисбатан белгиланган жазо чоралари содир қилинган жиноятга тўла мос келади.

ЖКнинг 226-моддаси эса «Маъмурий назорат қондаларини бузиш» деб аталади. Лекин айнан шу модда эски Кодексдаги 199³ моддасида берилган бўлиб, «Маъ-

мурий назорат қодаларини қасддан бузиш» дея номлашган, янги Кодексада ҳам «қасддан» деган сўзни киритиш керак эди. Яна, эскисида бундай ҳаракат учун жинойий жавобгарлик ушбу шахсга икки марта маъмурий жазо белгиланганидан кейин қўлланилган бўлса, янгисида шахсга бир марта маъмурий жазо белгиланганидан кейин ҳам жавобгарликка тортиш мумкинлиги кўрсатилган. Бу эса жуда тўғридир. Бундан ташқари, янги Кодексада бундай ҳаракат учун модданинг биринчи қисмида икки йилгача, иккинчи қисмида эса айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида 2 йилдан 4 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган. Бундай жазони юқоридаги ҳаракатлар учун қўллаш нотўғри, бу ерда жазо анча камайтирилиши керак. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларидан қайтган шахсларга нисбатан назоратни имкони борича камайтиришимиз, бундай шахсга нисбатан жамият ва давлат томонидан билдириладиган ишончнинг бутунлай йўқолмаганини кўрсатади ва шахс ҳам ўз навбатида бундан оз бўлсада ичдан сезгани ҳолда бундай ишончни қадрлашга ҳаракат қилади. Қолаверса, у қилган жинояти учун белгиланган жазони олган. Агар у бундай ҳаракатларни ҳақиқатдан ҳам қасддан содир қиладиган бўлса, 6 ойгача қамоқ жазоси, иккинчи қисмда эса 2 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиши бизнингча етарли бўлур эди.

Янги ЖКнинг XVI боби «Одил судловга қарши жиноятлар» деб аталиб, 230—241-моддаларни ўз ичига олади. Унинг 230-моддасида айбсиз кишини жавобгарликка тортишда келиб чиқадиган жинойий жавобгарлик ҳақида сўз юритилиб, у икки қисмдан иборатдир. Биринчи қисм сурштирувчи ва терговчи томонидан айбсизлиги аён бўлган шахсни ижтимоий хавфли қилмиши содир этганликда айблаб жавобгарликка тортганлик учун, иккинчи қисмда айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ўша ҳаракат оғир ёки ўта оғир қилмиш содир этганликда айбланганлик учун келиб чиқадиган жинойий жавобгарлик ҳақида сўз юритилади.

Инсон қадр-қиммати юксакликка кўтарилган ва инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама қаттиқ муҳофаза қилиниши лозим бўлган ҳозирги даврда адолатни таъминлаш масъулияти топширилган одил судлов ходимлари томонидан бундай қилмишнинг содир этилиши ўта хавфли жиноят ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу қилмишнинг

қонун томонидан қаттиқ жазога сазовор этилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бинобарин, бу қилмиш учун жазонинг кучайтирилиши ўрниlidir.

Эски Кодексдаги шу бобдан ўрин олган бир қанча жиноятлар янги Кодексдан жой олмаган. Булар: судья ва халқ маслаҳатчисига таҳдид қилиш (157²), судья ва халқ маслаҳатчисини ҳақорат қилиш (157³); гувоҳ ва экспертни қўрқитиш ёки сотиб олиш (163), суриштирув ва дастлабки тергов маълумотларини ошкор қилиш (164) кабилардир. Агар бу моддаларнинг Кодексдан чиқарилиши тўғрисида тузувчилар ёзган тушунтириш хатида ҳеч қандай асос кўрсатилган эмас, ваҳоланки ана шу нормалар, фикримизча бу бўлимдан жой олиши керак эди. Агар суд амалиётида ана шу қилмишлар учрамаган бўлса, улар ҳаётда дуч келмаганлигидан эмас, балки ундай қилмишларга нисбатан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан қонуннинг тадбиқ этилмаганлигидандир. Чунки, гувоҳга таҳдид қилиш, уни сотиб олиш ёки тергов материалларини ошкор қилиш каби қилмишлар ҳаётда тез-тез учраб туриши ҳеч кимга сир эмас.

Бу Собнинг 231-моддасида била туриб, адолатсиз ҳукм, ҳал қилиш қарори, ажрим ёки қарор чиқарганлик учун ёки ўша ҳаракат одам ўлимига ёхуд бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, келиб чиқадиган жиний жавобгарлик ҳақида гапирилади. Эски Кодексда ҳам 157-моддада худди шу матидаги сўзлар бор, лекин бошланишида «Судьялар томонидан тамагирлик билан ёки бошқа шахсий манфаатларни кўзлаб, била туриб адолатсиз ҳукм чиқариш...» деган сўзлар мавжуд эди. 230 ва 231-моддаларда ҳам янада аниқроқ бўлиши учун худди шу сўзларнинг бошланишида киритилса яхши ва мантиқан тўғри бўларди деб ўйлаймиз.

232-модда мансабдор шахсларнинг суд ва судьянинг ҳукми, ҳал қилиш қарори, ажрим ва қарорини қасддан бажармаганлиги ёхуд уларнинг бажарилишига тўсқинлик қилганлиги учун жиний жавобгарлик белгилайди. Бу модда санкцияси жуда кучайтирилган бўлиб, бундай қарорларни бажармаганлик учун ҳатто 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўзда тутилади, ҳолбуки, эски Кодексда бундай ҳаракат ёки ҳаракатсизлик учун мансабдор шахс бор-йўғи 300 сўмдан 1000 сўмгача жарима тўларди. Жазонинг бундай кучайтирилиши мамлакатни-

мизда одил судловнинг мавқеини янада оширишга хизмат қилади.

ЖКнинг 233-моддаси «Банд солинган мулкни қонунга хилоф равишда тасарруф этиш» деб номланади. Ушбу модда эски Кодекснинг 165-моддасида «Рўйхат қилинган мулкни растрата қилиш ёки яшириш» дейиш ўрнига «Банд солинган мулкни поқонуний ўзлаштириш, деб аталиши ва шунга асосан жазонинг кучайтирилиши бизнингча ўринли бўлар эди.

ЖКнинг 234-моддасида қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки ҳибсга олиш учун жавобгарлик белгиланган. Аввалги Кодекснинг 158-моддаси таҳрири бошқача берилган бўлиб, аввал қонунсиз қамаш, сўнгра қонунсиз ушлаб туриш учун жавобгарлик кўзда тутилган эди. Янги Кодексда ана шу қилмишлар жойи алмаштирилиб, Кодекснинг тузилиш принципига мос равишда аввал қонунсиз ушлаб туриш, кейин қамаш учун жавобгарлик белгиланган. Бундай қилмиш учун жиноий жазо белгиланиши ҳам амалий аҳамиятга моликдир. Фикримизча, қонунда бундай норманинг бўлиши шу сингари шахс озодлигига қарши ва унинг ҳуқуқларини поймол қилувчи хавfli жиноятларнинг олдини олишга қаратилган.

ЖКнинг 236-моддаси «Тергов қилишга ёки суд ишларини ҳал этишга аралашуш», деб аталиб, бу модда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаш Раёсатининг 1989 йил 21 декабрь Фармони билан қабул қилинган эди. Бу модда қабул қилинишининг асосий сабаби турғунлик йилларида партия ва совет органларининг раҳбарлари суд ва тергов ишларига аралашавериб ўзларининг турли буйруқ ва кўрсатмалари билан одил судлов ишларига жуда катта халақит бераётганликлари, бўлган эди. Ушбу қонун республикамиздаги демократик ўзгаришларга, одил судлов ролининг оширилишига ва қонунийликни мустаҳкамлашга қаратилган.

Янги ЖКнинг 237-моддаси «Ёлғон хабар бериш» деб аталади. Бу норма суд ва тергов амалиётида учраб турадиган бундай қилмиш учун жавобгарликни кўзда тутади. Лекин назаримизда унинг матнида бир мунча ғаллзлик мавжуд. Масалан, илгариги Кодекснинг 160-моддасида «Жиноят иши қўзғатиш мақсадида бирор жиноят содир этилган, деб била туриб ёлғон маълумот бериш» деб ёзилган бўлса, янги Кодекснинг ушбу моддасида «Ёлғон хабар бериш, яъни жиноят тўғрисида била

туриб, ёлгон хабар бериш», дейилган. Бунинг устига шу модданинг русча матнида ҳам ноаниқликка йўл қўйилган. Унда «Ложный донос, то есть заведомо ложное сообщение о преступлении» дейилган. Аслида бу қилмишнинг мазмуни ҳозирги амалда бўлган Кодексда ноаниқроқ берилган. Бизнингча бу модданинг матнида «Бирон жиноятни содир этганлик тўғрисида била туриб ёлгон хабар бериш» деб ёзилса, норма мазмунига аниқлик киритилган бўлур эди. Бундан ташқари, ушбу модданинг иккинчи қисми б) бандида «ғаразғўйлик ниятларида» деб русча «из корыстной целей» сўздан нотўғри таржима қилинган, аслида бу сўз «тамагирлик ниятида», деб берилиши керак. Ушбу бобнинг 238-моддаси «Ёлгон гувоҳлик берганлик» учун жавобгарликни кўзда тутуди. Бу модда янги Кодексда бошқачароқ таҳрирда берилиб, эски Кодексдан фарқ қилади. Жумладан, эскисида айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида ўша ҳаракатларнинг давлатга қарши ниятларда ёки бошқа оғир жиноятларга айбланиш билан боғлиқ бўлиши кўрсатилмаган бўлса, янгисида суриштирув олиб бориш, дастлабки тергов ёки ишни судда қўриш вақтида гувоҳ ёки жабрланувчининг била туриб ёлгон кўрсатув бериши ёки экспертнинг нотўғри хулоса бериши ёхуд таржимоннинг нотўғри таржима қилиши учун пора эвазига оғдириб олиш, шунингдек, уларга ёки уларнинг яқин қариндошларига руҳий ёки жисмоний тазйиқ ўтказиш орқали, ёлгон кўрсатув беришга мажбур қилиш ҳоллари кўрсатилган. Бизнингча, бу ҳолларга «агарда бу ҳаракатлар оғир оқибатларга олиб келса» деган жумла қўшилса, янада тўлиқроқ бўларди, бундан ташқари «подкуп» сўзи «пора эвазига» деб нотўғри таржима қилинган. Бу модданинг таржимасига аниқлик киритиш зарур.

ЖҚнинг олтинчи бўлими «Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар» деб аталиб, у 17—20 бобларни ўз ичига олган. Бўлимнинг XVII боби жамоат хавфсизлигига қарши жиноятлардан иборат бўлиб, унинг 242-моддаси «Жинорий уюшма ташкил этиш» деб аталади. Бу модда бутунлай янги бўлиб, ҳозирги реал вазиятдан келиб чиққан. Бу моддада жинорий фаолият билан шуғулланувчи уюшма тўғрисида сўз боради-ю, лекин, бу тушунча очиб берилмайди. Кодексга илова қилинган «Атамаларнинг ҳуқуқий маъносида» ҳам ушбу тушунча мазмуни акс эттирилмаган. Шунинг учун мазкур нормада унинг мазмуни очиб берилса, ма-

салан, «Жиной уюшмани ташкил этиш яъни жиной фаолият билан шуғулланиш учун икки ёки ундан ортиқ гуруҳларни олдиндан тил бириктириб, бирлаштириш ёки унга раҳбарлик қилиш, шунингдек, уларнинг мавжуд бўлиши ва ишлаб туришини таъминлашга қаратилган фаолиятни» деб берилса, бизнингча тўғри бўларди. Бундан ташқари шу модданинг биринчи қисм санкцияси билан иккинчи қисм санкцияси Кодексда моддаларнинг жойлашиши принципига зид, масалан, биринчи қисм санкциясида жазо 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланган бўлса, иккинчи қисмида эса уюшган қуроли гуруҳ тузиш, шунингдек, унга раҳбарлик қилиш ёки унда иштирок этганлик учун 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган.

Бизнингча бундай жиноятларга жазо белгилашда биринчи қисм учун 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш, иккинчи қисм учун эса 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси белгиланиши керак бўлади. Чунки уюшган қуроли гуруҳ тузиш жамият учун шу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган жиноятга нисбатан анча хавфлидир.

Янги ЖКнинг 244-моддаси «Оммавий тартибсизликлар» деб аталиб, бундай жиноятга нисбатан аввалги Кодексда белгиланган 12 йилдан 15 йилгача ўрнига 10 йилдан 15 йилгача жиной жазо белгиланган. Аммо биз «Оммавий тартибсизликлар» деганда эски Кодексдаги матни бир оз ўзгартириб берганимизда, ўйлаймизки, бу тушунча аниқ ўз ифодасини топган бўларди. Яъни «Қурол ёки қурол сифатида фойдаланиладиган бошқа нарсаларни ишлатиб ёхуд ишлатиш билан қўрқитиб, қирғин солиш, вайрон қилиш, ўт қўйиш ва бошқа шу каби ҳаракатлар билан бирга қилинган оммавий тартибсизликлар уюштириш, уларнинг иштирокчилари томонидан бу жиноятларда фаол қатнашиш, ёхуд ҳокимиятга қуроли қаршилик кўрсатиш» деб берилиши лозим деб, ўйлаймиз. Чунки, ушбу модда матнида «...шахсга нисбатан зўрлик ишлатиш»... ҳокимият вакилига қаршилик кўрсатиш» каби юридик атамалар «оммавий тартибсизликлар» деган тушунчани бермайди.

ЖКнинг 245-моддаси «Шахсни гаров сифатида тутқунликка олиш» деб аталади. Ушбу модда, маълумки, олдинги ЖК да йўқ бўлиб, замон талабларидан келиб чиққан ҳолда киритилди. Лекин, бизнинг назаримизда

бу моддани «жамоат хавфсизлигига қарши жиноятлар» бобига эмас, балки «шахс ҳаётига қарши жиноятлар» таркибига киритиш керак эди. Чунки ушбу жиноятнинг объекти инсон ҳаёти ва соғлиғи ҳисобланади.

ЖКнинг 251-моддаси «Кучли таъсир қилувчи ёки заҳарли моддаларни қонунга хилоф равишда эгаллаш» деб аталиб бу модданинг биринчи қисми диспозициясида «Кучли таъсир қилувчи ёки заҳарли моддаларни ўғирлик ёки фирибгарлик йўли билан қонунга хилоф равишда эгаллаш» деб ёзилган ва бу ерда ҳақли равишда» кучли таъсир қилувчи ёки заҳарли моддалар деганда нимани тушуниш керак, бу наркотик моддаларми ёки бошқа нарсаларми? деган савол туғилади. Шунинг учун худди эски ЖКнинг 216¹-моддасида аниқ кўрсатилганидек, бу ерда ҳам модда диспозициясида «Наркотик ҳисобланмаган кучли таъсир қилувчи ва заҳарли моддаларни... эгаллаш» деб берилса, жуда равшан ва тушунарли бўлар эди.

Бу модда уч қисмдан иборат бўлиб, унинг иккинчи ва учинчи қисмларидаги ҳолатлар айбни оғирлаштирувчи сифатида берилган яъни икки қисмда шундай ҳаракатлар а) такроран ёки хавfli рецидивист томонидан; б) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб; в) ўзлаштириш, растрата қилиш ёки мансаб мавақеини суиистеъмол қилиш; г) талончилик йўли билан; д) товламачилик йўли билан содир этилиши назарда тутилади. Учинчи қисмда ўша ҳаракатлар а) босқинчилик йўли билан; б) кўп миқдорда; в) уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилиши назарда тутилади. Ушбу модда санкцияларида қаттиқ жазолар белгиланган бўлиб, бу содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавfliлики даражаси ҳисобга олинганлигининг натижасидир.

ЖКнинг 252-моддаси «Радиоактив материалларни қонунга хилоф равишда эгаллаш» деб аталади. Афсуски, ЖКдаги бошқа бир қанча моддаларда бўлгани каби бу ерда ҳам англашилмовчиликка йўл қўйилган. Ушбу модданинг номида ҳам, диспозициясида ҳам «Радиоактив материалларни қонунга хилоф равишда эгаллаш», деб ёзилган бўлсада, сўз авваламбор, радиоактив модда ҳақидами ёки материал ҳақида боряптими билиб бўлмайди. Чунки радиоактив модда ва материаллар бир-биридан фарқ қилиб, радиоактив моддалар деганда, плутоний, цезий, уран каби химиявий элементлар кирса, ра-

диоактив материалларга бир қанча шундай моддалардан ташкил топган йиғиндилар киради. Бизнингча бу ерда гап радиоактив моддалар ҳақида кетяпти, чунки ҳозирга қадар бир қанча ҳолларда собиқ СССР ҳудудидан атом қуролини ясаш учун жуда зарур бўлган плутоний, уран каби моддаларни контрабанда усули билан олиб чиқиб кетаётган гуруҳлар қўлга олинди. Бу модда айни шундай ҳаракатларнинг олдини олишга қаратилган деб, ўйлаймиз. Иккинчидан, қонунга хилоф равишда эгаллаш қандай йўл билан амалга оширилади, ўғирлик биланми, фирибгарлик биланми ёки талон-торож қилиш йўли биланми, англаб олиш мушукул. Шунинг учун ҳам, бизнингча бундай модда диспозициясини ёзишда албатта, модда матнининг аниқ ва тушунарли бўлишига диққат эътиборни қаратмоқ лозим. Мабодо бундай диспозициянинг қўлланишига амалиётда тўғри келиб қолинса, кўпгина хатоликларга йўл қўйилиши мумкин.

253-модда «Радиоактив материалларидан фойдаланиш қондаларини бузиш» деб аталиб, бундай материалларни сақлаш, ҳисобга олиш, улардан фойдаланиш, уларни ташиш, жўнатганлик ва улар билан муомалада бўлганлик натижасида баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилгандаги жавобгарликни кўзда тутати. Иккинчи қисмда агар шундай қилмиш а) одам ўлимига; б) бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлганлиги учун жавобгарлик кўзда тutilади.

Ушбу равишнинг «Радиоактив материаллардан қонунга хилоф равишда фойдаланиш (254-модда), «Ядро қурилмаларидан фойдаланиш қондаларини бузиш» (255-модда), «Тадқиқот фаолиятини амалга оширишда хавфсизлик қондаларини бузиш» (256-модда), «Меҳнатни муҳофаза қилиш қондаларини бузиш» (257-модда), «Тоғ-қон, қурилиш ва портлатиш ишлари хавфсизлиги қондаларини бузиш» (258-модда), «Ёнғин хавфсизлиги қондаларини бузиш» (259-модда) каби моддалари ҳам кўп-лаб ижобий ўзгартиришлар орқали ҳозирги давр талабига ҳамда жиноят ҳуқуқи жиҳатидан кўпгина етакчи давлатлар стандартларига жавоб бера оладиган моддалар даражасига кўтарилган. Албатта, бу ютуқ авваламбор республикамизнинг ушбу соҳасидаги олимлари меҳнати натижасидир.

ЖКнинг махсус қисм 6-бўлими 18-боби «Транспорт ҳаракати ёки ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар» деб аталиб, 9 моддадан иборат. Бу ерда

ҳаёт ва суд амалиётида учрайдиган шу соҳадаги жиноятларнинг деярли барчаси кўзда тутилган. Қонунчилик техникасига риоя қилинган ҳолда ушбу нормаларнинг тузилишида, матнида аввалги Кодексга нисбатан афзалликлари кўриниб туради. Масалан, аввалги Кодексда ҳаво кemasини олиб қочиш (209³ — модда) алоҳида моддада берилган бўлса, янги ЖК да «Темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ва дарё кemasини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш» (264-модда) деб уч транспорт воситасини бирлаштириб, буларга содир этиладиган шу жиноятларнинг ҳаммаси учун бир хилда жазо белгиланган. Ушбу 264-модда икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми диспозициясида темир йўлнинг ҳаракатланадиган таркибини, ҳаво, денгиз ва дарё кemasини олиб қочиш ёки эгаллаб олиш жинояти учун жавобгарлик кўзда тутилган, иккинчи қисмда эса худди шундай ҳаракатлар а) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса ёки б) зўрлик ишлатиб ёхуд зўрлик ишлатиш билан қўриқтиб содир этилганлиги кўзда тутилгандир.

Худди шундай ҳаракат одам ўлимига сабаб бўлганда оғирроқ жазо кўзда тutilади.

Янги Кодекснинг 265-моддаси (Халқаро учиш қоидаларини бузиш) ва 266-модда (Транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш) лари бизнингча аввалги моддаларга нисбатан анча кенг ва аниқ берилган бўлиб, бундай жиноятлар учун санкция қисмида аввалгиларга нисбатан анча қаттиқ жазо берилиши ҳам содир қилинган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги даражасини ҳисобга олган ҳолда белгиланган.

ЖКнинг 267-моддаси «Транспорт воситасини олиб қочиш» деб аталади. Бу модда уч қисмдан иборат бўлиб, бу ерда ҳам жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар батафсил берилган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, илгариги Кодексда транспорт воситаларини ўғирлаш мақсадини кўзламай олиб қочиш учунгина жавобгарлик енгил қилиб белгиланган эди. 1991 йил 15 февралда бу моддага жиддий ўзгартиришлар киритилиб, унинг учинчи қисмида транспорт воситаларини олиб қочиш ўта хавфли рецидивист, уюшган жиноятчи гуруҳ томонидан, ёхуд куч ишлатиб ёхуд дўқ-пўписа қилиб содир этилганда мол-мулки мусодара қилиниб, 10 йилдан 15 йил-

гача муддатга озодликдан маҳрум этиш билан жазоланиши кўрсатилган.

1991—93 йилларда Ўзбекистонда, жумладан Тошкент шаҳри ва вилоятида ўғирлаш мақсади билан автомобиль олиб қочиш жуда авж олган эди. Иш шу даражага бориб етдики, автомобиль эгалари, унинг дарагини топсалар ўғрилар бошлиғидан ўз мулкларини ўзлари янча сотиб олишга мажбур бўлар эдилар. Агар сўралган пулни бермасалар, автомобилнинг керакли қисмларини шилиб олиб, ўзини кўчаларда ёқиб ҳам кетдилар. Янги ЖК да ана шу вазиятларни ҳисобга олган ҳолда 267-моддада уч қисмдан иборат диспозиция ёзилиб, уларда жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар кўзда тутилган.

ЖКнинг 268-моддасида «Транспортнинг хавфсиз иш-лашини таъминлашга доир қоидаларни бузганлик» учун келиб чиқадиган жавобгарлик кўрсатилган бўлиб, бунда йўловчи, пиёда, велосипед, от-улов транспорт ҳайдовчиси ёки йўл ҳаракатининг бошқа қатнашчилари томонидан ҳаракат хавфсизлиги қоидаларини бузганлик, баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказганлик учун жавобгарлик белгиланади. Маълумки, ҳаётда ва суд амалиётида учраб турганидек транспорт ҳалокатидан ёки бахтсиз ҳодисаларнинг сабабларидан бири пиёда йўловчи, велосипед ёки от-улов ҳайдовчининг йўл қоидаларини бузишидир. Бундай қилмиш оқибатида транспорт ҳам зарарланади. Натижада одам баданига шикаст етказилиши ёки ўлиши мумкин. Шунинг учун бу норманинг ЖК га киритилиши жуда ўринли бўлган. Бу моддада автомобил йўлларида фойдаланиш ва уларни қўриқлаш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, эскирдан кўра батафсилроқ ёзилганлиги ва бериладиган жазонинг қилмишга мослиги билан ажралиб туради.

Бир хилдаги турдош жиноятларнинг алоҳида бир бобда ажратиб берилиши қонунчилик техникасига мос тушиб, ЖК нормаларини қўлланишда катта қулайлик туғдиради. Чиндан ҳам илгариги Кодексда буларнинг бошқа жиноятлар билан бир бобда бўлиши жиноят объекти ва мантиқ жиҳатидан тўғри эмас эди. ЖКнинг XIX бобида эса «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятлар» деб аталиб, бу бобнинг номланишида русчадан нотўғри таржима қилинган ибо-

ра бор. Чунки русчада «Преступления, составляющие незаконный оборот наркотических средств или психотропных веществ» деган ибора ўзбекчага «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда муомалага чиқариш билан боғлиқ жиноятлар» деб таржима қилиш ўрнида «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятлар» деб нотўғри таржима қилинган. Буни тузатиш лозим.

ЖКнинг 270-моддаси «Тақиқланган экинларни етиштириш» деб номланган. Шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, худди шу маънодаги диспозицияни эски ЖКда ҳам кўриш мумкин. Фақат у ерда деярли бир хил бўлган икки жиний ҳаракат иккита модда билан белгиланган, яъни «Етиштириш тақиқланган кўкнор ва наша экканлик ёки ўстирганлик» (217-модда), «Мойли кўкнор ва нашани ғайри-қонуний тарзда экиш ёки етиштириш» (217¹-модда) номлари билан берилган.

Янги ЖК да эса ана шу икки модда бирлаштирилиб, ягона битта модда билан берилган ва бизнингча, бу модда ихчамлаштирилиб, амалиётда қўлланилиши янада осонлаштирилган. Ушбу модда уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида тақиқланган кўкнор, мойли кўкнор, каннабис ўсимлиги ёхуд таркибида гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддалар бўлган экинларни қонунга хилоф равишда экканлик ёки етиштирилганлик учун жавобгарлик кўзда тутилган. Иккинчи қисмда эса шундай ҳаракатлар: а) илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахс томонидан; б) бир гуруҳ шахслар томонидан илгаридан тил бириктириб; в) ўртача катталиктаги майдонда содир этилганда жазонинг оғирлаштирилиши кўзда тutilади. Учинчи қисмда эса бундай ҳаракат; а) ўта хавfli рецидивист томонидан; б) уюшган гуруҳ ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилиши назарда тutilади. Янги ЖК да эса ана шу икки модда бирлаштирилиб, ягона битта модда билан берилган ва бизнингча бу модда ихчамлаштирилиб, амалиётда қўлланилиши янада осонлаштирилган.

ЖКнинг 271-моддаси «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда эгаллаш» деб аталади. Авваламбор, «...қонунга хилоф равишда деган сўзларни «ноқонуний» деган сўз билан ал-

маштириш керак, сўнгра диспозиция матнида айтила-
днки, гап ўғирлик ёки фирибгарлик устида кетадиган
бўлса, бу ерда «қонунга хилоф равишда деган ибора-
нинг ўзи керак эмас. Чунки, ўғирлик ҳам, фирибгарлик
ҳам қонунга хилофдир. Шунинг учун биз бу модда мат-
нини «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар-
ини ўғирлик ёки фирибгарлик йўли билан эгаллаш»,
деб ўзгартиришни таклиф қиламиз. Бундан ташқари, бу
модда диспозициядаги «уюшган ёки унинг манфаатла-
рини кўзлаб» деган сўзларни «уюшган гуруҳ томонидан
ёки унинг манфаатларини кўзлаб», деган сўзлар билан
алмаштириш керак.

ЖКнинг 272-моддаси «Гиёҳвандлик воситалари ёки
психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда ўтка-
зиш» деб аталади. Бизнингча, ушбу модда матнини ўз-
гартириб, «Гиёҳвандлик воситаларини ёки психотроп
моддаларни ноқонуний сотиш», деб аташ керак бўлади.
Модда диспозициясининг биринчи қисми ҳам худди шун-
дай ёзилмоғи лозим. Илгариги Кодекснинг шу хил мод-
дасида ҳам, «сотиш» деган ибора тўғри ишлатилган.
Иккинчидан, назарингизда «Гиёҳвандлик ёки психотроп
моддаларни ноқонуний сотиш ёки уларни сотиш мақ-
садида ноқонуний тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш ва бошқа
ҳаракатлар кўрсатилган моддаларни алоҳида қилиб
эмас, балки бир модда таркибида бериш керак, чунки
бу ҳаракатлар ўзининг ижтимоий хавфлилиги, содир
этилиши жараёни билан бир-биридан деярли фарқ қил-
майди. Шунда, бу модда диспозицияси матнини қуйи-
дагича бериш мумкин бўлади: «Гиёҳвандлик воситалари
ёки психотроп моддаларни ноқонуний сотиш мақсадида
тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш ва бошқа ҳаракатлар, шу-
нингдек сотиш.

Учинчидан, агар барибир улар алоҳида модда си-
фатида бериладиган бўлса, 272 ва 273-моддаларнинг
жойи ўзгаради ва биринчи «Гиёҳвандлик воситалари
ёки психотроп моддаларни ноқонуний сотиш учун тай-
ёрлаш, эгаллаш, сақлаш ва бошқа ҳаракатлар», иккин-
чи эса «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп модда-
ларни ноқонуний сотиш» тартибида жойлаштирилиши
лозим. Ана шунда бу моддалар жойлашиши қонунчилик
техникаси талабларига тўла жавоб берган бўлур эди.

Яна, 273-модданинг биринчи ва иккинчи қисмлари
диспозицияси ноаниқ бўлиб, биринчи қисмдан бундай
моддаларни кўп бўлмаган миқдорда ноқонуний тайёр-

лаш, эгаллаш, сақлаш, ташиш ёки жўнатиш кўрсатилган бўлса, иккинчи қисмда худди шундай нарсалар озгинадан кўпроқ тайёрланса, эгалланса ва ҳоказолар учун жавобгарлик белгилайди. Бу ерда бизнингча мантиққа зид нарсани кўриш мумкин. Биринчидан, тайёрланган бундай нарсалар озгинами ёки озгинадан кўпроқми барибир сотиш чун мўлжалланган, орадан бундай фарқлашнинг ҳожати йўқ. Иккинчидан эса, ҳақиқатдан ҳам кўзда тутилган меъёрида оз тайёрланган бўлса ва бундай шахс қўлга тушса, унинг бу моддаларни ҳақиқатдан ҳам сотиш учун тайёрлангани, эгаллагани, сақлаганини, ташиганини ёки жўнатганини исботлаш суд-тергов ходимлари учун ниҳоятда қийин бўлади. Шунинг учун сотиш учун тайёрланган бу огуларни «озгина» ва «озгинадан кўпроқ» деб белгиламасдан, оддий қилиб, «ноқонуний тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш, ташиш ёки жўнатиш», деб кўрсатиш керак. Кейинги қисмда эса тўғридан-тўғри бундай қилмишлар:

а) илгари гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала қилишдан иборат жиноятни содир этган шахс томонидан;

б) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб;

в) озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ жойларида;

г) ўқув юртларида ёки ўқувчилар, студентлар ўқув, спорт ёки жамоат тадбирларини ўтказадиган бошқа жойларда;

д) кўп миқдорда содир этилган бўлса, мол-мулк мусодара қилиниб, етти йилдан ўн йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади... бандлари билан берилиб, охириги баъдида «кўп миқдорда содир этилган бўлса» деб эмас, балки «кўп миқдорда тайёрланган бўлса», — деган ибора билан кўрсатилиши лозим деб ўйлаймиз.

ЖҚнинг 274-моддаси «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни истеъмол қилишга жалб этиш» деб аталади. Илгариги Кодексдан фарқли ўлароқ бу ерда модда диспозицияси аниқ ёзилиб, наркотик воситалар билан бирга психотроп ёки шахснинг ақл-идрокига таъсир этувчи бошқа моддаларни ҳар қандай модда шаклда истеъмол қилиш учун жавобгарлик кўрсатилган. Гарчи бу моддада жавобгарликни огирлаштирувчи ҳолатлар уч банддан иборат бўлса-да, уни содир

этганлик учун белгиланган жазо аввалги Кодексдаги 10 йил ўрнига 5 йилгача деб белгиланган. Гиёҳвандлик кенг тарқалган ҳозирги вақтда гиёҳвандликка жалб қилиш жуда хавфли жиноят бўлиб, жазонинг енгилаштирилиши таажжубланарли ҳолдир. Бизнингча бундай жиноят учун оғирроқ жазо белгиланиши керак эди. Мана шу айтилган фикрларимизнинг қанчалик тўғрилигини мантиқан асосли бўлган кейинги 275-моддада белгиланган жазо муддати тасдиқлаб турибди. Бу нормада «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар ишлаб чиқариш, сақлаш, ҳисобга олиш, бериш, ташиш ёки жўнатишнинг ўрнатилган қондаларини бузганлик учун 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган. Ҳолбуки, эски Кодексда худди шундай жиноят учун 3 йилгача моддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўрсатилган эди.

Янги ЖКнинг 275-моддаси номида ҳам баъзи сўзларнинг нотўғри таржима қилинганини кўриш мумкин. Масалан, «Гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни ўтказиш мақсадини кўзламай қонунга хилоф равишда тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш ва бошқа ҳаракатлар» дейилган. Лекин, бу ерда гап мавҳум тушунча бўлган, «ўтказиш» эмас, балки «сотиш» тўғрисида кетяпти, Тўғрироғи «Гиёҳвандлик моддаларини сотиш мақсадини кўзламай» дейилмоқда. Бу тушунча аввалги Кодексда жуда тўғри берилган эди. Бинобарин, ушбу моддаларга тегишли таҳририй ўзгартиш киритиш лозим бўларди. Янги ЖКнинг XX боби «Жамоат тартибига қарши жиноятлар» деб аталиб, икки моддани ўз ичига олади. Уларнинг бири «Безорилик» бўлиб, бу жиноятнинг элементлари азалдан суд амалиётида учраб келган жиноят ишларидан келиб чиқиб кўрсатилган. Янги Кодексда унинг аввалги таҳририга нисбатан янада аниқроқ, янада батафсилроқ таҳрир қилиниб, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатлар алоҳида бандларга бўлиниб, батафсил кўрсатилади. Фикримизча, модданинг ҳар уч қисмида белгиланган жазо тури ва муддатлари ушбу жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига тўғри келади. Лекин, модданинг биринчи қисми таржимасида бпроз ноаниқлик мавжуд бўлиб, «...ёки ўзганинг мулкига шикаст етказиш ёхуд нобуд қилиш жиддий зарар етказиш билан боғлиқ ҳолда содир қилинса», деб эмас, балки «...ёки ўзганинг мулкига жиддий зарар ет-

казилса ёхуд побуд қилинса» деб таржима қилинса жуда аниқ бўлган бўлур эди.

ЖҚнинг энг охириги 7 бўлими «Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар» деб аталиб, XXI боб — «Бўйсунуш ва ҳарбий шаънга риоя этиш тартибига қарши жиноятлар», XXII боби «Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар», XXIII боб — «Ҳарбий мулкни сақлаш ёки ундан фойдаланиш тартибига қарши жиноятлар» ва XXIV — «Ҳарбий мансабдорлик жиноятлари» бобларини ўз ичига олади. Бу ерда ҳам эски ЖҚдан фарқ қилиб, унда ҳамма ҳарбий жиноятлар фақат 1 бобдагина берилган бўлса, янгида ҳар бир қилмишнинг содир қилинган соҳасига қараб алоҳида бобларга ажратилган.

XXI боб 279-модда (Бўйсунмаслик)дан бошланиб уч қисмга бўлинади. Лекин бу модданинг биринчи қисмида буйруқни бажаришдан очикдан-очик бош тортиш, шунингдек, уни бошқа тарзда қасдан бажармаслик учун 2 йилгача хизмат бўйича чеклаш ёки 1 йилгача интизомий қисмга юбориш жазоси кўзда тутилган бўлса, аввалги Кодексда худди шундай ҳаракатлар учун 1 йилдан 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш белгиланган. Янги ЖҚ да шу модданинг иккинчи қисмида шу ҳаракатлар бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилиши ёки оғир оқибатларга сабаб бўлиши кўзда тугилади. Учинчи қисмда шундай қилмишлар жанговор вазиятда содир этилса оғирроқ жазо назарда тугилади.

Амалдаги Кодекснинг ушбу моддасида бизнингча бундай ҳаракатлар учун ўлим жазосининг кўрсатилмаганлигини ҳамда 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси бериш билан чекланганлик жуда тўғридир.

282-модда жанговар вазиятда бошлиқни ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш учун (агарда бундай ҳаракатнинг амалга оширилиши учун етарли асослар мавжуд бўлса) жавобгарлик белгиланиб, бизнингча эскисига нисбатан таҳрири янгиланган. Чунончи, аввалги Кодекс 229-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилганидек, шундай ҳаракатлар агарда айбни енгиллаштирувчи ҳолатларда содир қилинганда Қуроли Кучлар интизом Уставининг қўлланишига сабаб бўлиши кўрсатилган. Бу янги Кодексдан жой олмаган. Чунки, бусиз ҳам ундай қилмиш учун Уставга мувофиқ чора кўрилиши мумкин. Бундан ташқари, илгариги Кодексда белгиланган шундай қилмиш учун 10 йилгача

озодликдан маҳрум қилишнинг белгиланиши бизнингча тўғридир.

Кодекснинг 286-моддаси «Мародёрлик» деб аталиб, ҳалок бўлганларнинг ёки ярадор бўлганларнинг буюмларини жанговар вазиятда эгаллаганлик учун жавобгарлик белгиланган. Лекин, модда диспозицияси бизнингча жуда ғализ чиққан. Бу ерда «Ҳалок бўлган» ва ярадорларнинг буюмларини жанговар вазиятда эгаллаш...» деб кўрсатилиши унинг мазмунини аниқ бермайди. Шу ўринда аввалги Кодексдаги ана шу номли модданинг диспозицияси фикрни яхши очиб беради. Унда бу модда диспозицияси «Жанг майдонида ўлган ёки ярадор бўлганларнинг нарсаларини талаш, ўғирлаш (мародёрлик), деб берилган. Шунинг учун янги ЖК ушбу моддасининг диспозицияси ҳам ана шу мазмунда берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

«Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар» соби 287—295-моддаларни ўз ичига олади. Ушбу бобнинг 288-моддаси «Дизертёрлик» деб аталиб, у икки қисмдан иборат ва бунда биринчи қисмда оддий аскарлар томонидан, иккинчи қисмда эса шундай қилмишлар офицерлар таркибидан бўлган шахс, прапорщик, мичман ёки ҳарбий хизматни контракт (шартнома) бўйича ўтаётган ҳарбий хизматчи томонидан содир қилинганда келиб чиқадиган жавобгарлик белгиланади. Лекин, шу қилмиш уруш вақтида содир этилганда келиб чиқадиган жавобгарлик ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Ҳолбуки, бу фавқулодда аҳамиятга эга бўлган масаладир. Шунинг учун биз моддага учинчи қисмни ҳам киритиб, «Худди шундай қилмишлар уруш вақтида ёки жанг вазиятида содир этилса, 5 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси билан жазоланади», деб беришни тавсия қиламиз.

298-модда «Ҳалок бўлаётган ҳарбий кемани ташлаб кетиш», деб аталади. Бизнингча, модданинг бундай номланиши нотўғри бўлган. Кема ҳалок бўлмайди, балки ҳалокатга учрайди. Шунинг учун, модда номини ва матнини «Ҳалокатга юз тутган ҳарбий кемани ташлаб кетиш» деб аташ лозим.

292-модда «Ички хизматни ўташ ёки гарнизонда патруллик қилиш қоидаларини бузиш» деб аталиб, шундай қилмиш орқали бирор зарарли оқибат келиб чиқсагина 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазосини кўзда тутади. Биринчидан, бу ерда ҳам 291-моддада кўрсатил-

ганидек, «...қоидаларини зарарли оқибатлар келтириб чиқарадиган тарзда бузиш», деб эмас, балки «...қоидаларини бузиш зарарли оқибатларни келтириб чиқарган бўлса» деб ёзилиши зарур.

Иккинчидан, бизнингча шу моддага қўшимча сифатида яна иккита қисм киритилиши лозим эдики, бу катта аҳамиятга эга. Булар: 1) агарда шу ҳаракатлар оғир оқибатларга олиб келса, 2) шу ҳаракатлар жанговар ҳолатда содир қилинса, шунда модданинг матни анча мукамал бўлар эди.

295-модда «Ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, йўқотиш ёки ишдан чиқариш» деб аталиб, биринчи қисмида ҳарбий хизматчи шахсан ўзи фойдаланиш учун берилган ҳарбий аслаҳа-анжомларни сотиш, фойдаланиш учун бировга берганлиги ёки гаровга қўйганлиги учун жазо белгиланади. Бизнингча, бу ерда жазо фақат сотганлиги ёки гаровга қўйганлиги учун берилиши лозим, бировга берганлиги учун эса Устав бўйича жавоб бериши лозим бўлади. Модда уч қисмдан иборат бўлиб, айбни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида икки ва учинчи қисмларида хизматда фойдаланиш учун ишониб топширилган қурол, ўқ-дори, ҳаракат қилиш воситалари, техника таъминоти буюмларини сақлаш қоидаларини бузиш натижасида уларни йўқотганлик, ишдан чиқарганлик, шунингдек қилмишларни жанговар ҳолатда содир этганлик учун жавобгарлик белгиланган.

ЖКнинг 297-моддаси «Атрофдагилар учун катта хавф манбаи бўлган қурол-яроғ, шунингдек, модда ва буюмлар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш» деб аталади. Бизнингча, модда номини ҳам, матнини ҳам... модда ва буюмлар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш» деб эмас, балки «модда ва буюмлардан фойдаланиш қоидаларини бузиш» деб аташ керак бўлади. Чунки бу модданинг русча матнида «Нарушение правил обращения с оружием», деган ибора «қуролдан фойдаланиш қондасини бузиш» деган маънони беради. «Муомала қилиш» эса одам билан нарса ўртасидаги муносабатга муомала қилиш ибораси тўғри келмайди.

Биз юқорида ЖК махсус қисмининг кўпгина тафсилотлари билан ўқувчини таништириш билан бир қаторда мустақил республикамиз Кодексининг қатор афзалликлари ҳақида сўз юритдик. Шунинг эътирофи этиш зарурки, илгариги шўролар давридаги жиноят қонунларидан ҳозирги қонунларимиз жуда катта фарқ қилади.

Умумбашарий қадриятларни ва халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳисобга олиб тузилган ушбу Кодекс жиноят қонунларининг ҳар томонлама такомиллашаётганидан даълолат беради.

Жиноят қонуни принциплари янгиланган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳозирги даврда бу қонунларнинг қўлланиш жараёни албатта, жиноят ҳуқуқи фани олди-га янгидан-янги муаммоларни қўйиши ва қонунларимиз бундан кейин ҳам тобора такомиллашуви шубҳасиздир. Бинобарин, фан ва амалиёт ходимлари фикр билдиришларини кўзлаб, Кодекс моддалари таҳрирининг янада яхшиланишига қаратилган бир қанча мулоҳазаларни билдирдик. Уйлаймизки, уларни муҳокама қилиш фойдадан холи бўлмас.

Жиний процессуал кодекси

Жиноят ишларини тергов қилиш ва судда кўриш борасидаги муносабатлари **жиноят процессуал Кодекси** билан тартибга солинади. Ушбу Кодекс 1994 йил 22 сентябрда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелдан амалга киритилди.¹ Кодекс 13 бўлим, 61 боб, 581 моддадан иборат бўлиб, улар асосий қондалар ва жиноят процесси принциплари, жиноят процесси иштирокчилари, далиллар ва исбот қилиниши лозим бўлган ҳолатлар, процессуал мажбурлов, жиноят оқибатида етказилган мулкӣ зиёни қоплаш, жиноятларнинг олдини олиш чоралари, реабилитация, процессуал муддат ва чиқимлар, ишни судга қадар юритиш, биринчи инстанция судида иш юритиш, ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асосланганлиги ва адолатлилигини текшириш, алоҳида тоифадаги жиноят ишларини юритиш каби масалаларни қамраб олган.

Ушбу Кодекс ҳам ҳуқуқий давлат қуришга киришган республикамизда барча демократик ҳуқуқий принципларни ҳисобга олган ҳолда тузилган бўлиб, келажакда янада такомиллашиб бориши шубҳасиздир.

Жиноят ижроия Кодекси

Жиний жазони ижро этиш борасидаги ижтимоий муносабатлар **Жиноят ижроия Кодекси** (тўғрироғи жиний жазо ижро Кодекси бўлиши керак) билан тартиб-

¹ Ўзбекистон Республикасининг жиний—процессуал кодекси, Тошкент, «Адолат», 1995 й.

га солинади. Ушбу Кодекс 1997 йил 25 апрелда қабул қилиниб, 1 октябрдан амалга киритилган.¹

Жазо ижроия қонунларининг вазифаси жазо ижросини таъминлаш, маҳкумларни ахлоқан тузатиш, жиноятлар содир этилишининг олдини олиш, маҳкумларнинг ҳуқуқлари, эркинликларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат. (Ўз ЖИҚнинг 2-моддаси).

Жазо ижроия қонунлари адолатпарварлик, инсонпарварлик, демократизм, жазони ижро этишда дифференциация ва индивидуаллаштиришга риоя этиш, мажбурлов воситаларини оқилона қўлланиш ва маҳкумни қонунга ҳурмат руҳида тарбиялашга асосланади.

Кодекснинг умумий қисмида жазо ижроия қонунлари, уларнинг вазифаси, амал қилиши; маҳкумни ахлоқан тузатиш; маҳкумларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари; жазоларни ижро этувчи муассасалар ва органлар, бу органлар фаолиятини текшириш ҳамда назорат қилиш; давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан текшириш: прокурор назорати; жазони ўташ жойлари-га кириш каби масалаларни ўз ичига олади.

Кодекснинг махсус қисмида эса жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишлари тариқасидаги жазоларни ижро этиш; қамоқ тариқасидаги жазони ижро этиш; жазони ижро этиш муассасаларининг турлари, манзил-колониялар, умумий тартибли, қаттиқ тартибли, махсус тартибли колониялар; умумий тартибли тарбия колониялари, кучайтирилган тартибли тарбия колониялари, турмалар, маҳкумларни тергов ҳибсхонасида ёки турмада қолдириш; маҳкумларни жазони ижро этиш учун жўнатиш; жазони ижро этиш муассасаларидаги режим; маҳкумларнинг яшаш жойи, уларнинг овқати, уст-бош билан таъминланиши, тиббий-санитария хизмати; маҳкумларни меҳнатга жалб қилиш, уларнинг иш вақти, дам олиш вақти, улар меҳнатига ҳақ тўлаш; маҳкумлар билан тарбиявий иш олиб бориш, уларнинг умумий таълими, ҳунар таълим ва касб тайёргарлиги; уларга нисбатан қўлланиладиган рағбатлантириш ва интизомий жазо чоралари; ўлим жазосини ижро этиш шартлари ва тартиби; ҳарбий хиз-

¹ Ўзбекистон Республикасининг жиноят ижроия кодекси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й.

матчиларга нисбатан хизмат бўйича чеклаш, қамаш ва интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазоларни ижро этиш; қўшимча жазоларни ижро этиш тартиби ва шартлари; жазони ўташ муддатидан илгари озод қилиш; жазо ижросини тугатиш; жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилиш тартиби; бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этиш; вояга етмаган шахсларга нисбатан мажбурлов чораларини назарда тутати.

Ушбу жазо ижро кодекси аввалгисидан анчагина фарқ қилиб, инсонпарварлик, кенг демократизм асосида тузилган бўлиб, маҳкумларга анча енгилликлар беришни кўзда тутати.

Кодекс нормаларига аниқ риоя қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида қонунийликни мустаҳкамлайди ва қонун устуворлигини таъминлайди.

ҚОНУНИЙЛИК ПРИНЦИПЛАРИ ВА ҚОНУН НОРМАЛАРНИНГ БУЗИЛИШИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Қонунлар демократик қонунчиликнинг негизини ташкил қилади. Тўла қонунчилик ва қонунийлик ўрнатиш учун ҳуқуқнинг барча соҳаларида ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар ишлаб чиқиш зарур. Қонунларнинг ҳозирги такомиллашув даражаси амалдаги қонунларни тадбиқ этувчи одил судлов органлари давлат ва жамоат бирлашмалари системаси мамлакатимизда қонунийликни тўла таъминлашга имкон беради. Қонунлар ҳокимиятнинг олий органи томонидан қабул қилинган ва олий юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий акт бўлиб, у фуқароларнинг хоҳиш-иродасини ифода қилади.

Қонунийлик деб, барча фуқаролар, мансабдор шахслар, корхона, муассаса ва ташкилотлар томонидан қонунларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишини, уларнинг ижро этилишини тушунамиз. Қонунларга қатъий риоя қилиш фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ахлоқий бурчи ва конституцион мажбурияти ҳисобланади. Қонунийлик мустаҳкамланган жойда ҳуқуқ тартибот ҳам жойида бўлади. Ҳуқуқ-тартибот тушунчасига келсак, бу ҳуқуқ нормалари билан белгиланган одамлар ўртасидаги муносабатлар тартиби бўлиб, бунда фуқаролар, мансабдор шахслар, корхона, муассаса, ташкилот ва

бирлашмалар ҳуқуқларини ҳеч қандай тўққинликсиз амалга оширадилар ва мажбуриятларини оғишмай бажарадилар.

Ҳуқуқ-тартиботга риоя қилиш фақат қонун талабларинигина эмас, балки қонунлардан келиб чиқадиган қоида, низом ва бошқа норматив талабларни амалга ошириш демакдир.

Ҳар қандай жамиятда жиноятчиликнинг бўлиши ачинарли ва тоқат қилиб бўлмайдиган ҳол. Афсуски, ҳозир ҳам бу ҳодисаларнинг учраб туришига ижтимоий онгнинг ҳаётдан орқада қолиши, баъзи кишиларнинг ҳали онг, билим, маданий даражаси ва ҳуқуқий онгининг юксак бўлмаганлиги ҳамда хўжалик-бошқарув, маъмурий ва одил судлов органлари фаолиятидаги, шунингдек, тарбия ишимиздаги баъзи нуқсонлар сабаб бўлиб келмоқда. Шу сабабли ҳуқуқнинг айрим соҳаларида қонун талаблари бузилмоқда ва унга қарши барча чоралар билан махсус кураш олиб боришга тўғри келмоқда.

Қонунбузарлик, ҳуқуқ нормасини бузиш нима? Бу ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат, яъни қонунга риоя қилмаслик демакдир. Қонунга хилоф қилмиш ёки ноқонуний ҳаракат деб, ҳуқуқий нормада ман қилинган ҳаракатни содир этиш ёки шахсга юклатилган юридик мажбуриятни бажармаслик, яъни ҳаракатсизликка айтилади. Қонунга хилоф қилмишнинг жиноят деб топиладиган энг хавфли кўринишига қарши давлат мажбурлов чоралари қўлланилади. Шу билан бирга маъмурий ҳуқуқ ва жиноят ҳуқуқида кўзда тутилган жазолар ҳамда тарбиявий чоралар, ишонтiriш усули кенг қўлланилади.

Жиноятчилик билан курашда энг муҳим тадбир профилактика, яъни жиноятчиликнинг олдини олиш, тарбиявий ишларни кучайтириш, одамларга қонун ва ҳуқуқ-тартиботни ҳурмат қилиш руҳини сингдиришдир. Лекин бу тадбирлар натижа бермаган жойда давлатимиз мажбурлов чораларини қўллашга мажбур бўлади. Зеро, ҳар бир фуқаро тўла ишонч ҳосил қилмоғи лозимки, унинг ҳаёти ва соғлиғи, мулки ва ҳуқуқлари, қадр-қиммати ва тинчлигини давлатимиз қаттиқ ҳимоя қилади.

Хизмат вазифаси ва унвонига қарамай ҳамма қонунга бўйсунмоғи қонун олдида барчанинг тенг бўлмоғи ва қонунларни бир хил тушуниб, тўла амалга оширмоғи:

лозим. Қонунга риоя қилиш зарурияти ишчининг ҳам, деҳқоннинг ҳам, хизматчининг ҳам, мансабдор шахснинг ҳаётий эҳтиёжига айланиб бориши лозим. Қонунга амал қилишдан ҳамма наф кўради, сира зиён кўрмайдди, аксинча қонун талабини бузиш ҳамма вақт шахснинг ўзига бирон жиддий зарар ва шикаст етказди ёки қаттиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Қонунийликни таъминлаш бутун жамоатчиликнинг ҳам иши. Қонун шунинг учун ҳурматга сазоворки, у давлатимиз ва жамиятимиз обрў-эътибори билан, давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланади. Қонунларимиз жамият ва шахс манфаатларига мосдир. Уларда барчанинг манфаати ҳисобга олинади. Бизнинг қонунчилик фаолиятимизда ва қонунларимизга хос энг муҳим хусусиятлардан бири шуки, уни амалга оширишнинг мустақкам кафолатлари ҳам мавжуд, Масалан, қонун-қондалар бизнинг маънавиятимиз, ахлоқ нормаларимиздан келиб чиқади ва уларнинг амалга оширилиши бутун ҳокимият ва бутун демократик системамиз томонидан қўллаб-қувватланади. Бизнинг ижтимоий тузумимиз фуқароларнинг барча конституцион ҳуқуқларини: меҳнат қилиш, билим олиш, қариганда пенсия олиш, дам олиш ва бошқа ҳуқуқларни амалга оширишга тўла имкон беради. Бу неъматлар бизнинг иқтисодий қувватимиз билан кафолатланади. Юридик кафолатга келсак, мамлакатимизда жуда бой ҳуқуқ системаси, ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларини тартибга солувчи қонун-қондалар ишлаб чиқилган ва яна ишланмоқда. Уларни оғишмай амалга ошириш ҳамда ҳуқуққа хилоф ҳаракатлар учун фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг юридик жавобгарлиги белгиланган. Қонунларнинг турмуш талабларига тўла мос бўлиши устида зарур ишлар олиб борилиши туфайли улар узлуксиз ривожланиб ва такомиллашиб бормоқда.

Шундай қилиб, бизнинг қонунларимиз ва қонунийликни таъминлаш талаблари қоғозда эмас, реал амалга оширилиши учун барча имкониятлар мавжуд. Шу билан бир қаторда қонунийликни таъминлаш вазифаси ўз-ўзидан бажарилмай, барча фуқаро ва мансабдор шахслардан профилактика ва тарбиявий ишларни янада яхшилашни, аҳолининг умумий билими, маданияти ва ҳуқуқий маданиятини оширишни, ҳуқуқий тарғиботни мустақкамлашни талаб қилади. Вояга етмаганларнинг ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш учун мактабларда

таълим-тарбия ишларини янада кучайтириш, ҳуқуқ билимларини ўқитишни яхшилаш ва ота-оналар учун педагогик ва ҳуқуқий билимларни кенг тарғиб қилиш лозим бўлади. Ана шу йўллар билан биз мамлакатимизда қонунийликни янада мустаҳкамлашга эришмоғимиз мумкин.

Қонунийликни мустаҳкамлаш, жиноятчиликнинг олдини олиш уни камайтириш давлат ва жамият олдига қўйилган программавий вазифа бўлиб, у ҳамманинг ижтимоий масъулиятини оширади ва мансабдор шахсларга, барча фуқароларга катта юридик ва маънавий масъулият юклайди.

ЖИНОЯТ ВА ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИК

Жиноят тушунчаси асосан Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 14-моддасида кўрсатилган бўлиб, ушбу Кодекс билан тақиқланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ва ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят, деб топилади.

Ушбу Кодекс билан қўриқланадиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавфли қилмиш деб топилади.

Жиноят ҳуқуқининг бир соҳаси бўлиб, жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар йигиндисидан иборатдир.

Жиноят ҳуқуқининг манбаи жиноят қонунларидир. Бизда улар жиноий қилмиш содир этган шахсларга нисбатан тегишли жазо қўлланиш йўли билан жиноятчиликка қарши курашиш учун хизмат қилади.

Жиноят ўзи нима? Жиноят муайян ижтимоий хавфли қилмиш бўлиб, уни содир этганлик учун жавобгарлик ЎзР ЖКнинг тегишли моддаларида белгиланган. Фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат, маъмурий ҳуқуқ нормаларини бузиш ҳам жамиятга муайян зарар келтиради. Лекин қонун бузишнинг энг хавфлиси жамият учун хавф туғдирадиган қилмиш бу жиноят ҳисобланади ва уни содир этганлик учун қонунда тегишли жазолар қўллаш кўзда тутилади. Ҳаётимизда учраб турадиган безорилик, ўғирлик, мулкни талон-торож қилиш, порахўрлик, коррупция, одам ўлдириш каби қилмишлар жамият учун ўта хавфли жиноятлар ҳисобланади.

Жиноят деб, ижтимоий ва кенг демократияга асосланган давлат тузумига, шахсга, унинг ҳаётига ва соғлиғига, мулкка, сиёсий меҳнат ва бошқа фуқаролик ҳуқуқларига тажовуз қилишда ифодаланган ва жиноят қонунда кўрсатилган ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликка айтилади.

Демак, у ёки бу қилмишни жиноят деб топиш учун, биринчидан, у ижтимоий хавфли, иккинчидан, жиноят қонунда конкрет кўрсатилганлиги, учинчидан ана шу объектларнинг бири ёки бир нечасига қасддан ёки эҳтиётсизлик билан тажовуз қилган бўлиши керак.

Жиноят ҳар-хил, унинг ижтимоий хавфлилик даражаси ҳам турлича бўлади, у содир этилганда ҳамма вақт зарар келтиради ва ижтимоий хавф туғдиради.

Жиноят қонунда жиноятга моддий тушунча берилади. Агар қилмиш ижтимоий хавф туғдирмаса у жиноят ҳисобланмайди. ЎзР ЖКнинг 36-моддасида жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжуд бўлса-да, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавфли бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят, деб топилмайди дейилган. Фақат бирон жиноятни содир этганлик учун айбдор деб топилган шахсгина жиний жавобгарликка тортилади. Жиноятни қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида содир этган чоғда 16 ёшга тулган ақли нормал шахс жиноят субъекти ҳисобланади.

Жиноят содир этгунга қадар ўн тўрт ёшга тулган шахслар ЎзР ЖКнинг 97-модда қасддан одам ўлдириш, 98-модда — кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш, 104-модда — қасддан баданга оғир шикаст етказиш, 106-модда — кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш, 118-модда — номусга тегиш, 119-модда — жиний эҳтиёжин зўрлик ишлатиб ғайритабiiий усулда қондириш, 137-модда — одам ўлдириш, 164-модда — босқинчилик, 166-модда — талончилик, 169-модда — ўғирлик, 173-модда — ўзганинг мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш тўғрисидаги модданинг иккинчи ва учинчи қисмлари, 220-модда — озодликдан маҳрум этиш муассасаларининг ишини издан чиқарувчи ҳаракатлар, 222-модда — озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш, 247-модда — ўқотар қурол, ўқ дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларини қонунга хилоф равишда эгаллаш, 252-модда — радиактив материалларни қонунга хилоф равишда

эгаллаш, 263-модда — темир йўл, денгиз, дарё, ҳаво транспорти воситачи ёки алоқа йўлларини яроқсиз ҳолатга келтириш, 267-модда — транспорт воситасини олиб қочиш, 271-модда — гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда эгаллаш, 277-безорилик тўғрисидаги модданинг иккинчи ва учинчи қисмларида назарда тутилган жиноятлар учун жавобгарликка тортиладилар.

Янги ЖК жуда ўринли равишда қандай жиноятлар учун ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмаслиги аниқ белгиланган. Булар қуйидагилардир: ЖКнинг 122-моддаси — вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатларни бузиш, 195-модда — атроф-табiiй муҳитнинг иф-модда — ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш, 123-модда — ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш, 127-модда — вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш, 144-модда — фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонунни бузиш, 146-модда — сайлов ва референдум ташкил қилиш, уларни ўтказиш тўғрисидаги қонунни бузиш, 193-модда — экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш, 195-модда — атроф-табiiй муҳитнинг иф-лосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик, 205-модда — ҳокимият ёки мансаб ваколатини сунистьемол қилиш, 210-модда — пора олиш, 225-модда — ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш, 226-модда маъмурий назорат қондаларини бузиш, 230-модда — айбсиз кишини жавобгарликка тортиш, 232-модда — суд қарорини бажармаслик, 234-модда — қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки ҳибсга олиш, 235-модда — кўрсатув беришга мажбур қилиш, 279-модда — бўйсунмаслик, 302-модда — хизматга совуққонлик билан қараш каби моддаларида назарда тутилган жиноятлар учун жиноят содир этгунга қадар ўн саккиз ёшга тўлган шахсларгина жавобгарликка тортиладилар.

Ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар жиноят содир этган шахслар умумий қондаларга мувофиқ ва ЖКнинг умумий қисми олтинчи бўлимида назарда тутилган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда жавобгарликка тортиладилар.

14—16 ёшга етмаган шахслар ижтимоий хавfli ҳаракат содир этганлари ҳолда, улар ва ота-оналарининг

жавобгарлиги масаласини вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар ҳал қилади.

Шуурсиз, яъни руҳий касалликка учраган шахс, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган пайтда ўз ҳаракатларидан ўзига ҳисоб бера олмаган ёки ўзини идора қила олмаган бўлса, у жиноий жавобгарликка тортилмайди. Ақли нормал эмаслиги ёки бошқа касаллиги суд ва тергов органлари томонидан суд психиатрия-экспертизасининг фикрига асосан аниқланади. Ундай шахсларга суд қарори билан медицина характеридаги мажбурлов чоралари қўлланилади. Маст ҳолда жиноят қилиш одатда, жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолат ҳисобланади. Агар ичкиликбозлик руҳий касалликка айланган бўлиб, шахс ўзини идора қила олмаган ёки ўз ҳаракатидан ўзига ҳисоб бера олмаслик даражасига етган бўлса, шуурсиз ҳисобланади ва унга жиноий жавобгарлик ўрнига мажбурий даволаш чораси қўлланилади.

Жиноятнинг зарур белгиларидан яна бири шуки, мазкур ижтимоий хавфли қилмиш албатта Жиноят кодексига кўзда тутилган бўлмоғи керак. Агар у ёки бу қилмиш жамият учун зарарли бўлсада, кодексда кўрсатилмаган бўлса у жиноят ҳисобланмайди. Ундай қилмиш учун шахс маъмурий, интизомий ва бошқа хил жавобгарликка тортилиши мумкин. Ҳар қандай жиноят учун қонунда муайян жазо белгиланган бўлиб, у жиноят ишини кўрган суд томонидангина қўлланилади.

Жиноят таркиби: Ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмишнинг жиноят ёки жиноят эмаслигини аниқлашда жиноят ҳуқуқи фани ишлаб чиққан жиноят таркиби ҳақидаги таълимотга амал қилинмоғи керак. Жиноят деб қараладиган ҳар бир қилмишнинг тўрт томони, яъни тўрт элементи бўлмоғи шарт. Масалан, жиноят объекти, объектив томони, субъекти ва субъектив томони. Муайян қилмиш таркибида ана шу тўрт элементдан биттаси етишмаса ҳам, жиноят таркиби ҳосил бўлмайди. Жиноят таркиби қуйидаги турларга бўлинади: а) оддий таркиб — яъни жавобгарликни оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳолатлари бўлмаган жиноят; б) мураккаб таркиб, яъни жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этилган жиноят; в) жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолатларда содир этилган жиноят:

Жиноят таркиби жиноятнинг ижтимоий-сиёсий ва юридик мазмунини очиб беради ва маълум бир шахс содир этган қилмишни тўғри баҳолашга, уни қонуннинг

тегишли моддаси ва муайян қисми билан аниқ квалификация қилишга, жинойт қонунининг тўғри қўлланишига имкон беради.

Жинойт объекти мазкур жинойтни характерлашда ҳал қилувчи белгидир. Қонун билан қўриқланадиган объекти ҳеч қандай қийматга эга бўлмаса жинойт ҳисобланмайди.

Жинойт объекти жинойт таркибининг бир элементи бўлиб, қилмишни жинойт деб топиш учун албатта, у ижтимоий қийматга эга бўлмоғи керак. Акс ҳолда жинойт таркиби ҳосил бўлиши мумкин эмас. Жинойтнинг умумий объекти бу ижтимоий муносабатлардир.

Жинойт қонуни ана шу муносабатларни қўриқлаш билан бутун жамиятни қўриқлайди. Жинойтнинг махсус объекти бир гуруҳ турдаги жинойтлар учун хос ягона белгиларга эга бўлган объектдир.

Жинойт кодексининг ҳар бир бобига бир хил махсус объектга тажовуз қилувчи жинойтлар киритилган, масалан, одам ўлдириш, баданга шикаст етказиш, жинсий жинойтлар, ҳақорат, туҳмат ва шунинг кабилар шахсга қарши жинойтларга, яъни одам ҳаёти, соғлиғи, озодлиги ва қадр-қимматига қарши жинойтларни кўзда тутувчи бобга киритилган.

Босқинчилик, товламачилик, талончилик, ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш, фирибгарлик, ўғирлик, давлат мулки ва хусусий мулкка қарши қилинган жинойтлар иқтисодийёт соҳасидаги жинойтлар бўлимига киритилган.

Жинойт турини махсус объектлар ёки турдош жинойтлар объекти белгиси билан бобларга ажратиш жинойт кодексининг махсус қисмини тузиш ва қонуншунослик фаолияти учун катта аҳамиятга эгадир.

Жинойт турларининг бевосита объекти бу конкрет ижтимоий муносабатлар бўлиб, жинойт шуларга қарши қаратилган бўлади. Масалан, одам ўлдиришда бевосита объект одам ҳаёти, баданга шикаст етказишда унинг соғлиғи, ҳақорат қилишда қадр-қиммати бўлади. Жинойтнинг предмети деб ўғирланган буюм, қийматлик, сохта пул ва шунинг кабиларга айтилади. Жинойт қуроли ундан фарқ қилиб, милтиқ, пичоқ, қоғоз, бўёқ ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Жинойтнинг объектив томони бу ижтимоий хавфли ва қонунга хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ҳисобланади. Унинг зарурий белгиларига жиний оқибат ва

ана шу ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан жиноят содир этиш натижасида келиб чиққан зарарли оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш киради. Жиноят қилиш усули, вазияти, жойи, вақти кабилар эса унинг факультатив белгилари ҳисобланади.

Жиноятнинг субъектив томони деб, шахснинг ўзи содир этган жиноятга психик муносабатга айтилади. Агар у ижтимоий хавfli қилмишни қасд ёки эҳтиётсизлик билан содир этган ва бу қилмиш учун қонунда жинoий жавобгарлик кўзда тутилган бўлса, у ҳолда жиноят содир этган шахс айбдор ҳисобланиб, суд орқали унга жинoий жазо қўлланилади.

Жиноят қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этилади. Қасд икки хил бўлиб, бири тўғри қасд, яъни муайян жиноят бевосита қасд билан содир этилади. Масалан, айбдор шу жиноятдан келиб чиқадиган ижтимоий хавф ва етказилган шикаст, ёки моддий зарарга кўзи ета туриб, шуни хоҳлаб жиноят содир этади, иккинчиси, жиноят ҳуқуқида эгри қасд, деб юритилиб, бунда жиноятни ана шу жинoий оқибатнинг келиб чиқишини истамайди, лекин шундай бўлса-да, муайян жиноятни содир этади, ундан келиб чиқадиган зарарли оқибатга эса била туриб бефарқ қарайди ва шунга йўл қўяди.

Қонунда эҳтиётсизлик ҳам икки хил. Агар жиноятчи ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида маълум зарар етказиши, яъни ижтимоий хавfli оқибат юз бериши мумкинлигига кўзи етса-да, лекин енгилтаклик билан зарарли оқибатнинг олдини олишни мўлжаллаб ҳаракат қилган ва бундай оқибат юз берган бўлса, у жинoий тарзда ўз-ўзига ишониш дейилади. Агар шахс ижтимоий хавfli оқибатнинг юз беришини олдиндан билмаган бўлса-ю, лекин уни билиши мумкин ва лозим бўлса, бунин жинoий бепарволик дейилади.

Жиноят субъекти юқорида айтганимиздек 16 ёшга тўлган ақли нормал шахс бўлади. Айрим жиноятлар 14 ёшдан бошлаб жиноят субъекти бўлиши мумкин.¹ Мансабдор ва ҳарбий жиноятлар учун фақат мансабдор, ҳарбий хизматчи ҳамда ҳарбий мажбурлар жавобгарликка тортилиши мумкин. Бундай шахслар жиноят ҳуқуқи фанида махсус субъект деб номланади. Қонун бў-

¹ Фақат бир хил жиноят, яъни жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда одам ўлдирганлик учун ЖК 97-моддасининг II-қисмида 13 ёшдан жинoий жавобгарлик белгиланган.

йича қуйидаги икки хил ҳолатда содир этилган ижтимоий хавфли ҳаракат, гарчи у кўринишда жиноятга ўхшасада, жиноят деб топилмайди. Булар: а) зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган қилмиш; б) охириги зарурат ҳолатида содир этилган қилмиш;

Агар қонунда жиноят, деб ҳисобланган бирон муайян ҳаракат зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган бўлса, у жиноят деб топилмайди. Жиноят Кодексининг 37-моддасига бинноан зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган, яъни мудофааланувчи ёхуд бошқа кишининг шахси ёки ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини қонунга хилоф тажовуздан тажовузчига зарар етказган ҳолда ҳимоя қилиш чоғида қилинган ҳаракат, агар зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди. Масалан: мушт кўтарган кишига пичоқ уриш ярамайди, лекин пичоқ ўқталган, кишига бирон жисмоний зарар етказиш ва реал хавф туғилгани ҳолда ўлдириш ҳам қонуний ҳисобланади. Бунда тажовуз ҳақиқий, реал хавф туғдирган бўлиши, мудофаа кучи ҳужум характериға ва туғилаётган хавфға монанд бўлиши лозим. Масалан, темир йўл кўпригини портлатиш пайтида кўпурувчини ўлдириш қонуний бўлади. Лекин биронинг чўнтагиға қўл суққан ўғрини ўлдиришни зарурий мудофаа ҳолатида одам ўлдириш, деб бўлмайди.

Охириги зарурат ҳолатида қилинган ҳаракат ҳам қонуний, деб топилади. Масалан: юқорида кўрсатилган объектларға, яъни давлат ва жамият манфаатларига, шахсға, унинг ҳуқуқиға таҳдид солаётган хавф-хатарни бартараф қилиш учун учинчи шахс ёки мулкка зарар етказиш қонунийдир. Бунда бартараф қилинган хавф-хатар оқибатидан кўра етказилган зарар камроқ бўлмоғи керак. Демак, охириги зарурат ҳолатида ҳаракат қилган шахсининг етказган зарари ёки баданға етказган шикасти жиноят ҳисобланмайди. Чунки, бошқа илож топилмаган ҳолда, у ўз ҳаракати билан келтирган зараридан кўра кўпроқ зарар келишининг олдини олган ва кўп зарар келиши ёки шикаст етиши хавфини бартараф этган бўлади. Масалан, қатор ёғоч уйларға бир четдан ўт кетиб, ёнғин кучайган ва ўт уйларнинг биридан иккинчисига ўтиш хавфи реал бўлган пайтда, ўртадаги қўшни уйни бутунлай бузиб, тезда ёғочларни узоққа олиб бориб ташлаш билан бир неча бошқа уйлар ёнғиндан сақлаб қолинади. Ёки одам босиш хавфи туғилган

да автомобиль ҳайдовчиси уни четга буриб, газбудкага зарар етказадик, бу билан ундан каттароқ зарарнинг олдини олади. Шунинг учун бундай ҳаракатлар қонуний ҳисобланади. Жиноят содир этган шахсни ушлаш мақсадида унга зарар етказиш ҳам жавобгарликни истисно қилади. Агар жиноятчини ушлаш ёки қилинаётган жиноятни тўхтатиш, жиноятчини тийиб қўйиш учун унга мажбуран шикаст етказиш ҳам жиноят ҳисобланмайди. Масалан: ЖКнинг 39-моддасида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлаш вақтида унга зарар етказиш, агар уни ушлаш зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса жиноят деб топилмайди.

Айбдор хоҳишига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан охирига етказилмаган жиноят учун ҳам, муайян жиноятга қасд қилиб, лекин бирон сабаб билан қўзлаган мақсадига етолмаган тақдирда ҳам, шунингдек жиноятга тайёргарлик кўрганлик учун ҳам қонун бўйича жавобгарлик кўзда тутилади. Лекин жиноятга тайёргарлик кўриб, ўз хоҳишига кўра уни охирига етказмасдан қайтса ва етказилиши мумкин бўлган зарарнинг ва жиний оқибатнинг дарҳол олдини олса, ўша қилмоқчи бўлган жинояти учун шахс жавобгар қилинмайди. (ЖКнинг 26-моддаси). Буни жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш дейилади. Лекин аниқ вазиятга қараб жиноятчини ушлаш учун зарур бўлган чораларгина қўлланиши лозим. Акс ҳолда чегарадан чиққан ҳисобланиб, айбдор жавобгар этилади. Масалан: ЖКнинг 101-моддасида шундай дейилади. Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш — уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан жазоланади.

Иштирокчилик. Агар жиноят қилишда бир неча киши қатнашган бўлса, ЖКнинг 27-моддасига биноан ҳамма иштирокчилар ҳам бажарувчи билан бир қаторда ўз айблари учун жиний жавобгарликка тортиладилар. Жиноятни бажарувчи билан бир қаторда **ташкilotчи**, **далолатчи** ва **кўмакчи** ҳам жиноят иштирокчилари деб топилади.

Жиноятни бевосита тўла ёки қисман содир этган ёхуд ушбу Кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа восита-

лардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс бажарувчи деб топилади.

Жиноятга тайёргарлик кўришга ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс ташкилотчи, жиноят содир этилишига қизиқтирувчи шахс далолатчи деб топилади. Воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жиноятчини, жиноят содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиноий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс кўмакчи, деб топилади.

Жиноятда иштирокчилик турлари: оддий иштирокчилик, мураккаб иштирокчилик, уюшган гуруҳ, жиноий уюшма шаклида бўлади. Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктирмай содир этишда қатнашиши оддий иштирокчилик деб топилади. Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этишда иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб аталади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ, деб топилади.

Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолияти билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиноий уюшма, деб танилади.

Ташкилотчи, далолатчи ва кўмакчилар ҳам ЎЗР ЖК Махсус қисмининг бажарувчини жавобгарликка тортиш кўзда тутилган моддаси бўйича жавобгарликка тортиладилар.

Олдиндан тил бириктирган гуруҳ, жиноий гуруҳ ва жиноий уюшманинг ташкилотчилари ҳамда аъзолари тайёргарлик кўриш ёки содир этилишида ўзлари қатнашган барча жиноятлар учун жавобгарликка тортиладилар.

Уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма ташкил этган ёки уларга раҳбарлик қилган шахслар шу гуруҳ ёки уюшма содир этган барча жиноятлар учун, башарти, бу жиноятлар уларнинг жиноий нияти билан қамраб олинган бўлса, жавобгарликка тортиладилар. Суд жиноят ишини кўрганда ҳар бир иштирокчининг бажарган иши, содир этган жинояти ва исботланган айбининг ижтимоий хавфлилики даражасига қараб жазо танлайди.

ЖАЗО ТУШУНЧАСИ, ЖАЗО МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланиладиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир.

Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жинойи фаолиятни давом эттиришига тўқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек, бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади.

Жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсларга нисбатан қуйидаги асосий жазолар қўлланилиши мумкин:

- 1) Жарима;
- 2) Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- 3) Ахлоқ тузатиш ишлари;
- 4) Хизмат бўйича чеклаш;
- 5) Қamoқ;
- 6) Интизомий қисмга жўнатиш;
- 7) Озодликдан маҳрум қилиш;
- 8) Ўлим жазоси;

Маҳкумга асосий жазолардан ташқари қуйидаги қўшимча жазолар ҳам қўлланилиши мумкин:

- 1) Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш;
- 2) Мол-мулкни мусодара қилиш;

Булардан, хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тариқасида жазолар фақат ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси ахлоқ тузатиш колонияларида ўталиб, у ерда жиноятчи меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш, қонунларни ҳурматлаш, қонунларга қатъий риоя қилишга ўргатилади.

Жиноят қонунларида жазо системаси мақсадга мувофиқ тартибда тузилган бўлиб, озодликдан маҳрум қилиш, одатда 15 йилгача, энг оғир жиноятлар учунгина 20 йилгача муддатга тайинланади.

Ўлим жазоси эса ЖК 151-моддаси — агрессия, 152-моддаси — урушнинг қонун ва удумлигини бузиш, 153-моддаси — геноцид, 155-модда — терроризм, 157-модда — давлатга хонлик қилиш, 160-модда — жосуслик каби оғир жиноятлар учун қўлланилади.

Бошқа жиноятлардан ўлим жазоси жавобгарликни

оғирлаштирадиган ҳолатларда 97-модда — қасддан одам ўлдириш, 119-модда — жинсий эҳтиёжини зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш учун тайинланиши мумкин. Ўлим жазоси вояга етмаганлар ва ҳомиладор аёлларга нисбатан қўлланилмайди.

Қўшимча жазо сифатида яна маҳкумга тегишли мол-мулкни мусодара қилиш, муайян вазифани эгаллаш ёки муайян касб билан шуғулланиш ҳуқуқидан, шунингдек, махсус унвон, орден ва медаллардан маҳрум қилиш каби жазолар қўлланилиши мумкин.

Суд жиноят ишини кўрганда жазонинг бу турларидан конкрет ҳолатларни ва айбдорнинг шахсини ҳисобга олиб, лозим топган турини белгилайди. Масалан, енгил жиноят учун жарима солиш ёки ахлоқ тузатиш иши қўлланилса, оғир жиноят қилган шахсга узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси ва қўшимча равишда мол-мулкни мусодара қилиш каби жазоларни тайинлайди. Муайян касб вазифасини суистеъмом этган шахсларни эса, ана шу касб, вазифа ва фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқидан бир йилдан беш йилгача муддатга, қўшимча жазо тариқасида тайинланганда — бир йилдан уч йилгача муддатга маҳрум қилади.

Вояга етмаганларни озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганда тарбия колонияларига юборилади. У ерда жазони ўташ билан бир қаторда улар мактабнинг 9—11 синфи ҳажмида умумий маълумот оладилар ва меҳнат қилиб, ҳунар-касб ўрганадилар.

Жиноий жавобгарлик ёшидаги вояга етмаганлар, ўсмирлар ижтимоий хавфлилиги унча катта бўлмаган жиноят содир қилганларида уларга нисбатан тарбиявий характердаги мажбурлов чоралари қўлланилади. Булар жумласига, жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қисқа муддатли қамоқ жазоси кирadi.

Катта ёшдаги маҳкум озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганларида уни тегишли режимдаги колонияларда ўтайдилар. Бу колониялар ўрнатилган режим характерига қараб тўрт хилга ажратилади: манзил колонияларга, умумий, қаттиқ, махсус. Суд жиноят ишини кўриб, ҳукм чиқарган пайтда айбдор содир этган жиноятнинг оғир-енгиллигига қараб, ана шу режимлардан бирини тайинлайди ва ўз ҳукмида бунини аниқ кўрсатади. Оғир жиноят содир қилган ёки илгари ҳам суд-

ланган шахслар учун жазони қаттиқ режимли колонияларда ўташ тайинланади.

Аёлларга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ учун махсус режимли колония тайинланмайди.

ЖАЗОНИ ЕНГИЛЛАШТИРУВЧИ ВА ОҒИРЛАШТИРУВЧИ ҲОЛАТЛАР

Ҳар бир жиноятнинг ва уни содир этган шахснинг ўзига хос хусусиятлари бор. Жиноятнинг қандай ҳолатларда содир этилиши ва жиноят субъектининг ким эканлиги конкрет қилмишни жиноят кодексининг у ёки бу моддаси билан квалификация қилишда ва жазо тайинлашда, унинг қайси тури ва муддатини белгилашда катта аҳамиятга эга.

Суд жиноят ишини синчиклаб кўриб, ўз ҳукмини чиқараркан, у ана шу жиноятни содир этишда мавжуд бўлган ҳолатларни ҳисобга олиб, жиноят кодексининг муайян моддаси билан жазо тайинламоғи лозим.

Жазони енгиллаштирадиган ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 5-моддасида кўрсатилган. Булар:

а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш;

б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилнш;

в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир этиш;

г) мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёхуд бошқа жиҳатдан қарамлик сабабли жиноят содир этиш;

д) жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорат ёки бошқа ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиш;

е) зарурий мудофаанинг, охириги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир этиш, ижтимоий хавfli қилмишни содир этган шахсни ушлашда, касб ёки ҳўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган асосли таваккалчилик билан зарар етказиш;

ж) вояга етмаган шахснинг жиноят содир этиши;

з) ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши;

и) жабрланувчининг ғайриқонуний ёки ахлоққа зид ҳулқ-атвори таъсири натижасида жиноят содир этиши;

Суд жазо тайинлашда лозим топгани ҳолда булардан бошқа, яъни қонунда кўрсатилмаган ҳолатларни ҳам жавобгарликни енгиллаштирадиган ҳолат деб топиши мумкин.

Жазони енгиллаштиришнинг моҳияти шундан иборатки, суд бундай ҳолатлар мавжуд бўлганда, қонуннинг муайян моддасида кўрсатилган жазонинг максимал муддатини қўлламай, ундан камроқ ёки минимал муддатини, яъни қонун санкциясида бир йилдан уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўзда тутилган бўлса, суд икки ёки бир йиллик муддат тайинлаши мумкин. Агар қонунда бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки шу муддатга ахлоқ тузатиш иши кўрсатилган бўлса, суд жазонинг иккинчи турини белгилаши ёки қўшимча жазо тариқасида мол-мулкни тўла, ёхуд қисман мусодара қилиш кўрсатилгани тақдирда, суд уни қисман мусодара қилиш жазосини тайинлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 56-моддасига мувофиқ қуйидаги ҳолатлар жазони оғирлаштиради:

- а) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан;
- б) ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан;
- в) хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан;
- г) айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатдан ёки бошқа жиҳатдан қарам шахсга нисбатан;
- д) ўта шафқатсизлик билан;
- е) кўпчилик учун хавфли бўлган усулда;
- ж) ёш бола ёки руҳий касаллиги айбдорга аён бўлган шахсдан фойдаланган ҳолда;
- з) жиноят натижасида оғир оқибатларнинг келиб чиққанлиги;
- и) умумий офат шаронтидан фойдаланган ҳолда ёки фавқулодда ҳолат вақтида ёхуд оммавий тартибсизликлар жараёнида;
- к) таъмагирлик ёки бошқача паст ниятларда;
- л) прқий ёки миллий душманлик ёхуд адоват замирида;
- м) бир гуруҳ шахслар томонидан олдидан тил бириктирган ҳолда ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма томонидан;

н) илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши;

о) мастлик ҳолатида ёки гиёҳвандлик воситалари, психотроп ёхуд кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш.

Қонунларимиз оғир жиноятлар учун оғир жазо узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ва ҳатто ўлим жазоси қўллаш билан бир қаторда унча оғир бўлмаган ёки кам аҳамиятли жиноят қилувчиларга енгил жазо беришни ҳам кўзда тутди.

СУДЛАНГАНЛИК

Жиноий жазони ўтаган шахс маълум вақтгача судланган ҳисобланади. Бу ҳолат уни баъзи ҳуқуқлардан чеклаб туради. Бу билан давлат қонун бузган кишини бирмунча вақт кузатиб туриш имкониятига эга бўлади. Судланганлик муддати ўтгандан сўнг эса, шахснинг ҳалол меҳнат қилаётган бошқа ҳар бир киши фойдаланадиган барча ҳуқуқлари тикланади. Аксинча, илгари жиноят қилган шахс судланганлик муддати ўтмасданоқ яна бир жиноят қилгудай бўлса, унга бериладиган жазо кучайтирилади.

ЖКнинг умумий қисмида (56-модда) ҳамда махсус қисмининг бир неча моддаларида илгари судланганлик жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолат деб кўрсатилган.

Судланганлик жиноятнинг оғирлик даражасига қараб, қонунда кўзда тутилган муддатлар ўталгандан кейин автоматик равишда бекор бўлади. Агар шахс озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб бўлганидан кейин унга нисбатан маъмурий жазо ёки интизомий таъсир чоралари қўлланилмаган бўлса, жамоат бирлашмаси, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи, жамоа ёки жазони ўтаб чиққан шахснинг ўзи берган илтимосномасига кўра суд томонидан ЖКнинг 78 моддасида назарда тутилган муддатларнинг камида ярми ўтганидан кейин унинг судланганлиги олиб ташланиши мумкин.

Ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан шахслар ҳамда ўта хавфли рецидивистлар агар улар жазони ўтаб чиққанидан кейин ўн беш йил мобайнида янги жиноят содир этмасалар, суд уларнинг судланганлигини олиб ташлаши мумкин.

Судланганлик авф этиш ёки амнистия акти асосида ҳам олиб ташланади.

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ёки судланганлик олиб ташлаш муддатлари асосий ва қўшимча жазолар ўтаб бўлинган ёки ижро этилган кундан бошлаб ҳисобланади (80-модда).

Агар шахс тайинланган жазодан қонунда белгиланган тартибда муддатидан илгари озод қилинган ёхуд жазо енгилроғи билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддати муддатидан илгари озод қилинган ёки енгилроғи билан алмаштирилган жазонинг амалда ўтаб бўлинган қисмидан ҳисобланади.

«Давлат тили ҳақида»ги Қонун

1989 йилнинг 21 октябрида Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинди ва ўзбек тилига давлат мақоми берилди.

Мазкур Қонунга кўра давлат тили ўзбек тили, деб эътироф этилди ва у ўзбек халқининг маънавий мулки сифатида қонун билан белгилаб қўйилди.

Давлат бошқарув органларида бўладиган мажлислар кенгашлар, турли анжуманлар давлат тилида олиб бориладиган бўлди, қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатлар ўзбек тилида тузиладиган бўлди.

Қонуннинг 24-моддасида таъкидланганидек, шаҳарлар, қишлоқлар, майдонлар, кўчалар, бекатлар, тарихий обидалар ва бошқа жўғрофий-ҳудудий ўринларнинг номлари ягона миллий шаклда берилади ва давлат тилида ёзилади.

Мустақилликка эришилгач, давлат тилига эътибор кучайтирилиб, бу ҳақдаги мавжуд қонунлар янада такомиллашиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси 1993 йил 2 сентябрда «Лотин» ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги Қонуни ва уни амалга киритиш ҳақидаги Олий Кенгаш Қарорида лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини амалга киритиш белгилаб қўйилган. Қонунга биноан 1995 йилнинг 1 сентябридан эътиборан мактабгача тарбия муассасаларида ва умумтаълим мактабларининг биринчи синфларида янги алифбо бўйича машғулотлар олиб бориладиган бўлди.

Давлат тилини бойитиш, қабул қилинган норматив ҳужжатларни янада такомиллаштириш мақсадида Ўз-

бекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» (янги таҳрирда)¹ 1995 йил 21 декабрда Қонун қабул қилинди. Ушбу Қонун 24 моддадан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшайдиган барча миллат вакилларининг манфаатларига мос келди.

«Тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонун

«Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонун Республикада тадбиркорликни ташкил этиш, унинг амал қилиши ва ривожланишининг ҳуқуқий асосларини белгилайди. Ушбу қонун 1991 йил 15 февралда қабул қилинган бўлиб, у 10 моддани ўз ичига олгандир.² Қонун тадбиркорларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мустақиллигига кафолат беради, уларнинг ҳуқуқ ҳамда масъулиятини аниқлайди, тадбиркорларнинг бошқа корхоналар, ташкилотлар, давлат бошқаруви идоралари билан муносабатларини тартибга солади.

Қонун фуқароларнинг тадбиркорлик қобилиятини бутун чоралар билан ишга солиш, уларнинг ишбилармонлигини ошириш, тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий кафолатларини белгилаш асосида бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнларини жадаллаштиришга қаратилгандир.

Тадбиркорлик — мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва мулкий жавобгарлиги асосида, амалдаги қонунлар доирасида ташаббус билан иқтисодий фаолият кўрсатишидир.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик:

— тадбиркорнинг шахсий мол-мулки асосида;
— тадбиркорнинг бошқа фуқаролар ва юридик шахсларнинг мол-мулкларини турли шаклларда жалб этиши асосида;

— тадбиркорнинг давлат ва жамоат ташкилотлари мол-мулкларидан фойдаланиши асосида;

— юқорида қайд этилган шаклларни қўшиб олиб бориш асосида амалга оширилади.

Ҳар қандай шаклдаги тадбиркорлик мулк эгасининг ишлаб чиқариш жараёнида шахсан бевосита иштирок этишига ва (ёки) бошқа фуқароларнинг меҳнатини қўллаш йўли билан фойдаланишига асосланиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й. № 12.

² 1999 й. 14 апрелда Олий Мажлиснинг I-чақириқ XIV-сессиясида «Тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди.

Тадбиркорлик шакллари қуйидагилардан иборат:
— якка тартибдаги меҳнат фаолияти асосида;
— айрим фуқаро томонидан ёлланма меҳнатга жалб этиш асосида амалга ошириладиган хусусий тадбиркорлик;

— бир гуруҳ фуқаролар томонидан ёлланма меҳнатга жалб этиш асосида амалга ошириладиган хусусий тадбиркорлик;

— бир гуруҳ фуқаролар томонидан амалга ошириладиган жамоа тадбиркорлиги;

— юридик шахслар ва фуқароларнинг ўз мулклари ва мулкӣ ҳуқуқларини бирлаштириш асосида амалга ошириладиган ҳамкорликдаги тадбиркорлик.

Тадбиркорнинг ҳуқуқлари:

— қонунларда белгиланган шартларга кўра корхоналар, ташкилотларни вужудга келтириш, таъсис этиш, сотиб олиш ва қайта тузиш йўли билан тадбиркорлик фаолиятини бошлаши ва давом эттириши;

— тадбиркор турли даражада мулкӣ жавобгар бўладиган ўз тадбиркорлик ташкилотини таъсис этиш;

— қонунларга мувофиқ ходимларни мустақил ёллаш ва ишдан бўшатиш;

— тадбиркорликдан қонунларда белгиланган тартибда солиқ солинадиган чексиз миқдорда шахсий даромад орттириш;

— Қонунларга мувофиқ ижтимоӣ таъминланиш ва ижтимоӣ суғурта қилиниш ҳуқуқларига эга.

Тадбиркорнинг мажбуриятлари:

— амалдаги қонунлардан ҳамда ўзи тузган битимлардан келиб чиқадиган барча мажбуриятларни бажариши;

— ёлланиб ишлаётган ходимлар билан қонунларга мувофиқ меҳнат шартномалари (битимлар) тузиши;

— ишга жалб этилган барча ходимлар билан тузилган битимга мувофиқ, корхонанинг молиявий аҳволидан қатъий назар, тўла ҳисоб-китоб қилиши;

— ёлланиб ишлаётган ходимларни ижтимоӣ ва тиббий суғурта қилиши;

— қонунларга мувофиқ, махсус билим, кўникма талаб қилинадиган ишга фақатгина зарур тайёргарликка эга, касб-кори жиҳатидан яроқли ва тегишли маълумотга эга бўлган шахсларнигина жалб этиши шарт.

Қонунларни бузганлик учун тадбиркор мулкӣ ёки қонунларда кўзда тутилган асосларда, суд тартибда

тадбиркорлик фаолиятини тўхтатишга қадар ўзга тарзда жавобгар бўлади.

Мулкий даъволар тадбиркорнинг меросхўрларига ҳам тааллуқли бўлади, лекин улар мерос қилиб қолдирган мол-мулк ҳажмидан ошмаслиги керак.

«Фуқаролик тўғрисидаги» Қонун

1992 йил 2 июлда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонуни 45 моддани ўз ичига олган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида ўз фуқароларининг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилади.¹

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари келиб чиқишларидан, ижтимоий ва мулкый ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тилидан, динга бўлган муносабатидан, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан, машғулотиининг тури ва бошқа ҳолатлардан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар.

Ушбу қонуннинг 4-моддасига мувофиқ қуйидагилар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари бўладилар:

1) келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, машғулотидан қатъий назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда Ўзбекистон Республикасида донмий яшаб турган бошқа давлатларнинг фуқаролари бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар;

2) давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаётганликларини исбот қилган бўлсалар, бошқа давлатнинг фуқаролари бўлмасалар ва ушбу Қонун кучга киргандан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар;

3) Ушбу Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини олган шахслар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг чет элда яшаши Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тўхтатишга олиб келмайди. Улар чет элда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й. № 9.

публикасининг ҳимояси ва ҳомийлигидан фойдаланадилар.

Башарти, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси чет давлатга топширилиши мумкин эмас.

Фуқаролиги бўлмаган шахсларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб тургани ҳолда республика фуқароси бўлмаган ва чет давлат фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар кирди.

Ушбу Қонуннинг 12-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қуйидаги ҳолатларда олинади;

- 1) туғилганда;
- 2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;
- 3) Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларда назарда тутилган асослар бўйича;
- 4) Ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича.

Фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистонда туғилган боласи шу республика фуқароси ҳисобланади.

Ота-онаси номаълум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола шу республика фуқароси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги қуйидаги ҳолларда тўхтатилади;

- 1) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида;
- 2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан;

Ушбу Қонунда назарда тутилган бошқа асосларга биноан.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилишига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги ишларни юритувчи республика давлат идоралари қуйидагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикаси Президенти;

Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги;
Ўзбекистон Республикасининг Ташқи ишлар вазирлиги;

Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ваколатхоналари ва консуллик муассасалари.

Фуқаролик масалаларига оид ариза берувчиларнинг доимий истиқомат жойидаги ички ишлар идоралари орқали, чет элда доимий яшовчи шахслар томонидан эса Ўзбекистон Республикасининг тегишли дипломатия ваколатхоналари ёки консуллик муассасалари орқали топширилади.

Қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси фуқаросига Республика ички ишлар органлари ёки дипломатия ваколатхоналари ёхуд консуллик муассасалари томонидан Республика фуқароси паспорти топширилади. 16 ёшга етмаган болаларнинг ҳужжатларига уларнинг Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига мансублиги ёзиб қўйилади. Республикада яшаб турган, бошқа давлат фуқароси бўлмаган шахсларга ички ишлар органи томонидан фуқаролиги бўлмаган шахсларга мўлжалланган истиқомат гувоҳномаси берилади.

Фуқаролик масалаларига оид аризаларни қабул қилишдан асоссиз бош тортганлик, аризани кўриб чиқиш муддатлари бузилганлик шунингдек, мансабдор шахсларнинг фуқаролик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартибини ва фуқаролик масалаларига оид қарорларни ижро этиш тартибини бузадиган бошқа ноҳақ хатти-ҳаракатлари хусусида улар бўйсунадиган юқори мансабдор шахсга ёки судга қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиниши мумкин.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 1992 йил 9 декабрда қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинган кундан эътиборан кучга кирган.¹

Ушбу Қонун 53-моддадан иборат бўлиб, табиий муҳит шароитларини сақлашнинг, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Қонуннинг мақсади инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар уйғун мувозанатда ривожланишини, экология тизимлари, табиат

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й. № 1.

комплекслари ва айрим субъектлар муҳофаза қилини-
шини таъминлашдан, фуқароларнинг қулай атроф-муҳит-
га эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир.

Республикамизда табиатни муҳофаза қилиш ва та-
биий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги
муносабатлар ушбу Қонун билан, шунингдек, Ўзбекистон
Республикасининг ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари
тўғрисидаги, атмосфера ҳавосини, ўсимлик ва ҳайвонот
дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисидаги ва бошқа қонун-
лар билан тартибга солинади.

Қорақалпоғистон Республикасида табиатни муҳофаза
қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Рес-
публикасининг қонунлари билан тартибга солинади.

Табиатни муҳофаза қилишдан мақсад:

— инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни
сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор иж-
тимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида
табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб
фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиш;

— жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бой-
лигини сақлаб қолиш;

— экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб та-
биат объектлари хил-хиллигини сақлаб қолиш;

— экология хавфсизлигини таъминлаш;

— табиат объектлари билан боғлиқ маданий мерос-
ни асраб қолишдир.

Табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришиш
учун давлат ҳокимияти маҳаллий идоралари, вазирлик-
лари ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилот-
лар, фермерлик ва кооператив хўжаликлар, шунингдек,
айрим шахслар хўжалик, бошқарув ҳамда бошқа фао-
лиятни амалга ошириш жараёнида қуйидаги қондалар-
га амал қилишлари керак:

— инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва
экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш,
одамларнинг экологик жиҳатдан хавфсизлиги, инсон ва
унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғам-
хўрлик қилиш;

— фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга
эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим
муассасаларида экология ўқувининг мажбурийлиги;

— жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий
манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлашти-
риш;

— табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

— экология экспертизаси ўтказишнинг мажбурийлиги;

— табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

— табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф-муҳит ва инсон саломатлиги учун зарарли тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

— табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

— табиатни муҳофаза қилиш соҳасида илмий-регионал ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

— табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун маъмурий ва жиноят қонунларига асосан жавобгар бўлиш.

Республикамиз аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлод учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Ана шу мақсадда мамлакатимиз аҳолиси табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоат ташиқлотларига бирлашиш, атроф муҳитнинг аҳволи ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирларга доир ахборотларни талаб қилиш ва олиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига рноя этиши шарт.

Ушбу қонуннинг оғишмай бажарилиши республикамиз табиий муҳитининг яхши сақланишига, экологик жиҳатдан покиза бўлишига ва халқимизнинг тинч-фаровон яшашига олиб келади.

«Ветеринария тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Ветеринария тўғрисида»ги қонуни 1993 йил 3 сентябрда қабул қилиниб, эълон қилинган кунидан амалга киритилган¹. Ветеринария — ҳайвонларни турли касалликлардан муҳофаза қилиш, уларни даволаш, аҳолининг юқори сифатли чорва-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й. № 9.

чилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш, ветеринария-санитария муаммоларини ҳал қилишга доир давлат, жамоат, хўжалик ва махсус ветеринария тадбирлари мажмуидан иборатдир.

Ветеринариянинг асосий вазифаларига:

— ҳайвонларни (чорва моллар, паррандалар, мўйнали ва бошқа ҳайвонларни, балиқлар, асаларилар, ҳайвонот боғларидаги, тажриба хоналаридаги жониворларни) касалликлардан ҳимоя қилиш;

— аҳолини одам ва ҳайвонлар учун умумий бўлган касалликлардан муҳофаза қилиш;

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудини бошқа давлатлар ҳудудидан ҳайвонларнинг юқумли касалликлари олиб киритилишиндан муҳофаза қилиш;

— ветеринария ходимлари тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;

— фан ва техника ютуқларини ветеринария амалиётига тадбиқ этиш;

Давлат ветеринария хизматини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Давлат ветеринария бош бошқармаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг давлат ветеринария бошқармалари, уларга бўйсунувчи ветеринария бўлимлари, ҳайвонлар касалликларига қарши кураш станциялари (туман ветеринария станциялари, диагностика марказлари, ветеринария шифоналари, лабораториялари, экспедициялари, бозорлардаги ветеринария санация экспертизаси лабораториялари амалга оширадilar.

Идоравий ветеринария хизмати вазирлик, идора, корхона муассаса ва ташкилотлар тасарруфида бўлиб, ветеринария мутахассислари ўз вазифа ваколатлари доирасида ҳайвонларга идоравий ветеринария назорати ва ветеринария хизмати кўрсатишни амалга оширади.

Хусусий ветеринария хизмати билан ветеринария врачлари бўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва бошқа ветеринария фельдшерлари ва техниклари, ветеринария врачлари назоратида шуғулланиши мумкин.

Республикамиздаги чорва ва уй ҳайвонларида 80 дан ортиқ тур юқумли, гижжа касалликлари учрайди. Уларнинг олдини олиш чора-тадбирлари, эмлаш, гижжасизлантириш ишлари олиб борилади. Лекин баъзида ҳайвонлар ўртасида қутуриш, лептоспироз, сальмонеллез, қорасон, гемонхоз ва бошқа шу каби касалликлар вақти-вақти билан чорвага зарар келтирмоқда.

- Давлат ветеринария хизмати:

— ҳайвонларнинг касалликларини аниқлаш, ем-хашак ва ичимлик сув сифатини баҳолаш мақсадида лаборатория-клиник ҳамда бошқа тадқиқотлар ўтказиши;

— касалликларнинг келиб чиқиши ва ҳайвонларнинг нобуд бўлишининг сабабларини таҳлил қилди, бундай ҳолларнинг олдини олиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқади, ҳайвонларни даволаш ишларини ташкил этади;

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудини четдан ҳайвонларнинг юқумли касалликлари кириб келишидан қўриқлаш, моллар, ҳайвонотга мансуб маҳсулотлар ва хом-ашё, ем-хашак, озуқабоп қўшимчалар ва чорвачиликда қўлланиладиган бошқа воситаларни тайёрлаш, ташқиш, хорижга чиқариш ва хориждан келтириш устидан назоратни амалга оширади;

— барча чорвачилик объектлари, қушхоналар, гўшт-сут ва бошқа чорва маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар, бозорлар ва хом-ашё омборларининг ветеринария назорати остидаги объектларга кеча-кундузнинг исталган пайтида бемалол, монетликсиз кирадилар ва ветеринария қонунларининг бузилганлиги ҳолларини бартараф этиш хусусида ҳамма учун мажбурий кўрсатмалар берадилар;

— ҳайвон эгалари, ҳайвонотга мансуб маҳсулотларини қайта ишлаш, сақлаш, сотиш билан шуғулланувчи ташкилотлар, шунингдек, фуқаролар ва ветеринария мутахассислари ушбу қонун асосида чиқарилган ҳужжатлар ва ветеринариянинг бошқа талабларини бажаришлари устидан назоратни амалга оширадилар;

— ветеринария дори-дармонлари, биологик, кимёвий ва бошқа дорилар ишлаб чиқарилишини ҳамда улардан чорвачилик ва ветеринарияда фойдаланишни назорат қиладилар.

Ҳайвон ва чорвачилик маҳсулотларининг эгалари:

— ўз маблағлари ҳисобига ҳайвонлар юқумли касалликларига чалинишининг олдини олишга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари;

— касал ҳайвонларни даволатишлари, зарур бўлган ветеринария мутахассисининг кўрсатмасига биноан сўйиш ёки йўқ қилиб ташланишини таъминлашлари;

— ҳайвон сотиб олинганлиги тўғрисида муайян ҳудудга хизмат кўрсатувчи тегишли ветеринария хизматига хабар бериши;

— ветеринария хизматининг ҳайвонларни юқумли

касалликлардан муҳофаза этиш юзасидан берган тақдимномаларини бажариши;

— чорвачилик фермаларини, ҳайвонлар ҳамда чорвачилик маҳсулотлари сақланадиган бинолар, иншоотлар, шунингдек, яйловлар, сув ҳавзалари, мол ҳайдаб ўтиладиган йўллар, темир йўл бекатлари, ярмаркалар, бозорлар, сўйиш пунктлари, гўшт комбинатлари, сепаратор бўлимлари, сут пунктлари ва заводларини лозим бўлган ветеринария станция ҳолатида сақлашлари лозим.

Ветеринария тўғрисида қонунларни бузишда айбдор бўлган шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ интизомий, моддий, маъмурий ва жиноий жавобгар бўладилар.

Ушбу қонун ҳайвон ва паррандалар дунёсини соғломлаштиришга, улар ва инсонлар касаллигининг олдини олишга қаратилган бўлиб, унинг пухта бажарилиши бу соҳада тегишли тартиб интизом ўрнатилишига олиб келади.

«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун

«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун. Республикамизда сув хўжалиги халқ хўжалигининг энг муҳим тармоқларидан бири бўлиб, аҳоли ҳамда халқ хўжалигининг сувга бўлган эҳтиёжини қондириб келмоқда.¹

Сув хўжалиги тизимида мелиорация қурилишини Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги ва Ўзсувқурилиш» давлат концерни олиб боради.

Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги тизимида бир қанча корпорация ва бирлашмаларнинг ҳар бири уз тизимида ўнлаб саноат ва қурилиш индустриясига эга. Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги тизимида илмий-текшириш институтлари, ўқув-юртлари, лойиҳа-изланув ташкилотлари фаол янтар кўрсатади. Булардан «САНИИРИ» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Сувлойиҳа», «Фарғонадавсувлойиҳа» институти, Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш инженерлари институти, республика вилоятларидаги 5 ўрта махсус ўқув юрти (Тошкент ва Андижон мелиорация ва сув хўжалиги коллежлари, Самар-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й. № 5.

қанд, Сурхондарё, Урганч гидромелиоратив техникумлари) фаолият кўрсатиб келмоқда.

Утган вақт ичида Мирзачўл, Қарши, Жиззах ва Сурхон—Шеробод чўллари ўзлаштирилиб, у ерларга асосан пахта экини экилди.

Ириқ суғориш каналларидан Бўзсув, Зах, Занг, Эски Жун, Янги Жун, Қумқўрғон, Янгиариқ каналлари қайта қурилди, бир қанча гидротехника иншоотлари янгиланди. Марказий Фарғонани ўзлаштириш муносабати билан Катта Фарғона канали реконструкция қилинди, Тошкент вилоятида Оҳангарон сув омборининг биринчи навбати, Юқори Чирчиқ сув узели, Бухоро вилоятида Қуйимозор сув омбори, Сирдарё вилоятида Жанубий Мирзачўл магистрал канали қурилиб, фойдаланишга топширилди.

Ана шу соҳада 1993 йил 6 майда «Сув ва сувдан фойдаланиш» тўғрисида қонун қабул қилинди. Бу қонун республикада сувга доир муносабатларни тартибга солиш, ундан оқилона фойдаланишни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қонун 199 моддани ўз ичига олган. Унда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари: сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорати; сувнинг ҳолатига таъсир этувчи корхоналар, иншоотлар ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш ва ишга тушириш; сувдан фойдаланиш турлари; сув объектларини фойдаланишга бериш тартиби ва шартлари; сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари; сувдан фойдаланишга доир инзоларни ҳал қилиш, сув тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик ва бошқа ҳуқуқий масалалар кўрсатилган.

«Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонуни 1993 йил 2 сентябрда қабул қилиниб, эълон қилинган кундан эътиборан амалга киритилди.¹

Ушбу Қонун 25-моддадан иборат бўлиб, шаҳарча,

¹ 1999 йил 14 апрелда Олий Мажлиснинг 1-чақириқ XIV сессиясида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги ушбу қонун янги таҳрирда қабул қилинди.

қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашишга доир ўз ҳуқуқларининг рўёбга чиқарилишида фуқароларга кўмаклашади, ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал қилади, оммавий-маданий тadbирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларини, Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларининг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳудудий принцип бўйича тузилади, бу органлар иш олиб борадиган ҳудудларни фуқароларнинг таклифига кўра туман, шаҳар ҳокими белгилайди, ушбу қарор кейинчалик тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Йиғинлар ишида ўн саккиз ёшга етган ва мазкур ҳудудда доимий яшовчи фуқаролар қатнашади.

Ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, уларнинг фаолият тартиби, уларнинг кўрсатишини ташкил этиш ҳамда ваколат кўлами ушбу Қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунлари билан тартибга солинади. Бу орган юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади ва герб тасвири туширилган, белгиланган намунадаги муҳрига эга бўлади.

Фуқаролар йиғинини раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишилган ҳолда заруратга қараб чақиради.

Раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини фуқаролар йиғини (йиғилиш) тегишли туман, шаҳар ҳокими билан келишилган ҳолда сайлайди.

Маслаҳатчиларнинг таркибининг эса йиғин белгилайди. Маслаҳатчиларнинг номзодларини йиғилиш раиси тавсия этади.

Раис ва маслаҳатчилар уларга йиғинда ҳозир бўлган фуқароларнинг ярмидан кўпроғи овоз берса, сайланган ҳисобланадилар.

Фуқароларнинг йиғини — ўзини-ўзи бошқариш органининг фаолият дастури ҳамда харажатлар сметаси,

аҳоли пунктларини ободонлаштириш ва санитария ҳолатини яхшилашга доир тadbирлар режалаштиришни тасдиқлайди;

— қонунларда белгиланган тартибда ўз ҳудудда кичик корхоналар, кооперативлар, устахоналар, халқ ҳунармандчилиги цехларини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади;

— йиғиннинг, маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг chegarаларини ўзгартиришга, кўча, майдон ва бошқа жойларнинг номини ўзгартиришга доир масалаларни кўриб чиқади ҳамда тегишли давлат органларига таклифлар тайёрлайди;

— Ўзбекистон республикасининг қонунларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқол)нинг ваколатларига қуйидагилар кириб, булар;

— Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва маҳаллий ҳокимият органларининг қарорларини бажаришга доир ишларни ташкил этади, фуқароларнинг моддий ва уй-жой, майший шароитларини яхшилаш тўғрисида ғамхўрлик қилади;

— Қонунларда кўзда тутилган ҳолларда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, суд идораларида, корхона, муассаса ва ташкилотлар билан бўладиган муносабатларда фуқаролар манфаатларини ҳимоя қила олади;

— фуқароларнинг ҳудудни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришда, оммавий-сиёсий тadbирларда қатнашишларини ташкил этади.

— дўконлар, ошхоналар, чойхоналар, бозорлар иши, савдо қондаларига риоя этилиши, фуқароларга маданий хизмат кўрсатиш таъминланиши устидан жамоатчилик назоратини ташкил қилади;

— аҳоли пунктлари, сув таъминоти манбалари, уй-жойлар, мактаблар ва бошқа муассасаларнинг санитария ҳолати устидан назорат қилинишига кўмаклашади;

— қабристонлар, қардошлик қабрлари ва бошқа мазорларни саранжом сақлаш юзасидан жамоатчилик ишларини ташкил қилади;

— деҳқон хўжаликларининг оилавий мулк тақсимотларини рўйхатга олади, ўз ҳудуди доирасида яшовчиларни ҳисобга олиб боради;

— иморат қуриш қондаларига риоя этиш, хонадонларга туташ жойларнинг ораста бўлиши, жониворларни сақлашга онд ветеринария қондаларини бажариш устидан жамоат назоратини ташкил қилади;

— аҳоли пунктларида ёнғинга қарши тадбирлар ўтказишни ташкил этади, зарур бўлганда эса тиббий офатларга қарши курашга ва уларнинг оқибатини тугатишга фуқароларни жалб этади;

— тегишли ҳудудда жамоат тартибини таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига кўмаклашади;

— ҳарбий хизматга мажбур шахслар ва чақирилувчиларни ҳарбий комиссиариатларга чақириётганликларидан хабардор этишни ташкил қилади, аҳолини фуқаро мудофаасига доир тадбирлар ўтказишга жалб этади;

— вояга етмаганлар назоратсиз қолишининг олдини олишга доир жамоатчилик ишларини ташкил этади, ота-онасининг қарамоғисиз қолган болаларни тегишли давлат муассасаларига жойлаштиришга, шунингдек, ёшларни ишга жойлаштиришга кўмаклашади;

— аҳоли ўртасида лекция, маъруза ва суҳбатлар ўтказишни ташкил қилади, фуқароларга мунтазам равишда кино хизмати кўрсатишга, китоб савдосини ривожлантиришга, газета ва журналларнинг тарқатилишига ёрдамлашади, меҳнаткашлар оммавий равишда дам оладиган ҳудудларни ташкил этишга, спорт иншоотлари тармоғини ривожлантиришга кўмаклашади;

— тегишли ҳудудда байрам кунлари ва шонли саналар муносабати билан оммавий тадбирлар ўтказишни ташкил қилади;

— фуқароларга уларнинг шахсини, оилавий ва мулкий аҳолини тасдиқловчи маълумотномалар ҳамда Ўзбекистон Республикасининг қонунларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар беради.

Ўзини-ўзи бошқариш органлари ўзларига берилган ваколатлар доирасида қарорлар қабул қиладилар. Бу қарорларни тегишли ҳудудда яшайдиган барча фуқаролар адо этишлари шарт. Ўзини-ўзи бошқариш органларининг қонунларига зид ҳужжатларини халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари ёки тегишли ҳокимлар бекор қиладилар.

Ўзини-ўзи бошқариш органларининг қарорлари, шунингдек, раис (оқсоқол)нинг хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилиниши мумкин.

Ушбу Қонуннинг жойларда тўла амалга оширилиши, унинг мазмунида назарда тутилган чора-тадбирларнинг аниқ бажарилиши тегишли ҳудудларда тўла-тартиб ўрнатилишига, жамоат тартибининг намунали сақланишига уй-жой ва маҳаллалар тоза тутилишига олиб келиши шубҳасиздир.

«Фуқароларнинг муурожаатлари тўғрисида» Қонун

1994 йилнинг 6 майдаги фуқароларнинг муурожаатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонунида¹ фуқароларнинг давлат органларига, жамоат бирлашмаларига мулчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга муурожаат қилиш ҳуқуқини ифода этувчи асосий қоидаларни, шунингдек, фуқароларнинг муурожаатларини кўриб чиқиш тартиби ва муддатларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ва бошқа қонунларда ўзларига берилган ҳуқуқ ва эркинликларни рўёбга чиқара бориб;

— ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоялаб муурожаат қилишга;

— давлат ва жамоат бирлашмаларининг ваколатли органлари бузилган ҳуқуқларини тиклашига ҳақлидилар.

Муурожаатлар якка тартибда ёки жамоа бўлиб ифодаланган бўлиши мумкин ҳамда оғзаки ёки ёзма шаклдаги таклиф, ариза ёхуд шикоят кўринишида киритилади.

Муурожаатларда фуқароларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган, таклиф, ариза ёки шикоятлар моҳияти баён этилган бўлиши лозим.

Муурожаатлар 5 кун муддатдан кечиктирилмай тегишли органлар ва мансабдор шахсларга жўнатилади ва бу ҳақда фуқарога маълум қилинади.

Фуқароларнинг оммавий ахборот воситаларига йўллаган муурожаатларидан жамоат фикрини ўрганиш ва матбуотда акс эттириш учун фойдаланилади.

Таклифлар фуқароларнинг давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг фаолиятини яхшилишига қаратилган муурожаат-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й. № 5.

лардир. Давлат органи, корхона, муассаса, ташкилот таклифни ҳар томонлама кўриб чиқиши ва унинг натижасини фуқарога маълум қилиши шарт.

Аризалар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш тўғрисида илтимос баён қилинган мурожаатлардир.

Аризаларни кўриб чиқувчи органлар:

— аризаларни ҳар томонлама, ҳолисона ва ўз вақтида кўриб чиқишлари;

— қонунга асосланган қарорлар қабул қилишлари ва уларнинг ижросини таъминташлари;

— аризаларни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида фуқароларга маълум қилишлари шарт.

Аризада баён қилинган талабларни қондиришнинг рад этилиши фуқарога рад этишнинг сабаблари кўрсатилган ҳолда ёзма тарзда маълум қилинади.

Шикоятлар давлат органларининг, жамоат бирлашмаларининг мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари ёхуд қарорлари туфайли фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тиклаш талаб қилинган мурожаатлардир.

Давлат органи, ташкилот ва муассасаларга шикоят билан мурожаат қилган фуқаро:

— шикоятни текшираётган шахсга ўз далил исботларини шахсан баён қилиши;

— текширишга доир материал билан танишиб, таништириш;

— қўшимча материаллар тақдим этиш;

— адвокат ёки бошқа шахснинг хизматларидан фойдаланиш;

— етказилган зарар қонунда белгиланган тартибда қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахслари ўз ваколати доирасида:

— шикоятларни ҳолисона, ҳар томонлама ва ўз вақтида текширишлари;

— шикоятга сабаб бўлган ноқонуний қарорни бекор қилишлари ёки ўзгартиришлари, ғайриҳуқуқий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш юзасидан шошилинч чоратадбирлар кўришлари, қондабузарликларга олиб келган сабаблар ва шарт-шароитларни аниқлашлари;

— Фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари тикланишини, шикоят муносабати билан қабул қилинган қарор амалда ижро этилишини таъминлашлари;

— шикоятни текшириш натижаси ва қабул қилинган қарор ҳақида фуқарога ёзма тарзда маълум қилишга ҳақлидирлар.

Ариза ва шикоятлар давлат органига, жамоат бирлашмасига, корхона, муассаса ва ташкилотга тушган кундан эътиборан бир ойгача муддат ичида ҳал этилади, улар масалани моҳиятан ҳал этишлари, қўшимча ўрганишларни ва текширишларни талаб қилмайдиган масалаларни эса 15 кундан кечиктирмай ҳал этишлари шарт.

Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида қонун талабларига риоя этилиши устидан назоратни давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, ўзларига бўйсунувчи корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, таъминлайдилар.

Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонунларига риоя этилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ҳамда унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширадилар. Улар ўзларига берилган ваколатларга мувофиқ фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашга, қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга ҳуқуқбузарларни жавобгарликка тортишга қаратилган чора-тадбирларни кўрадилар.

Ушбу қонунда кўрсатилишича фуқароларнинг шикоятларини хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят қилинаётган органлар ёки мансабдор шахсларнинг ўзига жўнатиш таъқиқланади.

«Адвокатура тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Адвокатура тўғрисида»ги Қонуни 1996 йил 27 декабрда қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинган кундан эътиборан амалга киритилган.¹

Адвокатура — ҳуқуқий институт бўлиб, у адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил кўнгилли, касбий бирлашмалардан

¹ 1998 й. 25 декабрда Олий мажлисининг XIII-сессиясида Адвокатлик фаолияти кафолатлари ва адвокатларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида қонун янги таҳрирда қабул қилинди.

иборатдир. Адвокатура Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ мамлакатимиз фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқароллиги бўлмаган шахсларга, корхоналарга, муассасаларга юридик ёрдам кўрсатади.

Жисмоний ва юридик шахсларга юридик ёрдам кўрсатиш мақсадида адвокат:

— ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар беради ва тушунтиради;

— ҳуқуқий хусусиятдаги аризалар, шикоятлар ва бошқа ҳужжатларни кўриб чиқади.

— фуқаролик ишлари ҳамда маъмурий ҳуқуққа оид ишлар бўйича судда ва бошқа давлат органларида, жисмоний ва юридик шахслар олдида вакилликни амалга оширади;

— жинсий ишлар бўйича дастлабки терговда ва судда ҳимоячи, жабрланувчининг вакили, фуқаровий даъвогар; фуқаровий жавобгар сифатида иштирок этади;

— тадбиркорлик фаолиятига юридик хизмат кўрсатади.

Адвокат қонунларда ман этилмаган бошқа хил масалалар юзасидан юридик ёрдам ҳам кўрсатиши мумкин.

Адвокат ўз касбий фаолиятида амалдаги қонун талабларига риоя этиши, унга юридик ёрдам сўраб мурожаат этган жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя этиш учун қонунда кўзда тутилган восита ва усуллардан фойдаланиши шарт.

Адвокат муайян иш бўйича ёрдам кўрсатаётган ёки аввал юридик ёрдам кўрсатган шахсларнинг манфаатлари ишни олиб боришни сўраб мурожаат этган шахсларнинг манфаатларига зид келган ёки у судья, прокурор, терговчи, сирштирув ўтказувчи шахс, жамоат айбловчиси, суд мажлиси котиби, эксперт, мутахассис, жабрланувчининг, фуқаровий даъвогарнинг, фуқаровий жавобгарнинг вакили, гувоҳ, ҳолис, таржимон сифатида иштирок этган, шунингдек ишни дастлабки тергов қилишда ёхуд судда адвокатнинг қариндоши бўлмиш мансабдор шахс иштирок этган ёки иштирок этаётган бўлса, ҳудди шунингдек, адвокат бевосита ёки билвосита шу ишдан шахсан манфаатдор бўлган ва бу ҳол унга ўз ишнини топширган шахсларнинг манфаатларига зид келадиган ҳолларда юридик ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги топшириқни қабул қилишга ҳақли эмас.

Адвокат кимнинг манфаатларини ҳимоя қилиш топшириғини олган бўлса, ўз ваколатларидан шу шахснинг зарарига фойдаланишга ҳамда гумон қилинувчини, айбланувчини, судланувчини ҳимоя қилишдан бош тортишга, агар миждознинг ўзи уни бундан озод этмаса, ҳақли эмас.

Жиноят ишни кўриб чиқишда қатнашишга тайинланган адвокат фуқаронинг ҳақ тўлашга имкони йўқлигини важ қилиб, унга юридик ёрдам кўрсатишдан бош тортишга ҳақли эмас.

Адвокат давлат хизматида туриши мумкин эмас.

Адвокатнинг касбга оид ҳуқуқлари, шаъни ва қадрқиммати қонун билан қўриқланади. Адвокатнинг касбий фаолиятига у ёки бу тарзда аралашини, улар ўз касбий вазифаларини бажараётганда олган муайян маълумотларни ошкор этишни талаб қилиш, шунингдек, адвокатлар бирлашмаларининг мансабдор шахсларидан ва техник ходимларидан худди шундай маълумотларни талаб қилиш таъқиқланади. Адвокат ўз касбий вазифаларини бажараётганида унга бирор-бир шаклда таъсир ўтказишга йўл қўйилмайди.

Адвокатнинг иш юзасидан ҳуқуқий нуқтан назари хусусида суриштирув органлар терговчи, прокурор, тақдимнома киритиши, шунингдек, суд хусусий ажрим чиқариши мумкин эмас.

Адвокат бирон ижтимоий хавфли қилмиш содир этганида эса унга нисбатан жиноят иши Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар томонидан қўзғатилиши мумкин.

«Адвокатура тўғрисида»ги Қонун 17 моддадан иборат бўлиб, унга оғишмай амал қилиш, адвокатнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлайди, у ўз вазифасини мустақил равишда, қатъий туриб, амалга оширишга имкон беради. Клиентларга унга нисбатан ишонч туғдиради ва ниҳоят ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасида қонунийликка, қонун устуворлигини таъминлайди.

«Қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш ҳақида»ги Қонун

«Қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши. Мамлакатимизда мустақилликнинг биринчи

кунлариданоқ қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилганлигидан далолатдир.

Санациялаш — бу иқтисодий ночор корхоналарни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуасидир.

Санация қилишдан асосий мақсад иқтисодий танг аҳволга тушган қишлоқ хўжалик корхоналарининг тўловчанлик қобилиятини тиклаш ва молиявий жиҳатдан соғломлаштириш демакдир. Санация қуйидаги тарзда амалга оширилади:

— қарзларни ўзаро ҳисоб-китоб қилишни ташкил этиш;

— давлатдан олинган кредитлар, фонд устамалари, солиқ йиғимлари ва бошқа мажбурий тўловлар муддатини санация пайтида тўхтатиб туриш;

— ишлаб чиқаришни рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашга қайта ихтисослаштириш;

— ташқи бошқарувни жорий этиш;

— қишлоқ хўжалик корхонасининг тўлов қобилиятини тиклашдан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молнявий ёрдам кўрсатиш.

Олий Мажлиснинг X сессиясида қабул қилинган ушбу қонунда кўрсатилган тадбирлар, бу қонуннинг мақсади ва вазифалари асосий қишлоқ хўжалиги корхоналарининг банкротлиги тўғрисида иш қўзғатишдан илгари амалга оширилади, қишлоқ хўжалик корхонасининг тўлов қобилиятини, иқтисодий қувватини тиклаш ва келгусида унинг фаолиятини самарали бўлиши учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалиги корхонасини санация қилишнинг асосий вазифаларига:

— қишлоқ хўжалиги корхонасининг фаолиятини ташкил этиш ва уни бошқаришни такомиллаштиришга қаратилган зарур ўзгартиришларни амалга ошириш;

— рақобатбардош маҳсулот етиштириш ва уни реализация қилиш учун зарур шарт-шароитлар яратиш;

— корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш кабилар киради.

Санация давлат маблағларини жалб этган ёки жалб этмаган ҳолда ўтказилиши мумкин. Санация қилиш жараёнида давлат маблағлари қайтариб бериш шартини билан жалб этилади.

Санациянинг асосий турларига: ўзаро қарз сўрашни ташкил этиш;

— тўлаш муддати ўтказиб юборилган қарзларни тўлиқ ёки қисман сотиб олиш;

— солиқлар, йиғимлар, бошқа мажбурий тўловларни амалга ошириш ва давлат кредитларини қайтариш муддатларини санация муддатига узайтириш;

— корхонани рақобатбардош маҳсулотлар чиқаришга мослаб қайта ихтисослаштириш;

— қишлоқ хўжалиги корхонасининг тўлов қобилиятини тиклаш ва унга ўз фаолиятини давом эттиришдан манфаатдор бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан молнавий ёрдам кўрсатилиши;

— корхона ўз фаолиятини давом эттириши учун кредиторларга тегишли қарзларни тўлаш муддатини узайтириш ёки уларни бўлиб-бўлиб тўлаш ёки қарзларнинг муайян қисмидан кечиш тўғрисида корхона ва кредитор ўртасида битим тузишдан иборат.

Санация қилиш қўйидаги ҳолларда тўхтатилади;

— уни утказиш учун белгиланган муддат тугагандан кейин;

— санация қилиш тўғрисидаги қонун талаблари bajarилмаётганлиги сабабли;

— санация қилишнинг самарасиз эканлиги аниқланганлиги муносабати билан;

— санация қонунларда назарда тутилган бошқа асосларга мувофиқ ҳам тўхтатилиши мумкин;

Санация тўғрисидаги қонунларни бузганликда айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда фуқаролик ва маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексларнинг тегишли моддалари билан жавобгарликка тортилади.

«Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида»ги Қонуни 1997 йил 24 апрелда қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинган кундан эътиборан амалга киритилган.¹

Ушбу қонун товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тармоқ хўжалик бирлашмалари таркибига кирмайдиган кичик, ўрта ва хусусий тадбиркор-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й, № 4—5.

лик субъектларини аъзолик шарт бўлган ҳолда шартнома асосида бирлаштирувчи давлатга қарашли бўлмаган нотижорат ташкилотдир.

«Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси» номидан фақат ушбу Қонуннинг қоидаларига мувофиқ фойдаланиш мумкин. Бошқа ташкилотлар ўз номларидан бу сўз бирикмасидан фойдаланишга ҳақли эмас.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари ушбу қонундан ҳамда бошқа қонунлардан иборат.

Палата республикаimiz иқтисодиётини ривожлантиришга, унинг жаҳон ҳўжалик тизимига кўмаклашиш, бозор инфраструктурасининг яхлит тизимини шакллантириш, тадбиркорлик фаолияти учун қулай шарт-шароит яратиш, тадбиркорликнинг барча турларини Ўзбекистон тадбиркорларининг бошқа мамлакатлар тадбиркорлари билан савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий алоқаларини ривожлантириш мақсадида тузилади.

Палата қуйидаги вазифаларни бажаради:

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, жамоат ва халқаро ташкилотларда, шу жумладан бошқа мамлакатларда товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларнинг манфаатларини ифодалайди;

— кичик ва ўрта ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишда шунингдек, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти устидан жамоатчилик назорати механизмларини рўёбга чиқаришда иштирок этади;

— корхоналар ва ташкилотларнинг давлат реестри асосида кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг реестрини юритади;

— уч томонлама ҳамкорлик ёлланма ишчилар иттифоқи, иш берувчилар иттифоқи ва ҳукумат тизимини вужудга келтиришда, миллий иқтисодиёт ва ижтимоий сиёсатни ишлаб чиқиш ва олиб боришда иштирок этади;

— тадбиркорлик фаолияти учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ишини уюштиради;

— тадбиркорликнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган муаммоларни аниқлайди, тадбиркорликни ривожлантиришда ҳамда товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларнинг фаолият юритиш шароитларини яхшилашга қаратилган қонун ҳужжатларини такомиллаштиришда белгиланган тартибда иштирок этади;

— хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги низо-ларни ҳал этишда кўмаклашади;

— товар ва хизматлар экспортини ривожлантиришга кўмаклашади, ташқи бозорда операциялар ўтказишда ва иқтисодий ҳамда илмий-техникавий ҳамкорликнинг шаклларини ўзлаштиришда кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорлик субъектларига ёрдам кўрсатади.

Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тизимини туман (шаҳар) палаталари, ҳудудий палаталар ҳамда «Ўзбекистон Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси» ташкил этади.

Туман (шаҳар) палатаси ушбу тумандаги (шаҳардаги) камида ўн нафар товар ишлаб чиқарувчи ва тадбиркорнинг йиғилишида таъсис этилади.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳари ҳудудида, тегишли равишда, битта ҳудудий палата тузилиши мумкин. Ҳудудий палата туман (шаҳар) палаталарини бирлаштиради ва туман (шаҳар) палаталари вакилларининг конференциясида таъсис этилади. Ҳар бир палатанинг ўз устави бўлиб, туман (шаҳар) палатасининг устави палата аъзоларининг йиғилишида тасдиқланади.

Ҳудудий палата устави эса туман (шаҳар) палаталари вакилларининг қурултойида тасдиқланади.

Уставда палатанинг номи ва манзили, палатанинг мақсад ва вазифалари, палата аъзолигига қабул қилиш ва ундан чиқиш шартлари, тартиби, палата раҳбар органларининг ваколати ва уларни ташкил қилиш тартиби, уларнинг ваколат муддати, уларнинг қарорларини қабул қилиш тартиби, палата фаолиятини тўхтатиш тартиби кўрсатилган.

Палата қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— Ўзбекистон Республикасида ва бошқа давлатларда корхоналар, фирмалар ва ташкилотлар тузиш, ўз ваколатларини очиш, шунингдек, чет эл корхоналари ва ташкилотлари билан биргаликда аралаш палаталар тузиш;

— товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларнинг манфаатларига дахлдор қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларнинг лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш;

— товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш учун фондлар таъсис этиш кабиларни амалга оширади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни 1997 йил 29 августда қабул қилиниб, эълон қилинган кундан эътиборан амалга киритилди.¹ Қонун 34 моддадан иборат бўлиб, фуқароларга таълим-тарбия бериш, касб-ҳунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди ҳамда ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилгандир. Қонуннинг асосий вазифаси таълим олувчиларнинг соғлом фикрловчи, баркамол бўлиб етишишларини кўзлайди.

Қонун қуйидаги асосий бандлардан иборатдир.

1. Умумий қондалар;
2. Таълим тизими ва турлари;
- 3) Таълим жараёни қатнашчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- 4) Таълим тизимини бошқариш;
5. Яқинловчи қондалар.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат бўлиб, булар таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик, характерда эканлиги; таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги; умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг йўналишини лицейда ёки касб-ҳунар коллежида ўқишни ташлашнинг ихтиёрийлиги тартибга солинган.

Таълим тизими давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари; таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек, уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолияти ёритилган.

Республикамизда таълим турлари — мактабгача таълим; ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим; олий ўқув юртдан кейинги таълим; кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълимни ўз ичига олади.

Таълим жараёни қатнашчиларини ижтимоий ҳимоя қилишда таълим муассасалари ходимларига иш вақтининг қисқартирилган муддати белгиланиб, ҳақи тўланадиган йиллик узайтирилган таътиллар ва қонунларда назарда тутилган имтиёзлар берилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й. № 9.

Таълим тизимини бошқаришда таълим стандартлари, мутахассисларнинг билим ва савиясига ва касб тайёргарлигига доир талаблар бажарилишини таъминлаш; ўқитишнинг илғор шакллари ва янги педагогик технологияларини, таълимнинг техник ва ахборот воситаларини ўқув жараёнига жорий этиш масалалари ёритилган.

«Нотариат тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Нотариат тўғрисида»ги Қонуни 1996 йил 26 декабрда қабул қилиниб, 1997 йил 1 мартдан эътиборан амалга киритилгандир. Бу қонун 2 бўлим¹, 17 боб, 93 моддадан иборатдир.²

Республикада нотариатнинг вазифаси жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфатларини нотариус томонидан қонунларда назарда тутилган нотариал ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан ҳимоя қилишни таъминлашдан иборатдир.

Республикада нотариал ҳаракатларни ушбу қонунга мувофиқ давлат нотариал идорасида ишловчи ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар амалга оширади.

Ўзбекистонда нотариус лавозими олий юридик маълумотга эга бўлган давлат нотариал идораларида ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус ҳузурида камидан бир йиллик стажировкани ўтаб, малака имтиҳони топширган, нотариал фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган республика фуқароси тайинланади.

Нотариус ўз фаолиятида мустақил бўлиб, бу фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси қонунларига амал қилади.

Нотариус лавозими Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан таъсис этилади ва тугатилади.

Нотариус муайян ҳудудда нотариал округда, нотариал ҳаракатларни амалга ошириш ваколатларини бериш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки тегишли адлия бошқармаси томонидан лицензияси бўл-

¹ 1 — бўлим. Нотариат фаолиятининг ташкилий асослари.

² — бўлим. Нотариал ҳаракатлар ва уларни амалга ошириш қондалари.

² Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й. № 2.

ган шахслар орасидан танлов асосида амалга оширилади. Танлов ўтказиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги белгилайди.

Нотариус қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— ўзига мурожаат қилган барча шахслар учун ушбу Қонунда назарда тутилган нотариал ҳаракатларни амалга ошириш;

— битим ва аризаларнинг лойиҳаларини тузиш, ҳужжатларнинг нусхаларини ва улардан кўчирмаларни тайёрлаш, шунингдек, нотариал ҳаракатларнинг амалга оширилишига доир масалалар юзасидан тушунтиришлар бериш;

— жисмоний ва юридик шахслар нотариал ҳаракатларни амалга ошириши учун зарур бўлган ҳужжатларни талаб қилиб олиш;

Нотариуснинг мажбуриятларига қуйидагилар киради:

— жисмоний ва юридик шахсларга ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишда кўмаклашиш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириб бериш;

— томонлар тақдим этган битимлар лойиҳаларини мазмун моҳияти ва аҳамиятини тушунтириш, ушбу битимлар қонун талабларига зид келиш-келмаслигини текшириш;

— қонунга мос келмайдиган нотариал ҳаракатларни рад этиш;

— нотариал ҳаракатларни бажаришда фуқаролар ёки мансабдор шахслар томонидан қонун бузилганлиги аниқланган тақдирда зарур чора-тадбирлар кўрилиши учун тегишли корхона, муассаса ва ташкилотларга ёки прокурорга бу ҳақда хабар қилиши шарт.

Нотариал идораларда ишловчи нотариуслар қуйидаги ҳаракатларни бажаради:

1) битимларни тасдиқлайди;

2) васиятномаларни тасдиқлайди;

3) эр-хотиннинг умумий эгалигидаги мол-мулкни, улушга мулк ҳуқуқи тўғрисида гувоҳномалар беради;

4) мол-мулкни ўзга шахсга ўтказишни таъқиқлаб қўяди ёки таъқиқни бекор қилади;

5) меросга эга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома беради;

6) мерос бўлган мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;

7) ҳужжатлар нусхаларининг ва ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнинг тўғрилигини гувоҳлантиради;

8) ҳужжатларнинг бир тилдан бошқа тилга тўғри таржима қилинганлигини гувоҳлантиради;

9) ҳужжатлардаги имзонинг ҳақиқийлигини гувоҳлантиради;

10) кўчмас мулк очиқ савдода сотиб олинганлиги ҳақида гувоҳлантиради;

11) фуқаронинг тирик эканлиги фактини тасдиқлайди;

12) пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;

13) ижро хатларини ёзади;

14) векселларнинг протестларини амалга оширади;

15) денгиз протестларини амалга оширади;

16) нотариал тасдиқланган ҳужжатларнинг дубликатларини ҳамда реестрлардан кўчирмаларни беради ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасаларининг консуллари қуйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади:

— битимларни (шартнома, васиятнома, ишончномалар ва ҳоказоларни) тасдиқлайди.

Республикада уй-жойларни бошқа шахсга ўтказиш ва гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномалар бундан мустасно.

— фуқаронинг тирик эканлиги фактини тасдиқлайди;

— фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини тасдиқлайди;

— ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳақиқийлигини гувоҳлантиради;

— пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;

— ижро хатларини ёзади.

Консуллик муассасаларининг консуллари қонунларда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни амалга та ошириши мумкин.

Нотариат тўғрисидаги ушбу қонун фуқаролик муносабатлари соҳасида дуч келадиган кўпгина ҳуқуқий масалаларни қонун юзасидан аниқ тартибга солиб, нотариал ҳаракатлар донрасини пухта белгилаб беради ва бу қонунларга риоя қилиш ҳам мамлакатимизда қонунийликни мустаҳкамлаш учун хизмат қилади.

«Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан
фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун

«Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун 1919 йил 26 декабрда қабул қилиниб, эълон қилинган кундан эътиборан кучга кирди.¹

Ўзбекистон ўсимликлар дунёсининг хилма-хиллиги, турларга ғоят бойлиги ва уларнинг халқ хўжалигидаги муҳим аҳамиятга кўра Марказий Осиёда алоҳида ўрнини эгаллайди. Ўзбекистон Республикасининг Фанлар Академияси Ботаника институти олиб борган тадқиқотлари натижасида, ўлкамизда 146 оилага мансуб бўлган 4500 га яқин юқори сифатли ўсимлик турлари борлиги аниқланган. Булардан қоқидошлар (600 тага яқин тури мавжуд), бурчакдошлар (450 га яқин), буғдойдошлар (260 га яқин тур), карамдошлар ялпиздошлар ва бошқа йирик оилаларнинг вакиллари аниқланган. Ўзбекистон Флораси пайдо бўлиши, тарқалиши, тур, туркум ва оилаларининг ўхшашлиги жиҳатидан Марказий Осиёдаги бошқа республикалар, Эрон ва Афғонистон ўсимлик қопламига жуда яқин туради.

Ўзбекистонда ўсимлик ўсмайдиган жой йўқ. Уларни текисликдаги қумли чўллاردан тортиб, қорли баланд тоғларгача бўлган турли тупроқ шароитида учратиш мумкин.

Фанлар Академияси Ботаника институти ходимлари томонидан чоп этилган 4 жилдлик «Ўзбекистоннинг ўсимликлар қоплами» (рус тилида) монографиясида республикамиздаги 1196 қавмни қамраб олган 17 ўсимлик жамоа келтирилган, «Ўзбекистон флораси» (6 жилдли) ва «Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичи»дан (10 жилдли) каби асарларни олиш мумкин.

Республикамиз флораси фойдали ўсимликларга ниҳоятда бойдир, Лекин ундан фойдаланиш оқилона ташкил этилмаганлиги туфайли табиий ўсимлик қопламларининг майдонлари, ундаги фойдали турларнинг захиралари тобора қисқариб бормоқда ва оқибатда «Қизил китоб»га кирадиган турларнинг сони ортиб бормоқда.

Ушбу қонун табиий шароитда ўсимлик дунёсини, шунингдек, такрор етиштириш ва генетик фонднинг сақлаш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 1.

учун экиб ўстириладиган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиди. Бу қонуннинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— флоранинг тур бўйича таркибини ва генетик фондини табиий шароитларда сақлаб қолиш;

— ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланишни ва уни такрор етиштиришни таъминлаш;

— юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш ва бошқалардир.

Ўсимлик дунёсининг объектларига қуйидагилар кириб, булар ёввойи организмлар — дарахтлар, бугалар ва ўтсимон уруғлайдиган ўсимликлар, сувўтлар, лишайниклар ва замбуруғлар, камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимлик жамоаларидир.

Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш турларига чорвачилик эҳтиёжлари учун ёввойи озуқа маҳсулотларини тайёрлаш, чорва молларини ўтлатириш, ўсимлик дунёсидан овчилик хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланиш, ёввойи ўсимликлар доривор хом ашёсини тайёрлаш (йиғиш), ўсимлик дунёсидан илмий-тадқиқот мақсадларида фойдаланиш, ўсимлик дунёси объектларидан маданий-маърифий, тарбиявий, соғломлаштириш, рекреацион ва эстетик мақсадларда фойдаланиш ва бошқалар кирди.

Ўсимлик дунёсининг объектларидан вақтинча (узоқ муддатли ва қисқа муддатли) фойдаланиш мумкин. Ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланувчилар:

— ўсимлик объектларидан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларига риоя қилишлари;

— фойдаланишга бериб қўйилган ўсимлик дунёси объектларидан оқилона фойдаланишлари;

— ўсимлик объектларидан фойдаланиш жойларида ёнғин хавфсизлигига риоя қилишлари ва ёнғинга қарши тадбирларни амалга оширишлари, ёнғин чиққан ҳолларда эса уни ўчириш чораларини кўришлари;

— ўсимлик объектларидан фойдаланганлик учун ҳақни ўз вақтида тўлашлари шарт.

— ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда бекор қилинади:

— ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечилганда;

- белгиланган фойдаланиш муддати тугаганда;
- ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни такрор етиштириш қоидалари нормативлари ва бошқа талаблар бузилганда;
- ўсимлик объектларидан фойдаланганлик учун ҳақ белгиланган муддатда тўланмаганда;
- фойдаланиш таъсирида табиий ўсимликлар жамоаларида аслига қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлар юз бериши хавфи туғилганда;
- ер эҳтиёжлари давлат ёки жамоа эҳтиёжлари учун олиб қўйилганда фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилинади.

Ушбу қонунда шунингдек, ёввойи ўсимликларни бошқа жойга кўчириш ва дурагайлаш, уларнинг янги турларини ёввойи флорага кўчириш асослари Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси ва ўсимлик карантини бўйича давлат хизмати органларининг хулосалари асосида чиқарган қарорга биноан илмий тадқиқот ва хўжалик мақсадларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Шунингдек, илмий, маданий-маърифий, ўқув-тарбиявий ёки эстетик қимматга эга бўлган ботаника коллекциялари давлат ҳисобидан ўтказилиши лозим.

Ботаника коллекцияларининг эгалари бўлиш юридик ва жисмоний шахслар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланган ҳисобга олиш, тўлдириб бориш, асраш, сотиб олиш ва сотиш, жўнатиш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш ва ундан олиб чиқиш қоидаларига риоя этишлари шарт.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Ушбу қонун 28-моддадан иборат бўлиб унинг амалда тадбиқ этилиши ва унга оғишмай риоя қилиниши ўсимлик дунёсини муҳофаза қилишда катта аҳамиятга молик бўлиши шубҳасиз.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни Ўзбекистон ҳайвонот дунёси турларга ниҳоятда бой қўшни республикалар ҳайвонот дунёсига жуда ўхшаш бўлиб, субтропик кўринишдадир. Республикамизда нодир ва кам учрайдиган ҳайвонлардан бурама шохли эчки, айиқ, қоплон, қорақулоқ, силовсин, сиртлон, қундуз, жайрон, қўшоёқ, бухоро буғуси, бухоро қўйи кабилар «Қизил китоб»га киритилган.

Судралиб юрувчиларнинг 57 тури мавжуд бўлиб, жумладан, тошбақалар 1, калтакесаклар 29, илонлар 18 (заҳарлилари 5 та кўзойнакли, илон, кўлвор илон, чўл қора илони, қалқонтумшуқ илон) турни ташкил қилади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилана фойдаланиш, шунингдек, унинг яшаш муҳитининг муҳофаза қилиниши, улардан қишлоқ хўжалигида, чорвачилик, овчилик, тиббиёт йўналишида кўпгина амалий ишлар қилинган ва илмий асарлар ёзилган.

Жумладан, улар «Туркистон ҳайвонлари», «Ўрта Осиёнинг табиати ва ҳайвонот дунёси» (2 жилдди): «Ўзбекистон ҳайвонот олами», «Ўзбекистон қушларининг гельминотлари» (1963), «Қизилқум чўлининг биоценозилари» (1971 й.), «Ўзбекистон уй сут эмизувчиларининг гельминотлари» (1975 й. т.), «Ўзбекистон қизил китоби» (1983 й. т.), «Ўзбекистон қушлари» (2 жилдди, 1987 йил, 1990 й. каби) асарлардир.

Ўзбекистон табиати жуда бой бўлиб, эндиликда экологик фаунистик сабаблар оқибатида кўпгина ҳайвонот дунёси — ёввойи ҳайвонлар, сут эмизувчилар, судралиб юрувчилар, бўғимоёқлилар, сув тубидаги ҳайвонлар, қушлар, ҳашоратлар, бошқа жонзотлар йўқолиб бормоқда ва «Қизил китобга» киритилмоқда.

Ҳайвонларнинг айрим турларининг қирилиб кетиш сабабларини аниқлаш, улар сонини қайта тиклаш, уларни давлат муҳофазасига олишга онд ҳукуратимиз томонидан кўпгина чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Жумладан, 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган ва шу кундан эътиборан амалга киритилган ушбу қонун ҳайвонот дунёсини сақлаб қолиш ва уни муҳофаза этишда муҳим

аҳамиятга эгадир.¹ Бу қонун қуруқликдаги сувда, атмосферада ва тупроқда яшайдиган Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча турадиган ёввойи ҳайвонларни, шунингдек, илмий ёки табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида ярим эркин шароитда ёки сунъий яратилган яшаш муҳитида боқилаётган ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни тартибга солиди.

Ушбу қонун 41-моддадан иборат бўлиб, ҳайвонот дунёси объектлари, ҳайвонларни ва улардан фойдаланиш ҳажмларини давлат томонидан ҳисобга олиш, ҳайвонот дунёси давлат кадастри, ҳайвонот дунёси мониторинги, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан назорат, ов қилиш ва балиқ овлаш ҳужалигини юритиш, ҳайвонларни бошқа жойларга кўчириш, иқлимга мослаш ва чатиштириш, ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш, зоология коллекциялари яратиш ва уларни тўлдириб бориш, камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини муҳофаза қилиш ва уларни тутиш тартиби, ҳайвонот дунёсидан илмий, маданий-маърифий, тарбиявий ва эстетик мақсадлардан фойдаланиш, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун жавобгарлик каби масалаларни ўз ичига олган.

Қонунда ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар ҳуқуқлари кўрсатилиб, булар ҳайвонот дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланиш, тутиб олинган ҳайвонот дунёси объектларига ва улардан олинган маҳсулотга нисбатан мулкдорлик ҳуқуқига эгадир.

Ов қилиш ёки балиқ овлаш ҳужалигини юритувчи юридик шахсларга ҳайвонот дунёси объектларидан белгиланган нормалар доирасида фойдаланиш учун рухсатномалар бериш, ов ва балиқ маҳсулотини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқариш, уларга етказилган маҳсулот ва буюмлардан фойдаланишга ҳамда уларни сотишга ҳақлидирлар.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда бекор қилиниши мумкин. Чунончи, фойдала-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 1.

ниш зарурати қолмаганда ёки ундан воз кечилганда, фойдаланишнинг белгиланган муддати ўтганда, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузганда, фойдаланиш ҳуқуқи берилган юридик шахс тугатилганда ва бошқа асослар мавжуд бўлса, қонунларда белгиланган тартибда тугатилади.

Ҳайвонлар устидан илмий тадқиқот ишлари олиб бориш учун, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тақдимномаси ва Ветеринария Академиясининг хулосаси бўйича Вазирлар Маҳкамаси берадиган рухсатномалар асосида йўл қўйилади. Камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвонот дунёси турлари Қизил китобга киритилади.

Ушбу қонунда белгиланган шартларни бузганлик учун айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган тартибда жазобгарликка тортиладилар.

Қонунга хилоф равишда тугатилган ҳайвонот дунёси объектлари, улардан олинган маҳсулот уларни тутиш қуроли ва воситалари, шу жумладан транспорт воситалари қонунларда белгиланган тартибда олиб қўйилади ва мусодара қилинади, агарда олиб қўйиш ва мусодара қилиш имкони бўлмаган тақдирда, уларнинг қиймати қонунда белгиланган миқдорда ва тартибда ундирилади.

Ушбу қонунларга қатъий амал қилиш ёки оғишмайриоя этиш республикамиз фуқароларининг зарур бурчидир, чунки мамлакатимиз ободлиги, гуллаб-яшнаши учун унинг табиатини, ҳайвонот дунёсини барча чоралар билан қаттиқ муҳофаза қилиш гоят муҳим вазифадир.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ ТЎҒРИСИДА»ГИ ҚОНУН

Республикамизнинг истиқлолга эришуви туфайли оммавий ахборот воситалари тараққиятида янги демократик ривожланиш босқинчи бошланади. Собиқ совет даврида матбуотда миллатнинг дарди, уларнинг чинакам орзу умидлари, ҳурриятга эришиш учун интилишлари эмин-эркин, ҳаққоний равишда ифодаланмас эди.

Асосий Қомусимиз бўлмиш Конституциянинг 67-моддасида: «Оммавий-ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди». Цензурага йўл қўйилмайди» дейилган.

1996 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида жами 416 газета, 77 журнал рўйхатдан ўтказилган. Республикада чиқадиган газета ва журналлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, идоралар, муассасалар, Қорақалпоғистон Республикаси раҳбарияти, вилоят шаҳар ва туман ҳокимлари, халқ депутатлари Кенгашлари, рўйхатга олинган партиялар, миллий марказлар, диний муассасалар, тижорат ва тadbиркорлик ташкилотлари томонидан таъсис этилган бўлиб, улар муассасаларнинг бевосита раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда.

1993 йилда Ўзбекистон матбуотини қўллаб-қувватловчи жамғарма таъсис этилиб, 1996 йилда, ушбу фонд ва Ўзбекистон журналистлар уюшмаси негизда Ўзбекистон Республикаси Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий сиёсий фонди ташкил этилди.

Бу фонд оммавий ахборот воситаларига моддий жиҳатдан ёрдам бериш билан бирга журналистларни демократик жараёнга тайёрлаш, уларнинг дунёқарашини ўстириш, эркин фикрлашга, малакасини оширишга ҳаракат қилади.

Шунингдек, оммавий ахборот воситалари ичида радиоэшиттириш ўз моҳияти бўйича истиқлол мафкурасига хизмат қилади.

Ўзбекистон Телерадиокомпаниясининг (Ўзтелерадио) асосий вазифалари ва фаолиятининг йўналишлари Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлари тўғрисида кенг хабардор қилиш, мамлакатда конституциявий нормалар ва қонунларни чуқур тушунтириш, инсон қадр-қиммати, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳурмат қилинишини таъминлаш, инсон қадр-қимматини таҳқирлайдиган ёки одамларни уларнинг дини, миллий ва маданий белгиларига қараб ҳақоратлаш сифатида талқин этилиши мумкин бўлган материаллардан фойдаланишга йўл қўймаслик, миллатлараро тотувлик руҳида тарбиялаш, ёш авлодда юксак маънавийлик фазилатларини шакллантириш, меҳнатдаги бунёдкорлик, тadbиркорликни қўллаб-қувватлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги» қонунига мувофиқ, газета, журналлар, ахборотнома, бюллетенлар, ахборот агентлиги телевидение (кабелли телевидения) ва радиоэшитти-

риш), доимий номга эга бўлган, давлат тасарруфидаги мустақил ва бошқа оммавий даврий нашрлар оммавий ахборот воситаларидир.

Оммавий ахборот воситаларидан Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумининг, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий, диний адоватни тарғиб этишни, давлат сирини шунингдек, ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирларни ошкор этиш, ёхуд жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган хатти-ҳаракатларни содир қилиш мақсадида фойдаланилишга йўл қўйилмайди.

Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралашиб тақиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг **Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонуни** 1997 йил 26 декабрда қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинган кундан амалга киритилди.¹ Ушбу қонун 30 моддадан иборат бўлиб, оммавий ахборот воситалари эркинлиги, сўз эркинлиги, цензурага йўл қўйилмаслик, журналистик текширув, ахборот манбаини ошкор этмаслик, оммавий ахборот воситаларида ҳомийлар иштироки, нашрга онд материаллар, телекўрсатув ва радиоэшиттириш материалларининг сақланиш тартиби, расмий хабарлар оммавий ахборот воситасининг муҳаррири, таҳрир ҳайъати, ахборот ва эълонларни эълон қилиш, муаллиф материаллари ҳамда хатларидан фойдаланиш, раддия бериш ёки жавоб қайтариш ҳуқуқи учун жавобгарлик, чет эл оммавий ахборот воситалари ваколатхоналари ёхуд вакилларининг Ўзбекистон Республикасидаги фаолияти, халқаро шартномалар тузиш тартиби каби моддаларни ўз ичига олади.

Мазкур қонун оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш соҳасидаги энг демократик ҳуқуқий нормаларни кўзда тутган бўлиб, уни оғишмай амалга ошириши, мамлакатимиз обрў-эътиборини унинг нуфўзини юксакларга кўтариши зарур.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 1.

«Қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги Қонун

Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги Қонуни. 1998 йил 30 апрелда Олий Мажлиснинг XI сессиясида қабул қилиниб, 1998 йил 1 июлдан эътиборан амалга киритилди¹. Бу қонун қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ва уларнинг бирлашмалари фаолиятининг ҳуқуқий-ташқилӣ, иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларини белгилайди.

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотлари етиштириш учун пай усулига асосланган оила (жамоа) пудратига фуқароларнинг ихтиёрий равишда бирлашишига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Қишлоқ хўжалиги кооперативларининг (ширкат хўжаликларининг) фаолияти қуйидаги принципларга асосланади:

— ер участкаларидан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланишини ва тупроқ унумдорлигининг оширилишини таъминлайди.

— кооператив (ширкат) фаолиятида аъзоларнинг ўз меҳнати билан иштирок этишининг шарт эканлиги;

— меҳнатни асосан оила (жамоа) пудрати асосида ташкил этиш;

— кооператив (ширкат) аъзоларининг меҳнатига бажарилган ишлар ҳажми ва сифатига қараб ҳақ тўлаш;

— яқуний даромадни кооператив (ширкат) аъзолари ўртасида уларнинг мулкӣ пайларига мувофиқ тақсимлаш;

Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) қонунларда белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган кундан бошлаб ташкил этилган, деб ҳисобланади ва юридик шахс ҳуқуқига эга бўлади.

Кооператив (ширкат) мустақил баланс, банк муассасасида ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисоб варақаларига, номи ёзилган муҳрга эга бўлади.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 5—6.

Кооператив (ширкат) хўжалигининг ўз Устави бўлиб, Уставда қуйидагилар қайд этилган:

— кооперативнинг (ширкатнинг) номи ва жойлашган ери:

— фаолият соҳаси ва мақсади;

— кооператив (ширкат) муассасаларининг таркиби ва аъзоларининг сони;

— кооператив (ширкат) аъзоларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

— кооперативнинг (ширкатнинг) пай жамғармаси ва бошқа жамғармаларнинг миқдори;

— асосан оила (жамоа) пудратига асосланган кооператив (ширкат) аъзоларининг меҳнатда иштирок этиши ва уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш шакллари;

— кооператив (ширкат) даромадларини (фойдасини) тақсимлаш, шу жумладан, мулкый пайлар бўйича дивидентлар тўлаш учун тақсимлаш;

— кооперативни (ширкатни) қайта ташкил этиш ва тугатиш шартлари;

— Уставга кооператив (ширкат) фаолияти билан боғлиқ, қонунга зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам киритилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги кооперативида (ширкат хўжалигида) ер участкалари, қонда тариқасида, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш учун оилаларга оила пудрати шартномаси шартларига кўра вақтинча фойдаланишга берилади.

Оила (жамоа) пудрати шартномаси ҳар йили қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) бошқаруви тимсолида оила бошлиғи томонидан тузилади.

Оила (жамоа) пудрати шартномасида қуйидагилар назарда тутилади:

— ер участкасининг ўлчами, жойлашган ери ва ҳолати;

— ер участкасидан фойдаланиш шартлари, тарафларнинг алмашлаб экишга мувофиқ қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини ва ер сифатини ошириш, тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириб бориш бўйича мажбуриятлари;

— етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг нархи, унга ҳақ тўлаш ва уни сотиш шартлари;

— етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг миқдори ва турлари, уларнинг сифати;

Оила пудратида меҳнатга ҳақ тўлаш якуний натижа-

ларга кўра етиштирилган маҳсулотнинг шартномада назарда тутилган миқдори, сифати ва нархига қараб амалга оширилади. Шу билан бирга пай эгалари хўжаликнинг йил давомидаги фаолияти якунига кўра дивидентлар оладилар.

Қишлоқ хўжалик кооперативларини ташкил этиш, уларнинг фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши билан боғлиқ низолар тегишли қонунларга мувофиқ ҳал этилади.

Ушбу қонуннинг амалга тадбиқ этилиши қишлоқ хўжалигида товар маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг кўпайишига кооператив ташкилотларнинг ривожланишига, уларнинг молиявий қувватининг оширилишига қаратилгандир.

«Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонун

Деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш борасида ҳукуматимиз томонидан қабул қилинаётган қонунларни аҳоли ўртасида тушунтириш ва тарғиб қилиш катта аҳамият касб этади.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XI-сессиясида қабул қилинган ва 1998 йил 1 июлдан эътиборан амалга киритилган,¹ «Ўзбекистон Республикасининг фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни фермер хўжалигини ташкил қилиш ёки қайта ташкил этилиши, тугатилиши, уларнинг фаолияти ҳақидаги қонун бўлиб, фермерлик орқасидан гўкин ҳаёт кечирувчи фуқароларимиз учун жуда зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Ушбу қонунда хўжаликнинг бошлиғи ва аъзолари кимлар бўлиши, хўжаликни ташкил қилиш шартлари, ерга эгалик қилиш, ер-сувдан фойдаланиш, хўжаликнинг мол-мулки, унинг маблағлари ва ҳисоб-китоблари каби зарур маълумотларни беради.

Чунончи, ҳар қандай фермер хўжалиги аввало туман ҳокимиятида давлат рўйхатидан ўтказилганидан кейин юридик шахс мақомига эга бўлади ҳамда банк муассасасида ҳисоб-китоб ва бошқа хил ҳисоб варақлар очишга, номи ёзилган муҳрга эга бўлишга, юридик ва жисмоний шахслар билан амалий муносабатлар олиб бориш ҳуқуқига эга бўлади.

Шунингдек, тумандаги бирон-бир фермер хўжалиги

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й. № 5—6.

посёлка, қишлоқ ва овул, ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳар бир фермер хўжалигини хўжалик китобига киритиб, унда фермер хўжалигининг шахсий таркиби, хўжалик бошлиғи ёки бошлиқ вазифасини бажарувчи шахс тўғрисидаги маълумотлар, шунингдек, хўжаликка ажратилган ер участкасига оид асосий маълумотлар қайд этилган бўлади.

Фермер хўжалигини ташкил этишда, масалан, чорвачилик маҳсулоти етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжалиги камида шартли 30 бош чорва моли бўлган тақдирда ташкил этилади. Фермер хўжалигига бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва-молга турли вилоятлардаги суғориладиган ерларда камида 0,3 гектар, суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда эса камида 2 гектарни ташкил этиши керак.

Деҳқончиликка мўлжалланган фермер хўжаликларига ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами пахта ва ғалла маҳсулотлари етиштириш учун камида 10 гектар: боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва бошқа экинларни етиштириш учун камида 1 гектарни ташкил этиши лозим.

Ер участкалари берилганда фермер хўжалиги ўз зиммасига қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги (5 йил учун ўртача йиллик ҳосил ҳисобида ер кадастр баҳосидан кам бўлмаслигини таъминлаш мажбуриятини олади ва бу мажбурият шартномада мустақкамлаб қўйилади.

Фермер хўжалигининг аъзолари қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

— етиштирилаётган маҳсулотга мустақил нарх белгилаш;

— ўзи етиштирган маҳсулотни истеъмолчиларга ўз хоҳиши бўйича реализация қилиш;

— харид этиладиган маҳсулотга олдиндан ҳақ тўланадиган фьючерс битимлари тузиш;

— тадбиркорликдан қонунда белгиланган тартибда солиқ солинадиган, чекланмаган миқдорда фойда олиш;

— ходимларни ишга ёллаш ва улар билан тузилган меҳнат шартномаларини бекор қилиш ва ҳоказо.

Ушбу қонун халқ хўжалигини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлиб, унга оғишмай рияз қилиш ҳар бир фермер хўжалиги аъзоларининг асосий бурчидир.

Чунки фермер хўжалиги ҳаётимиз учун зарур манба

бўлиб, унинг фаолияти «Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади.

СУД СИСТЕМАНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Суд ўзига юклатилган вазифаларни амалга оширишда ўз ҳудудидаги корхона, муассаса ва ташкилот ҳамда фуқаролардан тушган фуқаролик ишлари, меҳнат, никоҳ ва оила, ер-сув соҳасидаги даъволарини судда кўриш ва тегишли қарорлар чиқариш, жиноят ишларини мазмунан кўриб ҳукм чиқариш йўли билан қонунларни амалга оширишни таъминлайди.

Суд бузилган ҳуқуқни тиклайди, масалан, ишдан нотўғри бўшатишган шахсни ўз ишига қайтаради, бўш квартирани қонунсиз равишда эгаллаган кишиларни уйдан кўчириш ҳақида қарор чиқаради, мулк даъволарини кўрганда қонунга асосланиб, тегишли шахсга муайян мулкни қолдириш ёки тақсимлаш, кимга қандай улушни бериш ҳақида қарор чиқаради.

Суд жиноят ишларида тергов материалларини бевосита синчиклаб текшириш, гувоҳ, жабрланувчи, мутахассис-эксперт ва суд процесси бошқа иштирокчиларининг кўрсатувлари ва фикрларини эшитиб ҳамда ашёвий далил, ҳужжат ва шунинг каби далил исботларни бевосита текшириб чиқиб (тегишли ажрим чиқариб) судланувчи устидан айблов ёки оқлов ҳукми чиқаради ёхуд далил исбот етарли эмас деб топса, тегишли ажрим чиқариб, ишни қўшимча терговга юборади. Юқори суд поғоналарида иш кўрилганда эса, бундай ҳолларда ҳукм бекор қилиниб, иш янги суд таркибида қайта кўришга ёки терговга юборилади.

Суд жиноят ишларини кўрганда ана шу қилмишни вужудга келтирган сабаб ва шароитларни маълум муҳитдаги камчилик ва нуқсонларни ҳам аниқлаб, уларни бартараф қилиш тўғрисида хусусий ажрим чиқаради ва уни тегишли корхона ва ташкилот раҳбарларига юбориб муайян муддат ичида ижро этишни талаб қилади.

Суд аниқ иш кўраётганда ташқи таъсирдан бутунлай холи бўлиб, фақат қонунгагина бўйсунди, қонун нормаларигагина асосланиб ҳукм ва қарор чиқаради.

Суд ҳайъати ҳар бир муайян ишни кўрганда уч кишидан: битта судья ва иккита халқ маслаҳатчисидан

иборат булади. Суд системаси Ўзбекистонда 5 йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, вилоят судлари, вилоят хўжалик судлари Тошкент шаҳар суди, Тошкент шаҳар хўжалик суди туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар, фаолият кўрсатадилар.

Конституциявий суд барча қонунлар устидан назорат қилувчи суд бўлиб, у Президент Фармонлари, Олий Мажлис ҳамда Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва бошқа қонунларнинг Конституцияга мослигини аниқлайди. Қонунларда қарама-қаршилик, бир-бирига зид нормалар учраган тақдирда уларни бартараф қилишни таъминлайди. Конституциявий суд республикада ягона ва унинг ҳайъати 7 кишидан иборат бўлиб, Олий Мажлис томонидан сайланади. Конституциявий суднинг Қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий Хўжалик суди судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимига биноан Олий Мажлис томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси Судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси жўқорғи Кенгеси томонидан сайланадилар, туман судлари эса тайинланадилар.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раисининг хулосасига асосан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг тақдимномасига биноан, хўжалик судлари судьялари эса Олий хўжалик суди Раисининг тақдимномасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланадилар.

Қуrolли Кучлар ҳарбий суди ва гарнизон судларининг судьялари Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг хулосасига асосан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинлана-

ди. (63-модда Ўзбекистон Республикасининг Судлари тўғрисида Қонуни, 1993 йил, 2 сентябрь).¹

Мавжуд қонунларга мувофиқ барча судларнинг иши ва ташкилий фаолиятлари ягона демократик принципга асосланади. Чунинчи: а) одил судлов барча фуқароларнинг суд ва қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилади; б) вилоят, туман (шаҳар) судьялари тайинланади, Олий суд аъзолари ва халқ маслаҳатчилари эса кенг демократик асосда муайян муддатга сайланади, улар жиноят ва фуқаролик ишларини кўришда барабар иштирок қиладилар; в) судлар ишни коллегиял равишда кўрар экан, ўзларига мустақил бўлиб, фақат қонунга бўйсунадилар, г) судлар ишни манфаатдор томонлар ва судланувчи тушунадиган — миллий тилда олиб борадилар; д) суд процесси ошкора юритилади; е) айбланувчи ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга; ж) судда жамоат қораловчиси ва жамоат ҳимоячиси иштирок этиши мумкин, баъзи ишларда фақат адвокат ёки адвокат ва прокурор қатнашуви лозим.

Суд ишларида қонунларни тўғри тадбиқ қилиш ва қонунийлик принципини тўла амалга ошириш юзасидан прокуратура органлари назорат олиб борадилар.

Суд ҳайъати уч кишидан иборат бўлиб, халқ маслаҳатчилари судья билан тенг ҳуқуққа эгадирлар. Халқ маслаҳатчилари фуқароларнинг жиноят ва фуқаролик ишларини тўғри ҳал қилишда судга ёрдам берадилар. Фуқаролик ишларида судланувчи ва давлат айбловчиси бўлмасдан тарафлар, яъни даъвогар ва жавобгарлар, прокурор ва баъзан бошқа (учинчи) шахслар қатнашади.

Туман (шаҳар) судлари, вилоят суди, республика олий суди фуқаролик ва жиноят ишларини кўриш йўли билан одил судловни амалга оширадилар, содир қилинган жиноятга яраша қонунда белгиланган жазо турларини қўллайдилар.

Жиноят ва фуқаролик ишларини биринчи марта мазмунан кўриб, иш юзасидан ҳукм ва ҳал қилув қарори чиқарган судлар биринчи поғона суди дейилади. Вилоят судлари ва республика олий суди, республика ҳарбий суди ҳам ўзларига тегишли жиддий, оғир ва давлатга қарши хавfli жиноятлар ҳақидаги ишларни биринчи

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1993 й. № 10.

поғона сифатида кўришлари мумкин. Кассацион шикоят ва протест тартибида иш кўрувчи судлар иккинчи поғона, назорат тартибида иш кўрувчи судлар эса, учинчи поғона судлари деб аталади.

Тошкент шаҳар суди, вилоят ва республика суди одатда қуйи судлар кўрган ишларни иккинчи поғона тариқасида кўрадилар. Эндиликда жуда кам учрайдиган жосуслик ёки Ватанга хиёнат қилиш тўғрисидаги ишларни эса республика Олий суди биринчи поғона тариқасида кўриши мумкин.

Жиноят ишларнинг характери ва жиноят содир этилган ҳудудга қараб қайси судга тегишлилиги ЎзР. Жиноят процессуал Кодексининг 388—394 моддаларида кўрсатилган.

Республика Адлия вазирлиги, вилоят ва шаҳар адлия органлари судларига ташкилий раҳбарлик, адвокатура, нотариат ва бошқа адлия органларига умумий раҳбарлик ишини амалга оширадилар. Улар аҳолининг ҳуқуқий тарбияси юзасидан олиб бориладиган ишларни мувофиқлаштириш ва бошқа ташкилий ишларни бажариш билан шуғулланадилар.

«Прокуратура тўғрисида»ги Қонун

Прокуратура идоралари фаолиятини ташкил этиш ва прокурорларнинг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Прокуратура тўғрисидаги қонун, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалда бўлган бошқа қонулар билан белгиланади.

Прокуратура зиммасига қонунда назарда тутилмаган вазифаларни юклаш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар барча вазирликлар, идоралар, ҳокимликлар, шунингдек, кимга бўйсунушидан кимнинг тасарруфида бўлишидан ва мулкчилик шаклидан қатъий назар, мусасасалар, корхоналар, ташкилотлар, ҳарбий қисмлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар, фуқаролар қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этишлари устидан назоратни амалга оширадилар.

Прокурор аввало барча фуқаролар, мансабдор шахслар, корхона, муассаса, ташкилотлар томонидан қонуннинг аниқ амалга оширилиши устидан назорат олиб боради. У ҳамма бошқарув органлари чиқарган қарор, фармойиш, қўлланма ва буйруқларнинг қонуний бўли-

ши, амалдаги қонун-қондаларга зид бўлмаслиги устидан назорат қилади. Озгина бўлсада ғайриқонувий ҳоллар аниқланган чоғда дарҳол тегишли юқори ташкилотларга протест билдириб, қонун бузилишини бартараф қилиш чораларини кўради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 118-моддасига биноан, ҳамда Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунининг 1-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади.¹

Прокуратура идоралари фаолияти қонуннинг устунлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашга, Конституцияда белгиланган инсон ва фуқароларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини, шунингдек, давлатнинг тузумини сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тизимларини, миллий гуруҳлар ва ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир.

Прокурорлар ўз фаолиятини қуйидаги йўналишларда амалга оширадилар:

— фуқароларнинг шахсий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат олиб бориш;

— корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг ижро этилишини назорат қилиш (умумий назорат),

— жиноятчиликка қарши курашувчи идораларнинг қонунларни ижро этишларини назорат қилиш ва уларнинг қонунларнинг қўлланишига доир фаолиятини мувофиқлаштириш;

— судларда жинойий ишлар кўриб чиқилишида давлат айбловини қўллаб-қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни ҳамда ҳўжалик низоларини қараб чиқишда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномасини. 1993 й. № 1.

— ушланганларни сақлаш, дастлабки қамоқ, суд тайинлаган жазо ва мажбурий характердаги бошқа чораларни ўташ жойларида қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилиш;

— Қуролли Кучларда қонунларга риоя этилишини назорат қилиш;

— жиноятлар юзасидан тергов олиб бориш ва содир этган шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш;

— қонунларни такомиллаштириш ва қонунларни тарғиб қилишда қатнашади (Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуни, 3-модда).

Бутун прокуратура системаси ягона қонунийлик принциплари асосида марказий олий ҳокимиятга бўйсуниб, ҳар қандай маҳаллий органлардан мустақил равишда тузилгандир.

Прокурор умумий назорат тартибда текшириб, қонун бузилишини, шунингдек, бирон шахс томонидан жиноят қилинганлиги аниқланганда қонун бузилишини тиклаш ва жиноятчини жавобгар қилиш каби чораларни кўради, жиноят қилишда айбдор шахс устидан жиноий иш қўзғатади. Шу билан бирга прокурор суриштирув ва тергов органлари ҳамда судларда қонун бузилишини учратса, уни тезда бартараф қилиш, қамоқ жойларида, агар бирон шахснинг ғайри қонуний равишда ушлаб турилганлигини аниқласа, уни дарҳол қамоқдан озод қилиш чораларини кўради.

Юридик актларда: буйруқ, низом, қўлланма, суд ҳукми, суд қарори, марказий ва маҳаллий ҳокимият фармойиши, қарор ва ҳоказо ҳужжатларда қонунга ҳилоф ҳоллар учраганда прокурор юқори орган ёки ташкилотга протест киритиб, уни бекор қилишни сўрайди. Прокурор қонун бузилиши ва жиноят содир этилишининг сабаб ва шароитларини аниқлайди, уларни бартараф қилиш тўғрисида эса тавсиянома ёзиб тегишли мансабдор шахсларга юборади. Бундай тавсияномалар ва протестлар юзасидан белгиланган муддат ичида лозим бўлган чора-тадбирлар қўлламоғи ва бу ҳақда прокурорларга хабар қилинмоғи керак.

Прокурор тергов ва суриштирув юргизувчи шахслар устидан тушган шикоятларни кўриб ҳал қилади. Прокурорнинг жавобидан ёки кўрган чорасидан қаноатланмаган шахслар эса юқори прокурорга шикоят беришлари мумкин.

Прокурор биринчи инстанция судларида жиноят иш-

ларни кўрилганда давлат айбловчиси сифатида қатнашувчи мумкин, иккинчи ва учинчи инстанция судларида эса иш материаллари билан танишиб, уни қонунан ҳал қилиш лозимлиги тўғрисида ўз фикрини ёзма ва оғзаки тарзда баён қилиб боради.

Жиноят судда исботланмагани тақдирда прокурор қонунга мувофиқ айбловдан воз кечишга мажбур, чунки унинг вазифаси фақат қонунийликни таъминлашдир.

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ

Жиноятнинг олдини олиш, жамоат тартибини сақлаш ва жиноятчиликка қарши курашда ички ишлар органларининг роли бениҳоя каттадир..

Айниқса, республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг, уюшган жиноятчиликка қарши кураш, содир этилган жиноятларни очиш, қидирувда бўлган жиноятчиларни ушлашда ички ишлар органлари ходимлари фаоллик кўрсатмоқдалар. Милиция ходимлари энг аввало жиноятнинг олдини олиш бўйича зарур бўлган бутун чора тадбирларни кўрадилар. Содир этилган жиноятлар бўйича эса суриштирув ва тергов ишларини олиб борадилар. Жиноят содир этиш сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлайдилар, уларни бартараф қилиш чора тадбирларини кўрадилар. Кўчаларда транспорт ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш, озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм бўлганларни ахлоқан тузатиш, муқаддам судланганларни назорат қилиш вазифалари ҳам ички ишлар органлари зиммасига юклатилгандир. Ана шундай вазифаларни амалга оширишда Ўзбекистон Ички ишлар вазирлигининг жойлардаги органлари қуйидаги хизмат тармоқларидан иборатдир.

Жиноятчиликнинг олдини олиш (профилактика хизмати), жамоат тартибини сақлаш, жиноят-қидирув хизмати, уюшган жиноятчиликка; рэкэт ва коррупцияга қарши кураш; давлат автомобил назорати, эксперт-криминалистика хизмати, тергов, «Ахлоқ милицияси», паспорт хизмати ва бошқа хизмат турлари фаолият кўрсатадилар. Уларнинг умумий мақсади жиноятчиликка қарши кураш, жамоат тартибини сақлаш ва фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Амалдаги қонуналарга ва Ички ишлар вазирлигининг буйруқларига мувофиқ милиция ходимларига муайян ҳуқуқлар берилиб, қуйидаги вазифалар юклатилган.

Улар ҳар бир шахсдан жамоат тартибига риоя қилиш, қонуни бузувчилар ва жиноятчиларга нисбатан қонуний чоралар кўриш ишларини олиб борадилар. Улар йўл ҳаракати қоидаларини бузиш, санитария ҳолатига риоя қилмаслик; жамоат жойларида спиртли ичимлик ичиш; майда безорилик ва бошқа қилмишлар содир этилганда булар тўғрисидаги материалларни кўриб чиқиб, айбдорга жарима солиш жазосини қўллаши, судга ўтказиши, ёки ана шу материалларни тегишли чора кўриш учун жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига юборишлари мумкин.

Шунингдек, улар ўз хизмат ваколати доирасида фоҳишабозликка, қўшмачиликка қарши кураш, савдо, тadbиркорлик ва молния соҳасидаги қонунбузарликка оид ишларни ҳам юқорида айтиб ўтилган органларга юбориб, тегишли чора кўришларини сўрайдилар.

Милиция органлари жиноят-процессуал қонунларига мувофиқ ўзларига тегишли бўлган ишлар юзасидан еурштирув ишлари, махсус топширилган ишлар бўйича эса тергов олиб борадилар.

Улар жамоат тартибини сақлаш, жиноятларнинг олдини олиш учун хизмат соҳалари бўйича маъмурий назорат олиб борадилар. Масалан, спиртли ичимликлар билан савдо қилиш қоидаларининг савдо ташкилотлари томонидан бажарилиши, паспорт режимида фуқароларнинг аниқ риоя қилиши, қурилиш, кон, таъмирлаш, йўл қуриш ишларида жамоат хавфсизлигини таъминлаш, болалар қаровсизлиги ва назоратсизлигига йўл қўймаслик ҳақидаги қоидаларнинг ота-оналар томонидан бажарилиши кабиларни назорат қиладилар.

Милиция органларига Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар вазирлиги 1993 йил 30 декабрда чиққан № 451-сонли буйруғи билан қамоқ жойларидан озод қилинган маҳкумлар устидан назорат олиб бориш вазифаси ҳам юклатилган. Бу тadbир ана шундай шахслар томонидан такроран жиноят содир этилишининг олдини олишга қаратилгандир.

Ички ишлар органларининг хизмат фаолияти амалдаги қонунлар Ички Ишлар Вазирликлари буйруқлари билан тартибга солинади, уларнинг хизмат фаолиятида қонунийликка риоя қилинишини ўз юқори органлари ва прокуратура назорат қилиб боради.

Шу билан бирга, бугунги кунда Муҳтарам Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «Ички иш-

лар вазирлиги гузилмасида ҳам туб таркибий ислохотларни амалга ошириш белгиланган. Уларни ташкилий, моддий-техникавий жиҳатдан анча мустаҳкамлаш тадбирларни амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, йўл ҳаракати хавфсизлиги, жамоат тартибини ва фуқаролар осойишталигини таъминлайдиган бўлинмаларни ислоҳ қилиш устида самарали ишлар олиб борилмоқда».

Ислохотлар натижасида ички ишлар органларининг фуқароларни ва жамиятни террорчилик, қўпоровчилик хуружидан, барча шаклдаги экстремизм, уюшган жиноятчилик каби жиноят қўринишларидан ишончли ҳимоя қилишни таъминлайдиган тизим шаклланиши зарур.

«Ички ишлар органлари шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамоат тартиби ва фуқаролар хавфсизлигини ҳимоя қилишнинг ишончли гарови бўлиши лозим».¹

ЖИНОЯТЧИЛИКНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ ВА ПРОФИЛАКТИКА ТАДБИРЛАРИ

Ҳуқуқий демократик давлатимиз ва жамиятимизнинг бутун фаолияти ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатларнинг олдини олишга, жиноятчиликнинг пайини қирқишга қаратилгандир. Бозор иқтисодиёти муносабатларининг янада ривожланиши халқимиз моддий фаровонлигининг оша бориши, улар билим ва маданиятининг юксала бориши жиноятчиликнинг олдини олишга яхши замин тайёрламоқда. Ҳозир қонунчиликни мустаҳкамлашда энг асосий йўналиш қонун бузилишига йўл қўймаслик, жиноятчиликнинг олдини олишдир. Ахир ҳар қандай жиноят оқибатида одамга етказилган жиддий шикастни ва моддий зарарни осонликча тиклаб бўладими? Ахир жиноятчилик адолатли демократик жамият қуриш ишига, инсон тарбиясига, айниқса ёшлар тарбиясига ҳам жуда катта зарар етказадик. Иккинчи томондан жиноят эвазига берилган жазони ўташ айбдор учун ҳам унинг яқинлари, ота-онаси ёки оиласи учун ҳам қайғули ташвиш ва азоб эмасми?

Модомики, юқорида айтиб ўтганимиздек жиноятчилик билан курашни ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмас экан, бу вазифа узлуксиз ғамхўрлик қилишни, тарбиявий ва профилактика ишлари олиб боришни талаб қилар экан,

¹ Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил, 47—48-бетлар.

демак ҳамма чора-тадбирларни жинойтчиликнинг олдини олишга қаратиб бормоқ керак.

Ҳозирги ривожланган демократик жамиятимизда ҳукуматимизнинг куч-ғайрати аҳолининг моддий фаровонлигини яхшилашга, бозор иқтисодиёти муносабатларини ривожлантиришга ва янги инсонни давр талабига мос қилиб тарбиялашга қаратилгандир. Демак, барча иқтисодий тадбирлар билан бирга тарбия ишининг яхшиланиши, ҳуқуқий тафаккурнинг юксалиши, жинойтнинг олдини олишга, яъни жинойтчиликнинг камайишига олиб келади. Турмушда шуни кўрамизки, безорлик, ўғирлик, фирибгарлик, товламачилик ва бошқа шу каби жинойтларни содир этган кишиларнинг аксарияти жамоат ишларида қатнашмайдиган, маҳалла аҳлига қўшилмайдиган, оммавий маданий тадбирлардан четда юрадиган, ҳуқуқий онги паст кишилардан иборатдир. Уларнинг аксарияти ёшлигида яхши тарбия олмаган, турмуш қийинчиликларини рўқач қилиб, ўқишни ташлаб кетган, ҳаётда, ишда ўз урнини тополмаган, хунарсиз, дангаса кишилардир. Шунинг учун аҳолининг турмуш тарзини яхшилаш, моддий фаровонлигини юксалтириш билан бир қаторда уларнинг умумий ва ҳуқуқий тарбиясини (маданиятини) ҳам жиддий суръатда яхшилаш зарурдир.

Ҳар бир жинойтнинг аниқ сабаблари ва содир этиш шарт-шароитлари бор. Шунинг учун ана шу аниқ сабаб ва шароитларни суд, прокуратура ва тергов органлари ҳар бир жиноий ишни кўрганда ёки тергов олиб бораётганидагина аниқлайди. Уларни бартараф қилиш тадбирлари жинойтчиликнинг олдини олиш учун катта аҳамиятга эгадир. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар ва ўзини ўзи бошқариш органлари жинойтчиликни вужудга келтириши мумкин бўлган ҳолат ва шароитларни аниқлашга ва тўғри йўлдан биров чиқа бошлаган шахслар тарбиясига, уларни ўз вақтида йўлга солишга алоҳида эътибор берадилар.

Умуман қонунга хилоф қилмишларнинг олдини олиш учун жуда кўп муайян тадбирлар комплекси ишлаб чиқилмоғи лозим. Агар суд, прокуратура, милиция органлари ҳамда туман ҳокимияти қошидаги мавжуд комиссиялар раҳбарлигида махсус комплекс иш режалари тузилиб, улар пухта бажарилиб турилса, анчагина ижобий натижаларга эришилган бўлур эди.

Давлат органлари ва жамоат ташкилотларининг бу-

туи куч-ғайратлари мулчиликнинг турли шаклларини, фуқароларнинг мулкини кўз қорачиғидай қўриқлаш, ичкиликбозлик ва безориликка қарши курашни кучайтириш, вояга етмаганлар билан ишлаш инспекциясининг ишини яхшилаш, болалар назоратсизлиги ва шу каби ижтимоий зарарли ҳаракатларнинг олдини олишга қаратилган бўлмоғи лозим.

Жиноятчиликнинг олдини олишда милиция участка инспекторларининг туман, даҳа, маҳалла аҳолисини пухта ўрганиши, улар орасидаги текинхўр, ичкиликбоз ва бошқа тартиббузарликларни аниқлаши, тарбияси қийин бўлган ёки ўқишни ташлаб кетган болаларни ҳисобга олиб бориши, жазони ўтаб камоқ жойларидан бўшаган шахслар устидан маъмурий назорат ўрнатиши алоҳида аҳамиятга эгадир.

Прокурорларнинг барча фуқаро ва мансабдор шахслар, корхона, муассаса ва ташкилотлар томонидан қонунларга қатъий риоя қилиниши, қонун талабларининг аниқ бажарилиши устидан назорат олиб бориши ва қонун нормалари бузилган ҳолларда уни дарҳол бартараф қилиш чорасини кўриши ҳам жиноятчиликнинг олдини олишда муҳим тадбир ҳисобланади.

Хўжалик ва савдо ташкилотларида ўз вақтида ревизия ва текшириш ўтказиб туриш, ҳисоб ва ҳисобот ишининг яхши уюштирилиши моддий қийматликлар, мулкчиликнинг турли шакллари пухта қўриқланиши ва бу ишларнинг яхши йўлга қўйилганлиги устидан прокурор назорати, ёнғин назорати олиб бориши мулкни талон-торож қилишнинг олдини олади.

Умуман прокурорлар турмушнинг барча соҳаларида қонунларнинг бажарилиши устидан доимий равишда назорат олиб бориши, қонун талаблари бузилган ҳолда уни бартараф қилиш чорасини кўриши ҳам самарали тадбирлардандир.

Шунингдек, прокурорларнинг судлар ва милиция органларининг ишларида қонунга қатъий риоя этилишини назорат қилиши, жиноят ва фуқаролик ишларини кўришда судлар, жиноят ишида суриштирув ва тергов юритишда милиция ва тергов ходимлари қонунларнинг бузилишига йўл қўйганлари ҳолда уни тиклаш чораларини кўришлари ҳам қонунга хилоф ҳаракатларнинг олдини олишга қаратилгандир.

Қонун бўйича фуқаролик ва жиноят ишларини судда кўриб, мазмунан ҳал қилиш, иш юзасидан ҳал қилув

қарори ва айблов ёки оқлов ҳукми чиқариш (ишни қўшимча терговга юбориш) учун муайян муддатлар белгиланган. Ўзбекистон жиноят процессуал кодексида суриштирув ва тергов муддатлари жиноят ишининг характерига қараб кўрсатилган. Ана шу муддатларга қатъий риоя қилиб, сансалорликка йўл қўймай, ҳар қандай ишни мумкин қадар оператив ҳал қилиб, айбдорга тегишли жазо чоралари қўлланиш ҳам жиноят содир қилишга сабаб бўлган аниқ, ҳолат ва шароитларни бартараф қилиш тўғрисида иш юзасидан киритилган тавсиянома ёки хусусий ажримларнинг ижро қилинишига эришиш ҳам жиноятчиликнинг олдини олишдаги жиддий тадбирлардандир. Бу ўринда ички ишлар органларининг ишлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, жиноятни профилактика қилишда уларнинг роли беннҳоя катта. Моддий қийматликларни қўриқлаш, банк омонат кассалари, омбор, дўкон ва корхоналардаги мулкни сақлашда муҳим объектларда ёнғин хавфсизлигини таъминлашда бу органлар мунтазам равишда профилактик ишлар олиб борадилар. Милициянинг ташқи хизмати, патрул ва автомобиль инспекциясининг ишлари, паспорт режимига риоя қилишни текшириб бориш, қамоқдан бўшаган айрим маҳкумлар устидан маъмурий назорат ўрнатиш ва бутун милиция фаолияти жиноятчиликнинг олдини олишга ва профилактика қилишга қаратилган.

Одатда милиция, прокуратура, суд органларининг тавсияномалари, қарор ва хусусий ажримларида у ёки бу корхона, муассаса ва ташкилотда учраган нуқсонларни бартараф қилиш тўғрисида сўз бораркан, бу нуқсонларнинг типик, ҳамма жойда бирдай учрайдиганлари бор. Улар моддий қийматликларни қўриқлашда йўл қўйилган эҳтиётсизлик, бепарволик, мулкни қўриқлов ишини яхши уюштирмагани, ҳисоб ва ҳисобот ишларининг қолоқ ва чалкашлиги, ўз вақтида текширув ўтказиб турмаслиги ёки тарбия ишидаги камчиликлар, айрим кишиларнинг айби, ходимларнинг совуққонлиги, масъулиятсизлиги, вояга етмаганларга спиртли ичимлик сотиш, ўсмирларни жиноят ёки ножўя ҳаракатларга жалб этиш ва шунинг каби ҳолатлардир.

Ана шу муайян шароитларни бартараф қилишни тавсия ва талаб қилган тегишли органлар ЎзР. ЖПК 299-моддасига асосан бир ой муддат ичида кўрилган тадбирлар тўғрисида жавоб қайтаришни таклиф қиладилар. Тақдимнома ёки хусусий ажрим юборган органлар ал-

батта ўз талабларининг ижро этилишига эришмоқлари ва бунинг устидан назорат олиб бормоқлари лозим.

Жиноятчиликни камайтиришда ичкиликбозликка қарши кураш ҳам жиддий масаладир. Маълумки, ичкиликбозлик маданиятсизлик ва бекорчилик маҳсули, фуқараларнинг бўш вақтлари яхши уюштирилмаганлиги ва беҳуда ўтиши оқибатидир.

Одатда ичкиликбозлик ноҳўя ҳаракатлар ва жиноятчилик билан ёнма-ён юради. У ахлоққа ҳам, қонунга ҳам зид ҳодисадир. Жиноятчиларнинг кўпчилиги, шу жумладан, турли хавфли жиноятлар маст ҳолатда содир этилади. Масалан, безориликнинг 60—90 фоизи, одам ўлдиришининг ёки баданга оғир шикаст етказишнинг 70 фоизи, транспорт йўл ҳалокатларининг 30—40 фоизи ичкилик, уни сунистеъмом қилиш оқибатида юз бермоқда. Кўпгина бошқа жиноятлар ҳам ичкиликбозлик ва безориликдан келиб чиқади.

Шунинг учун ҳам ичкиликбозлик билан кураш жиноятнинг олдини олишда катта аҳамиятга эгадир. Ичкиликбозликка қарши курашда шунинг ҳисобга олиш керакки, ҳозирги вақтда кишини ичкиликбозликка жалб қиладиган сабаблар кўпайган. Масалан, ичкилик шайдолари учун туғилган кун, ҳарбий хизматга кузатиш ва қайтиб келиш, янги йил, наврўз, ғалаба куни, мустақиллик куни, конституция эълон қилинган кун ва бошқа байрамлар, дам олиш куни, хуллас исталган кун, исталган соатда ичкилик ичиш расм бўлиб қолмоқда. Ҳатто санаторий ва дам олиш уйларига борганда ҳам, ёз фаслида шаҳардан ташқарига истироҳат учун чиққанда ҳам кўпгина кишилар ичкиликсиз юрмайдилар. Бунинг натижасида кўпинча бахтсиз ҳодиса, фалокат ва жиноятчилик юз беради. Ҳатто мактаб ёшидаги болалар ҳам туғилган кунларига ёки бошқа бирон воқеага, болалар байрамига тўпланишганда лимонад шишаси ёнида бир илож қилиб, албатта пиво, вино шишалари ҳам пайдо бўлиб қолади. Шу йўл билан болаларда ҳам ичкилик, меҳмондорчилик ва тантаналарнинг ажралмас йўлдоши, шодлик нишонаси деган тушунча ҳосил бўлади, ичкилик ичиш шу тариқа ёшларда ҳам мустаҳкам одат тусига киради. Ичкиликсиз бирон маърака, йиғин тарқалмайди, деган эътиқод вужудга келади. Афсуски баъзилар жамиятимиз яратиб берган мўл-кўлчилик ва фаровонликни сунистеъмом қиладилар. Шунинг учун бу борада ота-оналар, мактаб ўқитувчилари, тарбиячилар доимо

ёшларнинг истиқболини ҳисобга олиб иш кўрсалар, болаларни ичкиликдан узоқда олиб юрсалар, бу ишда ўзлари ҳам яхши ўртак кўрсатсалар тарбия ишига катта ҳисса қўшган ва кўпгина келгуси ғам-ғуссаларнинг олдини олган бўлур эдилар.

Ичкиликнинг камдан-кам ва меъёри билан истеъмолад қилинишига эришган ҳар бир аҳоли пункти, туман ва шаҳарларда кўпгина жиноят турлари кескин камайиб кетиши муқаррардир ва бунга ҳеч қандай шубҳа қилмаса бўлади. Ичкиликбозлик балосига мубтало бўлмаган ҳар бир кимсанинг саломатлиги яхши, маънавий эҳтиёжи бой, онг ва маданияти беқиёс юксак, турмуши осойишта ва фаровон, эл ичида обрў-эътибори баланд, касби-кори-ю, меҳнати сербарака бўлишини ҳаётнинг ўзи, жуда кўп фуқароларимиз турмуши мисолида яққол намоёниш қилиб турибди.

Шундай қилиб, махсус равишда жиноятнинг олдини олиш тадбирларига; жиноят қилишга олиб келиши мумкин бўлган сабаб ва шароитларни бартараф қилиш, уларни вужудга келтиришда айбдор бўлган шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида тавсияномалар киритиш ёки хусусий ажримлар чиқариш; жиноят қилиш олдида турган кишига жамоат ёки маъмурий таъсир чорасини кўриш; шундай кишилар устидан тегишли назорат ўрнатиш, жамоаларда жиноятга олиб келувчи муайян шароитлар тўғрисидаги масалани ва уни бартараф этиш йўлини муҳокама қилиш, турмуш ва тарбия шароити ноқулай бўлган кишиларни иш ва ўқишга жойлаштириш, жазони ўтаган ёки шартли ҳукм қилинган, қамоқ билан боғлиқ бўлмаган жазоларга ҳукм қилинганлар ва бошқаларни тегишли ишларга жойлаштириш, уларга ёрдам бериш ва назорат қилиш каби тадбирлар кирди. Бу тадбирлар жиноятни очиб, айбдорга жазо қўлланиш юзасидан олиб бориладиган ишлар билан ҳам тўла боғлиқдир. Тергов юритиш, жиноятни очиш, айбдорни жазолашнинг муқаррарлиги катта огоҳлантирувчи аҳамиятга эга. Жиноят процессуал ҳаракатлар ва жиноий жазони қўллаш жиноятларнинг махсус равишда ва умуман олдини олишга, яъни муайян айбдор томонидан жиноят қилишнинг олдини олишга қаратилгандир.

Мамлакатимизда жиноятчиликнинг олдини олишда аҳолининг, хусусан ёшларнинг ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш катта аҳамиятга эгадир. Келажакда чинакам онгли фуқароларни тарбиялаб етиштириш учун ҳозир-

дан мактаб ёшидаги даврдан бошлаб, вояга етмаганларнинг умумий тарбиясига, дастлабки оила ва мактабдаги таълим-тарбия ишига бутун диққат-эътиборни бермоғимиз лозим. Ёш авлодни яхши чиниқтириб, қонунқондаларга ва ахлоқ нормаларига ҳурмат руҳида тарбиялаб етиштиришни таъминлаш жуда катта профилактик тадбирдир.

Маълумки, асосий тарбия учоғи — бу оиладир. Бу борада жамиятимиз ота-оналар зиммасига жуда катта масъулият юклайди. Зеро, боланинг кўзи оилада очилиб, онги оилада шаклланади. У атроф-муҳитни оилада таниб, яхши-ёмонни оилада ажрата бошлайди. Ота-онанинг сабр-тоқат билан ва ўз вазифаси ва тарбия сирларини билиб, педагогик билимларни эгаллаб иш олиб бориши оилада ижтимоий фойдали тушунча ва яхши одатларни ривожлантиришда катта самаралар беради. Ана шу тарзда тарбиялаб, болани тўғри йўлга солиб борган ота-она уни доимо кузатиб кўча-кўйдаги салбий таъсирдан ҳам сақлаб бормоғи керак. Ҳатто боланинг мактаб ва маҳалладаги ўртоқлари ким эканлиги ҳам катта аҳамиятга эга. Шунинг учун болани қуршаган муҳитни яхши билиб, уни ёмон таъсирлардан эҳтиёт қилиш жуда муҳим.

Таниқли педагог А. Макаренко шундай деган эди: «Сиз фақат бола билан гаплашганда, унга бирон нарса ўргатаётганда тарбиялайман, деб ўйламанг. Сиз уни ҳар қадамнингизда, ҳатто уйда йўқлигингизда ҳам тарбиялаб борасиз. Сиз биров билан ёки биров тўғрисида нималарни гаплашасиз, нимага ҳурсанд бўлиб, нималардан қайғурасиз, дўст ёки рақибларингиз билан қандай муомала қиласиз, қай тахлитда куласиз, қай ҳолатда газета ўқийсиз — шуларнинг ҳаммаси бола учун жуда муҳим. Сўз оҳангингиз озгина ўзгариб қолганини ҳам бола сезади, фикр йўналишидаги барча бурилишларни киши билмас тарзда у фаҳмлаб олади, сиз буни пайқамайсиз. Башарти, сиз уйда қўпол ёки мақтанчоқ бўлиб, ёхуд ичкиликбозлик қилиб, унинг устига онани ҳақорат қилсангиз тарбия тўғрисида ўйлаб ўтирмай қўя қолинг, чунки сиз уни амалда тарбиялайсиз ёки ёмон тарбиялаяпсиз, ҳеч қандай яхши насиҳатларингиз ва тарбия услубингиз энди сизга ёрдам бермайди»¹.

Тарбия иши юксак онг ва маданиятга чиндан ҳам

¹ Макаренко А. С. Асарлар. IV том М., 1951, 20 б.

педагогик билимларга асосланган бўлиб, сабаб, матонат ва изчиллик билан узлуксиз равишда, ҳормай-толмай олиб бориш зарур бўлган нозик ва мураккаб жараён-дир. Шунинг учун ҳам ота-она билим ва турмуш тажрибаси билан яхши қуролланган бўлмоғи, бола тарбияси учун чуқур ва фахрли масъулият сезмоғи лозим.

Агар оила ва мактабда тарбияга мустақкам пойдевор қўйилган бўлса, кўча-куйдаги салбий таъсирларга берилиш ҳоллари ҳам камроқ учрайди. Афсуски, ҳали катталар орасида бола тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи кўнгилсиз ҳодисалар кўп учрайди. Масалан, ичкиликбозлик билан кураш сусти бориши натижасида, кўча-куйда, айрим оилаларда ичиб, безорилик қилиб, зарарли ўртак кўрсатувчи кўнгилсиз ҳодисалар кўп учрайди. Масалан, ичкиликбозлик билан кураш сусти бориши натижасида, кўча-куйда, айрим оилаларда ичиб, безорилик қилиб зарарли ўртак кўрсатувчи, ўз болаларининг ва бошқаларнинг ҳаётини заҳарловчи ичкиликбозлар, харидор пулидан ёки тарозидан урадиган айрим сотувчилар, трамвай, троллейбус ёки автобусларда, такси, машиналарда пул олиб патта бермай ёки ошқича пул олувчи ва шунинг каби айрим бошқа юлғичларнинг бутун хатти-ҳаракатлари ўсмирлар тарбиясига фоят салбий таъсир ўтказди.

Бизда бундай ноҳўя ҳаракатлардан келадиган зарарли таъсир беҳад каттадир. Мана шундай «кўча тарбиячилари» боланинг руҳиятини бузиб, ота-она ва мактаб тарбиясига ҳам путур етказдилар.

Баъзан мактабнинг ўзида айрим сабаблар билан болага нотўғри баҳо қўйиш, ўринсиз мақташ ёки койиш, кўпол муомала, лаганбардорлик ёки бюрократлик аломатлари учрайди.

Агар бирон киши бир уйнинг деразасига тош отса, симёғочни аралай бошласа ёки трамвай йўлининг гайкасини бураётган бўлса одамлар дарров бу ишга аралашадилар, келиб чиқадиган хунук оқибатнинг олдини оладилар.

Лекин ўсмирга биров ёмон таъсир кўрсатаётган бўлса, у чекиш, ичиш ва бошқа ярамас одатларга ўргатилаётган бўлса, бунни кўрган киши уни ёмон йўлдан қайтаришга уринмайди. Кўпинча «Бу меннинг болам эмаску» деб қарайди.

Агар ўтмишда кишилик жамиятининг илғор намоёндаларигина инсон тарбияси устида жон куйдирган бўл-

салар, бизнинг замонамизда ҳар бир катта ёшдаги фуқаро, ҳар бир маданиятли киши ҳали ақли қўйилмаган ўсмирга ғамхўрлик кўрсатиб, уни тўғри йўлга бошламоғи ва бола тарбиясини муқаддас писоний бурч деб билмоғи керак. Ёш авлодни тарбиялаш умумхалқ иши. Мактаб ўқувчиларининг, талабаларнинг бўш ва таътил вақтларини ақлга мувофиқ равишда ижтимоий фойдали ишларга банд қилиш лозим. Бу тадбирлар кўпинча кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдини олишга ва боланинг тўғри тарбияланишига тегишли шароит туғдиради.

Ҳолбуки, бу ишда ҳам анча-мунча ташкилий нуқсонлар бор. Назоратсиз юрган ўсмирлар, ўқишни ташлаб кетиб, мактаб тарбиясидан маҳрум бўлган болалар жиноят қилишга мойил бўладилар. Шу сабабли қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ёшлар тарбиясини яхшилашда уларнинг иш ва ўқишдан ташқари бўш вақтларини, дам олишини тўғри ташкил қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Ёшларнинг гармоник ўсишлари учун уларнинг ўз қимматли вақтларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишлари катта аҳамиятга эга. Ҳаёт шунини кўрсатадики, ўсмир ва ёшларнинг хулқидаги нуқсонлар кўпинча бўш вақтнинг бемаъни ўтказиш, маданий савияни оширишга ва китоб, спорт, турли ижтимоий фойдали машғулотларга қизиқиш йўқлигидан келиб чиқади.

Ёш авлодни тарбиялашда мактабнинг роли жуда катта. Мактабда болаларга энг яхши инсоний фазилатларни синдириш, уларда одамийлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик каби хислатларини ўстириш учун барча имкониятлар бор. Бундай тарбия эса, инсоннинг ўсиб улғайишида ва бутун ҳаёт йўлида мустаҳкам замин бўлади. Ёш авлод орасида ижтимоий нормаларни бузишнинг, қонунга зид ҳаракатлар қилишнинг олдини олади.

Мактабларда тарбия иши шундай уюштирилсаки, уни битирувчи ҳар бир ўсмир ҳамма жиҳатдан турмушга лаёқатли, етук фуқаро бўлиб чиқса, ҳақиқатан ҳам келажакда соғлом авлодга эга бўлиш учун ҳозирги ёшларни, яъни бўлажак ота-оналарни ёшликдан ижтимоий ва жисмоний соғлом қилиб тарбияламоқ, бирон кишининг ҳам жисмоний заиф ва ахлоқан майиб бўлиб қолишига йўл қўймаслик фоят муҳимдир.

Қасаллик билан курашда унинг олдини олиш, профилактика қилишнинг аҳамияти қанчалик зўр бўлса, ижтимоий ҳаётда ҳам кўнгилсиз ҳодисаларнинг, тарбиясизлик, ёмон хулқ, пчкиликбозлик ва жиноятчиликнинг

олдини олиш шу қадар катта ва ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Бола тарбияси билан астойдил шуғулланган тақдирда бир йўла унинг яхши баҳо билан ўқишини ҳам, демократик жамиятимизнинг муносиб кишини сифатида етишиб чиқишини ҳам, жамоат тартиби ва қонунийликнинг мустаҳкамланишини ҳам таъминлаган бўламиз. Шунинг учун тарбияга масъулиятсиз қараётган ота-оналарга жамоат таъсирини ўтказмоқ, ўз бепарволиклари ва назоратсизлиги билан боланинг текинхўр, жиноятчи бўлишига шароит туғдирадиган шахсларга нисбатан ўз вақтида тегишли чоралар қўлламоқ лозим.

Ахир, ота-оналар ўз болаларини мустақил ҳаёт йўлига узатар эканлар, улар ҳам бу ўринда катта имтиҳондан ўтадилар. Бола тарбиясида ўз вазифаларини бажармаган, ахлоқ ва ҳуқуқ нормаларига хилоф ҳаракатларга йўл кўядиган ота-оналар фуқаролик, маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортиладилар. Масалан 16 ёшгача бўлган болалар айби билан келтирилган зарарни ота-она тўлайди. Бундан ташқари вояга етмаганлар иши билан шуғулланувчи комиссиялар бола тарбияси соҳасида ўз вазифаларини ва мажбуриятларини бажармаган ота-оналарни шу комиссия мажлисида муҳокама қилиб, уларга нисбатан ЎзР. МЖКнинг 47-моддасига асосан чора кўрадилар. Зарур ҳолларда ота-оналик ҳуқуқини суистеъмол қилган шахслар ишини судга ошириб, уларни бу ҳуқуқдан маҳрум қилиш масаласини кўяди.

Президентимиз И. Қаримов ташаббуси билан 1998 йил — «Оила йили», деб эълон қилингани муносабати билан жойларда мутасадди идоралар ва жамоат ташкилотлари бу борада жуда кўп ишлар олиб бориш масаласи, оила йили билан боғлиқ равишда ишлаб чиқилган. Давлат дастурида оилавий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, оила манфаатларининг ҳуқуқий муҳофазасини, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва маданий эҳтиёжларини таъминлаш юзасидан муҳим вазифалар кўзда тутилган.

«Оила йили» тўғрисида гап кетганда яна бир муҳим қонун тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Бу Олий Мажлиснинг XI сессиясида қабул қилинган «Оила Кодекси»да оилавий муносабатларда эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиқ принципи, оиладаги мулк, бола тарбияси ва

бошқа жиҳатлар янги замон талаблари асосида талқин этилган.

Шунингдек, 1998 йил матбуотда эълон қилинган, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика «Оила» илмий-амалий марказини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори оила манфаатларини тақомиллаштириш йўлида қўйилган янги қадам бўлди.

Бу марказнинг вужудга келиши айни муддао бўлиб, марказ оиланинг ривожини, рағбатини билан боғлиқ муаммоларни атрофлича илмий жиҳатдан ўрганади ва ўз тавсияларини беради. Жумладан, бу марказ оилани режалаштириш, оила-аъзолари саломатлигининг тиббий-биологик асосларини ўрганиш билан бир қаторда, ёшларни оилавий ҳаётга тарбиялашни яхшилаш мақсадида никоҳ уйлари ва саломатлик марказларида махсус ўқув тарбиявий курсларни ташкил этади. Шунингдек, оиланинг ҳуқуқий саводхонлигини тубдан яхшилаш ҳамда ҳимоялаш, маънавий баркамол ва жисмонан соғлом авлодни тарбиялашда оиланинг ўрни муҳим эканлиги асосий вазифа қилиб қўйилган.

Оилада фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериш, яхши едириш, кийинтириш учун аёлларимизга барча имтиёзлар яратилган. Республика, Меҳнат Кодекси, Фуқаролик Кодекси, Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти ҳақидаги ва бошқа бир қанча қонунларда хотин-қизларга берилган кенг ҳуқуқ ва эркинликлар ўз ифодасини топган.

1994 йил 1 октябрдан бошлаб, қўрғонлар, қишлоқ, овул, маҳалла, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам кўрсатиб келинмоқда.

Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, болаларнинг жисмоний ва ақлий ҳамда маънавий камол топиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида Республика-миз Президенти И. Каримов 1993 йил 23 апрелда ҳукуматга қарашли бўлмаган «Соғлом авлод учун» халқаро жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармонга имзо чекди. «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди. Бу тадбирларнинг барчаси ёш авлод тарбиясини яхшилашга қаратилгандир.

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ.

Демократик қонунларимиз аввало она, бола ва ўсмирларнинг ҳуқуқларини ҳар томонлама ҳимоя қи-

лади. Давлатимиз кўп болали оналарга бола тарбияси учун барча қулай шароитларни яратиб бермоқда. Эми-зикли она таътили узайтирилган; бола туғилгандан сўнг 3 йилгача уни тарбиялаш имкони берилади, кўп болали онага нафақа тайинланган. ясли ва боғчалари-мизнинг шароити яхши бўлиб, бола тарбияси ва она-нинг ишлаши учун барча қулайликлар яратилган.

Ҳукуматимиз томонидан таълим-тарбия, маориф со-ҳасининг ишини янада яхшилаш борасида бир қанча қо-нунлар, фармонлар, қарорлар ва низомлар қабул қилин-моқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 18 февралдаги «Мактабгача тарбия масаласи тўғрисида»ги Низомида мактабгача тарбия муассаса-ларининг вазифалари, мажбуриятлари ва ҳуқуқлари белгиланган. Бу бола тарбияси билан шуғулланиш, улар-ни ўқитиш, меҳнатга иштиёқ, ота-онасига муҳаббат, ат-роф-муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонунида таъ-лим соҳасида давлат сиёсатининг асосий тамойиллари, таълим тизими ва бошқарув тартиби, таълим-тарбия ходимларининг ҳақ-ҳуқуқлари, вазифалари белгилаб бе-рилган.

Ҳозирда ўқувчи ёшларни ижтимоий ҳимоялашга кат-та эътибор берилмоқда, яъни уларнинг билим олиши учун зарур шароитлар яратилган.

Олий ўқув юртлари талабаларининг коллеж ва ли-цейларнинг ўқувчилари, аспирантура тингловчиларининг илм олиши учун барча шароитлар яратилмоқда. Янги шаклдаги таълим муассасалари, иқтидорли ўқувчилар синфи, махсус фанлар чуқур ўргатиладиган боғчалар, мактаблар, академик лицейлар ташкил этилмоқда. 1997—98 ўқув йилидан бошлаб барча олий ўқув юрт-лари қошида лицейлар очилди. Фақат олий ўқув юрт-ларидагина эмас, балки боғча ва мактаб ҳаётига ҳам компьютерлар кириб келди.

Миллионлаб ажойиб, меҳнатсевар ва бунёдкор ёш-ларимиз жамиятимизнинг барча жабҳаларида тишимсиз меҳнат қилиб келмоқда. Лекин шу билан бир қаторда айрим ёшларимиз борки, улар тарбиясидаги нуқсонлар туфайли ҳаёт йўлларида учраб турадиган қийинчиликни

енгишда меҳнатсеварлик, бардошлилик ва сабот-матонат кўрсатишга заифлик қилиб қоладилар.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти муносабатларининг қийинчиликларига дош беролмай, ахлоқсизлик ва жиноят кўчасига кириб кетмоқдалар. Бу аҳволга нотўғри тарбия, атроф-муҳитдагиларнинг бефарқлиги, ота-она, мактаб жамоат ташкилотларининг тарбия ишидаги хато ва нуқсонларига сабаб бўлмоқда.

Демак, шахснинг ривожланишидаги энг муҳим омил тарбия масаласидир. Ёш авлодни тарбиялаш деганда, биз уни ахлоқ ва одоб жиҳатидан ҳам эстетик, жисмоний ва бошқа жиҳатлардан тарбиялашни тушунамиз. Шу билан бирга яна ижтимоий тарбия ҳуқуқий ва бутун маданий тарбияни ўз ичига олади. Асосий мақсад чуқур маълумотли, ҳар жиҳатдан юксак маданиятли ва онгли, ҳуқуқий тафаккури юксак даражадаги ёшларни тарбиялашдир.

Фуқароларнинг амалдаги қонунлар тўғрисидаги билимларини ва ҳуқуқий онгини ҳар томонлама ошириш, уларни ҳуқуқ системаси, қонунларининг ҳар бир соҳасидаги асосий принциплар, қондалар, нормалар билан умумий тарзда таништириш қонунчилиكنи мустаҳкамлашда шубҳасиз яхши самаралар беради. Ҳуқуқий тарғиботни чуқур ва кенг кўламда олиб бориш шунинг учун ҳам зарурки, фуқароларимизнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, давлатимиз томонидан қабул қилинаётган қонунларни ўзлаштириб боришда яхши натижалар беради.

Ҳаёт тақозоси билан эндиликда аҳоли ўртасида қонунларни кенг тарғиб қилиш иши илгаригига нисбатан анча жонланди. Барча корхона, ташкилот ва муассасаларга ҳуқуқ тарғибот идораларининг ходимлари, турли мавзуларда лекциялар ўтказиб, радио, телевидение ва матбуотда тез-тез чиқиб турибдилар. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳали етарли эмас.

Ҳуқуқ ва юридик билимлар нечоғли кенг ва чуқур тарғиб қилинса, шунча яхши бўлади. Ахир ҳозирги мураккаб ижтимоий муносабатларимиз, жамиятимизнинг бутун ҳаёти ва фаолияти қонун-қондалар билан тартибга солинади. Ҳаётимиз асосини амалдаги қонунлар ташкил қилади, қонунчилигимиз асоси ҳам ана шу амалдаги қонунлардир.

Қонунлар ва уларнинг ижроси бозор иқтисодиёти муносабатларининг ривожини ва мустаҳкамланишини таъ-

минлайди, жамиятимиз аъзоларининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларини тартибга солади, фуқароларни юксак ғоявийлик ва онглилик руҳида тарбиялайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 1997 йил 20 май куни республика ҳуқуқ тартибот идоралари раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашувида халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш, қабул қилинган қонун ва қонунийлик ҳужжатлари моҳиятини аҳоли кенг қатламларига янада чуқурроқ етказиш билан боғлиқ масалаларни хусусида сўз юритиб, «...юксак ҳуқуқий тафаккур, ҳуқуқ устуворлиги нафақат бугунги жамиятимиз учун, балки биздан кейин келадиган авлодлар учун ҳам зарурдир»,¹ — деб таъкидлаб ўтди.

Қонунга ҳурмат, уни бузувчиларга мурасасизлик ва адолатпарварлик ҳисларини ёшлиқдан тарбиялаб бормоғимиз лозим. Бунинг учун бизнинг фуқароларимиз ва ёшларимиз ҳуқуқнинг қайси тармоғи қандай ижтимоий муносабатларни тартибга солишини яхши ўзлаштириб олишлари керак.

Ижтимоий ҳавфлилик даражаси айниқса юқорироқ бўлган хатти-ҳаракатлар маъмурий ва жиноят қонунларига хилоф ҳаракатлар бўлганлиги учун ана шу қонунлар асосларини биринчи навбатда ва кенг равишда ўсмир ва ёшлар орасида тарғибот қилиш зарурияти туғилди. Бу ишда ўсмирларнинг, ёш авлоднинг ҳуқуқий тарбияси алоҳида аҳамиятга эга.

Инсонга ёшлиқдан ҳуқуқий тарбия бериш, унинг туғри ўсиб, улғайишида муҳим роль ўйнайди. Ниҳоят, жиноятчиликнинг олдини олиш ва қонунийликни мустаҳкамлашда тарғибот ишларини кенгайтириш ва халқ оммаси орасида демократик қонунларимизни чуқур тушунтириш ишлари зўр самаралар берувчи сиёсий-тарбиявий, тadbирлардандир. Шунинг учун ҳам барча ўрта мактаб ва олий ўқув юртларида ҳуқуқий билимларни, ўқувчи ва талабалар томонидан яхши ўзлаштиришга эришиш ва аҳоли орасида ҳуқуққа онд билимларни кенг тарғибот қилиш демократик қонунларни яхши тушунтириб бориш ва ана шу мақсадлар учун матбуот, радио, телевиденидан самарали фойдаланиш шубҳасиз яхши натижалар беради.

Ўрта мактабларда ҳуқуқ билимларидан дарс берадиган ўқитувчилар орасида кенг суратда семинарлар таш-

кил қилиш, ўқувчилар ва ҳуқуқ ўқитувчилари учун тез-тез ҳуқуқ соҳалари бўйича лекциялар уюштириб туриш ҳам яхши самара беради. Ўрта мактаб 9-синфлари, лицей ва коллежлар учун ўзбек тилида давлат ва ҳуқуқ асосларидан услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш, ҳуқуқ соҳалари бўйича кенг китобхон оммаси учун тегишли рисолалар чиқарилса жуда фойдали иш бўлур эди. Бу китоблар дастлаб «Ахлоқ ва ҳуқуқ», «Инсон ва қонун», «Табиат ва қонун», «Оила ва қонун», «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари», «Экология ва ҳуқуқ», «Бозор муносабатлари ва ҳуқуқ», «Иқтисод ва ҳуқуқ», «Демократия ва ҳуқуқ» мавзунда чиқарилиб, эҳтиёжга қараб яна давом эттирилса, китобхонларимиз учун катта совға тайёрланган бўлур эди. Жойларда вақти-вақти билан ҳуқуқий мавзуларда машгулот ва маслаҳат (консультация) ташкил қилиб туриш кутилган натижаларни беради.

Ҳуқуқий тарғибот ишларида ҳуқуқ олимларини, юридик ўқув юртлари педагоглари, прокуратура, суд, адвокатура, ички ишлар идоралари ходимлари мумкин қадар кўпроқ жалб қилинсалар ҳамма жойда ҳуқуқий тарғибот ишини кенг миқёсда фаоллаштиришга тўла имкон туғилар эди. Бу иш ҳар бир соҳадаги республика, вилоят раҳбар органларининг изчиллик ва талабчанлик билан ишни пухта ташкил қилиши ва мунтазам суратда режа асосида олиб боришларига боғлиқ.

Ҳуқуқий тарғиботни кенгайтириш ҳаёт тақозоси, турмуш талаби ва ҳукуматимиз томонидан қўйилган фахрли вазифадир.

Умуман ҳуқуқий маданиятни республикамиз миқёсида юксалтириш учун Адлия вазирлиги ҳуқуқий тарғиботни доимий равишда мувофиқлаштириб борса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг етакчи ва раҳбар ходимлари томонидан мунтазам равишда радио ва телевиденида давра суҳбатлари, интервьюлар уюштириб борилса, бундай суҳбатларда Ўзбекистон фуқаролари билан телефон орқали савол-жавоб қилиниб, фуқароларни қизиқтирувчи энг зарур масалалар юзасидан қонун-қонидалар тушунтириб борилса нур устига аъло нур бўлур эди.

Ундан ташқари журналистларимиз, шоир ва ёзувчиларимиз ўзларининг катта ва кичик асарларида ҳуқуқий

ХУЛОСА

Мустақил Ўзбекистон янги минг йиллик сари дадил одимлаб бормоқда. XXI асрда Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат шаклланиши давом этади. Бу борада собитқадамлик, изчиллик, босқичма-босқич жамиятнинг барча жабҳалари демократлаштирилиб борилади.

XXI аср дунё миқёсида «инсон ҳуқуқлари асри» бўлмоғи лозим. Юртбошимиз ҳақли равишда таъкидлаганларидек, «Ўзбекистон инсон ҳуқуқини таъминлаш борасида дунёда ҳеч бир мамлакатдан кам бўлмаслиги керак».¹ Ҳақиқатдан ҳам, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ҳар бир давлатда демократиянинг ривожланганлик даражасининг кўрсаткичидир.

Жамиятимиз ҳаётни демократлаштириш борасидаги олдимизда турган вазифалар кўламини Ўзбекистон Парламентининг XIV сессиясида Президентимиз ўзларининг дастуриламал маърузаларида аниқлаб бердилар. Бу устувор вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Инсон ҳуқуқлари соҳасида Миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш;

2. Фуқароларнинг ижроия органларига мурожаатларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш. фуқароларнинг шикоятларини ўз вақтида ва одилона кўриб чиқиш учун, давлат органлари масъулиятини ошириш мақсадида «Давлат органлари томонидан фуқароларнинг шикоятлари ва аризаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида» қонун қабул қилиш зарур.²

3. Халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим.³ маданият, қонун ва қонунийлик муаммоларига эътиборларини қаратсалар аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга ўз ҳиссаларини қўшган бўлур эди.

¹ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида Т-6.-Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил, 28-бет.

² Каримов И. А.—Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.—Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил, 31—32-бетлар.

³ Каримов И. А.—Юксак ҳуқуқий тафаккур-демократик жамият тақозоси//Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида—Тошкент: Ўзбекистон, 1998 йил, 30-бет.

Ватанимиз тақдири ва буюк келажагига бефарқ бўлмаган ҳар бир Ўзбекистон фуқароси:

— биринчидан, Олий Мажлис, Президент, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинаётган қонунлар, фармонлар ва қарорлардан тўла хабардор бўлиши керак;

— иккинчидан, инсон ҳуқуқларига оид қонун ҳужжатларини ҳар бир одам юрагидан ўтказиши, бу қонунлар унинг ҳаётига қандай таъсир қилишини англаб етмоғи лозим;

Ушбу мухтасар китоб шу масалаларни кенг халқ оmmasига мўлжаллаб яратилган дастлабки ишлардан биридир. Албатта, биз муаллифлар истиқлол йилларида қабул қилинган 300 дан ортиқ қонунлардан энг асосийларини танлаб олиб, китобхон эътиборига етказишга интилдик. Ҳа, синчков ва талабчан ўқувчи нега у ёки бу қонун тўғрисида маълумот йўқ, дейиши мумкин. Бу саволга жавобан шуни айтиш мумкинки, бир китоб ҳажмида барча қонунларни қамраб олиш мумкин эмас. Ундан ташқари, бу барча ўзбек ҳуқуқшунос олимлари ва амалиётчиларининг долзарб вазифасидир. Шунинг учун ҳам биз ушбу китоб бўйича барча мулоҳаза, таклиф ва танқидий фикрларни миннатдорчилик билан қабул қиламиз.

М У Н Д А Р И Ж А

Инсон ҳуқуқлари ва қонунлар дунёсига саёҳатга марҳамат!	3
Истиқлол, Инсон ва қонун	6
Давлат ва ҳуқуқ	10
Инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий маданият	11
Конституция — Асосий қонун	14
Фуқаролик кодекси	35
Фуқаролик процессуал кодекси	36
Хўжалик процессуал кодекси	36
Меҳнат кодекси	37
Оила кодекси	39
Ер кодекси	41
Божхона кодекси	42
Солиқ кодекси	45
Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс	46
Ножўя ҳаракат ва маъмурий жавобгарлик	50
Жиноят кодекси	51
Жиноят кодексининг хусусиятлари	57
Жиноят процессуал кодекси	58
Жиноят ижроия кодекси	89
Қонунийлик принциплари ва қонун нормаларининг бузилиши ҳақида тушунча	92
Жиноят ва жиний жавобгарлик	101
Жазо тушунчаси, жазо мақсади ва вазифалари	103
Жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар	105
Судланганлик	107
«Давлат тили ҳақида»ги қонун	108
«Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонун	110
«Фуқаролик тўғрисида»ги қонун	114
«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун	117
«Ветеринария тўғрисида»ги қонун	118
«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун	121
«Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошоқариш органлари тўғрисида»ги қонуни	124
«Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонун	126
«Адвокатура тўғрисида»ги қонун	128
«Қишлоқ хўжалик корхоналарини санация қилиш ҳақида»ги қонун	130
«Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари тўғрисида»ги қонун	131
«Таълим тўғрисида»ги қонун	131
«Нотариат тўғрисида»ги қонун	134
«Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун	134

«Хайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун	136
«Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонун	139
«Қишлоқ хўжалиги кооператив (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонун	141
«Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонун	143
Суд системасининг ҳуқуқий асослари	145
Прокуратура тўғрисидаги қонун	148
Ички ишлар органлари	151
Живнотчиликнинг олдини олиш ва профилактика тадбирлари.	153
Ҳуқуқий тарбия	163
Хулоса	168

На узбекском языке

ГУЛЯМ АХМЕДОВИЧ АХМЕДОВ
АБДУГОФУР ХАМИДОВИЧ САТТАРОВ

Мухаррир Шарофат Искандар қизи
Мусаввир А. Баҳромов
Техник муҳаррир А. Раҳимов

Босмаҳонага 21.06.1999 йилда берилди. Босишга 22.09.1999 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Босма табағи 6,5. Нашриёт ҳисоб табағи 10,56. Шартли босма табағи 11,1. Буюртма № 4120. Адади 3000. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги «Адолат» нашриёти,
 7000047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмаҳонасида чоп этилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўча, 1-берк. кўча, 2-уй.